

Ltn
✓226

1999

910.4 (47.925)

ԲՃԻՇԿ ՄԻՍԱԳ ԱՐԱՄԵԱՆՑ

ՄԱԼԻԱՆԻՑ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1925.

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ՈՒՆՏԱԻՈՐ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

(ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ, ԱՐՏԱՏՊԱԾ „ՆՈՐ-ԴԱՐ“ ԱՄԵՆՈՐԵԱՅ
ԼՐԱԳՐԻՑ)

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ ԳՈՒՂՈՎ. ՊՐՈՍՊ. ՍԵՊՂ. ՏՈՒՆ № 41

1887

ՅԵՄԵՄԵՅ ԳՍՍԻՍ ՄՅԳԵԳ

ՅԻՇՄԻՍԵՅ ԵԻՇՄԻՍՍ

ԴԻՐԱԳԱՐ

ՅԱԺԳԻՈՂՈՒԺԵՐԻՈ ՂՈՒՄՏԿԻՈ

Дозволено цензурою. въ Тифлисѣ 11 Марта 1887 г.

Типографія и Словолитня М. Д. Ротиніанца въ Тифлисѣ.

ՅԱՅԴՈՂԱԳՐԱՅ "ՂԱՐ-ՂՈՎ" ԵՄՈՐԱՅԵԱ ԵՄՈՐԱՅԵԻԳԻՈՒԹՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ
(ՅԵԻՐԵՄԻԱ)

4 226-60

ՅԲ. 230

ԿԱՆԽԱԲԱՆ

Նուիրելով բանասէր հասարակութեան դատաստանին մեր ուխտաւոր ուղևորութեան և խոկմունքների նկարագիրը իւր ամբողջութեամբ, վստահանում ենք մտածել, որ այս ձևով մեր աշխատութիւնը իմաստուն ընթերցողի համար առաւել բեղմնաւոր ընթերցողութեան նիւթ կտալ, քան թէ սկզբումը, երբ հատուած հատուած հրատարակվում էր «Նոր-Դար»-ի մէջ:

Աւելորդ է ասել, որ եթէ բարեմիտ ընթերցողը երկաջամուտութիւն ունենայ մեր աշխատութիւնը մինչև վերջ նորից կարդալու, կ'նկատէ, թէ ինչպիսի արմատական փոփոխութիւնների է ենթարկուած մեր սկզբնական հրատարակութիւնը և քանի նոր-նոր կէտեր են լուսաւորուած, որ մեր ազգային-եկեղեցական վերաշինութեան խնդրի կանոնաւոր լուծման անհրաժեշտ տարրերն են:

Եթէ մեր աշխատութեամբ կարողացանք աննախանձ ընթերցողին ամբողջ գաղափար տալ մեր հայրենի ժառանգութեան աւերակների որքանութեան վերայ.

Եթէ կարողացանք անկեղծութեամբ և իրաւախոսութեամբ բացատրել այդ աւերածութիւնների էական պատճառները.

Եթէ կարողացանք մեր ընթերցողների մէջ գութ և կարեկցութիւն չարժեղ դէպի այդ տխրամած աւերակները և ցոյց տալ նրանց վերաշինութեան բնական և բանաւոր եղանակը.

Եւ վերջապէս, եթէ կարողացանք հալ սրտի մէջ արծարծել և ներշնչել «ԼՈՒՍՈՅ ՍՈՒՐԲ ԽՈՐԱՆԸ» տեսնելու և չինելու համար եռանդ, ոգևորութիւն,—այն ժամանակ մենք միխիթարուած կլինինք, որ պատմելով «ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՆՈՐ ՍԻՕՆԻ» խաբրիկները՝ կարողացել ենք ուշամիտ ունկնդիրների «սրտի ծովում կաթեցնել պահլաւիկ արեան կաթիլը» հին յիշատակներով Լուսաւոր և նոր յոյներով Բաբելոն և համար:

Բժիշկ Մ. Արամեանց

Սալիան 1887 Մարտ 20

Մարդի բնական ձգտումը ամառն ամուտին.— իմ բնակավայրի հանգամանքը.— Շամախին և նրա նշանակությունը ինձ համար.— Ուղևորություն և նախ սկզբնապատճառը.— Ուխտադնացություն և նշանակությունը.— Մշտադրություն և նպաստող հանգամանքները.— Հասարակաց դժգոհությունը, բայց իմ ուրախությունը ազգային— եկեղեցական հանդեսների համար նշանակություն ժամանակի մասին.— Ծանօթություն.— Արարատեան ուխտատեղիները ասիերոլի նախապատրաստություն և նամար հարկաւոր աղբիւրների համառօտ ցուցակը հայ և օտար գրականությունից— իմ ուղեկից բնկերը:

Ընդհանուր սովորութիւն է, որ երբ ամառուալ չոգն ու տօթն վերայ են հասնում, մարդս ձգտում է իւր սովորական կենցաղավարութեան կապանքները առժամանակ խզել, և հեռանալով բնութեան ծոցը, աճառել վազել իւր ազատութիւնը։ Այդ ժամանակ կարծես մարդիկ իրար են աճցնում, ամենքը շտապում են, և համակերպելով իրենց կարողութեան, ճաշակին, տրամադրութեան և որ աւելին է՝ Բօ-տայի բռնաւոր պահանջին, պատրաստովում են ոմանք ամարանոց տեղափոխուելու, ոմանք ջերմութիւնի գնալու, ոմանք Եւրոպայ ճանապարհորդելու։ Ամենքը ցանկանում են օգափոխութիւն, և ամենքի նպատակն է հոգեպէս և մարմնապէս զուարթանալ և կազդուրիլ։ Ասիացու ուխտ գնալու և Եւրոպացու ճանապարհորդելու սովորութիւնը՝—երկուսն էլ մի գաղտնի արմատից ծագումն առած են։

Սալիանի Նման դառնաշունչ և անադատակիւ վաչուժապրելու դատապարտուած մարդի մէջ ալ ձգտումն առաւել զօրաւոր և բնական պիտի լինի, Գերեզմանական անշարժութիւնը շուրջ տարի ծանրացած է այստեղ բնութեան վերաջ: Բայց ալ ծանրութիւնը առաւել

զգալի է ամառը: Ո՛ւր նայես,—ամեն տեղ եղեգնոտ ճահիճներ կամ աղի առադոտ դաշտեր՝ նիհար, վտիտ, դալարազուրկ և խորշակահար վայրենի թուփերով ծածկած: Մարդի պատկերն էլ պակաս է՝ չըջապատող անկենդան բնութեան դալկագոյն պատկերից: Նշան անդամ չ'կա՞յ քաղաքակիրթ հասարակութեան: Կարծես թէ մահը մի կապալեայ ծանր կափարջի տակ ճնշել է ալտեղի թէ բնութեան և թէ բնկերութեան կեանքը: Մարդի ձգտումները ամենևին բարձրացած չ'են զգալական կեանքի պահանջների սահմանից: Այստեղ միտքն ու հոգին անգամ դադարում են աղատօրէն ներգործելուց: Քաղաքակրթութեան ճաշակին ընտելացած մարդը տաղտկութիւնից կը խելդուի, եթէ այսպիսի տեղում բնակուելու հարկադրուած ժամանակ, իւր սրտի և հոգու մէջ բաւականութեան աղբիւր որոնելու ընտելացած չ'է:

Սակաւն աղ մարդը որքան էլ անսպառ համալք իւր մաւոր և բարոյական ոյժերի կորուր, սպարտական և սակաւապեւ՝ իւր կենցաղավարական պէտքերը, և ստույկական՝ իւր աշխարհայեցողութիւնը,—անկարելի է, որ այս անհնարին պայմանների դէմ մաքառելով, իւր սրտի խանդն ու աշխուժը մշտապէս վառ պահէ: Կենդանութեան կորուր վերջի ի վերջոյ թուլանում է և պաշարում է տաղտկութիւնը:

Բայց վա՛յ ա՛յն ժամին, երբ աղ թուլանաւոր ցեցը—տաղտկութիւնը կը սկսի մարդի հոգին կրծել ու մաշել: Նշանակում է բարոյական անկման վիճը բացուած է: Բանական մարդը դառնում է մի անզգայ էակ՝ լոկ իւր մարմնաւոր սուփանքների շուրջը աննպատակ թափառող: Կտրվում է հոգու բարձր ձգտումների զուարթարար հոսանքը,—ձգտումների, որ մարդին ողևորում են, քաջալերում, կենդանի և գործոն պահում և, որ առաւելն է, արհամարհել են տալիս կեանքի հրապուրները, վիշտը, նեղութիւնը, զրկանքը՝ որպէս անցաւոր և օրուայ չարիքներ: Այդ կենդանարար հոսանքի մէջ միա՛նց ստուգում ու անհետանում են քծուծ ևսի և առաւել քծուծ նիւթապաշտութեան չահախնդիր թեւադրութիւնները: Բնական չէ՞ ուրեմն, որ մարդ կորստաբեր տաղտկութեան առաջ չը խոնարհելու և չ'ընկճուելու համար, զրահաւորուի զգուշութեան և կանխատեսութեան միջոցներով:

Այս նկատմամբ ինձ համար մեծ նշանակութիւն է ունեցել Շամախին: Ո՞վ տեսել է Շիրուանի սքանչելի բնութիւնը և չէ հիացել. որ տեղաւոր դիմել է նրա կենդանարար օդին ու ջրին՝ և չէ կաղդու-

րուել հոգով ու մարմնով: Ամեն տարի ընտանիքս Շամախի ամարանոց ուղարկելով, միջոց եմ դնել միատեղ ութ—տասն օր Սաղեանի Նախավկայի մենաստանում Շիրուանի կենդանարար օդն ու ջուրը վաճելով, հոգեպէս և մարմնապէս թարմանալու, զուարթանալու և կաղդուրուելու: Այս ութ—տասն օրուայ աղատութիւնը բաւական էր լինում ինձ, որ պաշարած տաղտկութիւնս ցրուի և առողջութիւնս կաղդուրուի:

Սակաւն կարծես մի ներքին խթան ալս տարի մղում էր ինձ այս համեստ սահմանից անցնել և չ'բաւականանալ կանոն դրած սովորութեամբս: Ես զգում էի, որ այս տարի Շիրուանի օդն ու ջուրն, ա՛յն ևս կարճ ժամանակի մէջ, անկարող պիտի լինին կարևորութեան չափ բարեբար աղեցողութիւն գործելու առողջութեանս վերաջ, որ ձմեռը քաշած տկարութիւնիցս վետոյ ուստիկ խանգարուած էր: Սրա համար հարկաւոր էր առաւել երկար աղատութիւն և առաւել բազմադան և զգալի տպաւորութիւններ, որ մարդ գտնում է միմիայն ճանապարհորդութեան մէջ: Մինչդեռ իմ դասակարգի մարդը, գտնուելով իմ դրութեան մէջ, անպատճառ ճանապարհորդելու կէտ նպատակի կ'ընտրէ կամ Ռուսիայի մայրաքաղաքները, կամ Զուիցերիայի բնութեան տեսարանները, կամ Պետերբուրգի ջերմութիւնները,—ես այս բոլոր տեղերը զանց առնելով, ընտրեցի իմ սրտին, իմ հոգուն և իմ արիւնին առաւել ընտանի և մերձաւոր ուղղութիւն: Ես դարձրի իմ երեսը արեւմտա—հարաւ, դէպի Նուիբական Արարատը և նրա գերապանծ Մայր Սիօնը: Ես վիշեցի հալոց աղգալին սովորութիւններից ամենազեղեցիկը և ամենախորհրդաւորը— ուխտադնացութիւնը, որ իւր սնտոխապաշտական կողմերով հանդերձ՝ բարոյական ոյժերի անսպառ աղբիւր է: Դրանով ո՛չ միայն հպրեանաւէր սրտի ուխտեալ փալաղը լրանում է,

Շուրթն իմ 'ի հող կենսաւոր,

Տացէ՛ զհամբոյրն ուխտաւոր.

ալ և ստացվում է ա՛յն բերկրալիւր վալելչութիւնը, որ կրթեալ Ներսիսյանի որոնում է բանասիրական նպատակով կատարած ճանապարհորդութեան մէջ:

Արդէն Արարատեան աշխարհը գրաւում է ամբողջ մարդկութեան միտքն ու սիրտը իւր ալեզարդ հսկայով, «որ մարդի պատմական վիշտութեան մէջ՝ երկբազնդի գլխին եկած ամենասոսկալի աղետներից ա-

մենամեծի վկան է»։ Այդ արեղարդ հսկան, բիրլիական վեհապալար, մարդկութեան երկրորդ խանձարուրը—բնութեան չքնադ հրաշակերտ Մասիսն է։

Նայեցէք կրթեալ Եւրոպացուն։ Ո՛ր է նրա ձգտումների վերջնակէտը։ Նա տեսնում է Արեւմուտքի աշխարհահռչակ տեղերը, որոնց վերայ թէ բնութիւնը և թէ մարդկային հանձարը զեղել են իրենց ջանքն ու ճարտարութիւնը։ Նա այցելում է ժամանակակից գիտութեան և արուեստի կեդրոնները։ Բայց նա սրանով չէ գոհանում։ Նրա միտքն ու հոգին դարձած են դէպի հինը։ Նա ձգտում է թափանցել պատմութեան խորքերը, ստուգել նրա փշտակաները՝ նոյն իսկ նրանց հանդիսարաններում, որտեղ կատարուած պատմական իրողութիւնների շրջորհիւ՝ վաւերում է նա այսօր քաղաքակրթութեան բարիքները։ Նա տեսնում է Եգիպտոսը, Յունաստանը, Հռոմը, Պաղեստինը,—մարդի այսօր վաւերած գիտութեան, գեղարուեստի, աղատութեան և ճշմարտութեան օրօրանները։ Բայց դարձեալ մի զօրաւոր զօրութիւն բորբոքում է նրա բանասիրական բուռն տենչանքը։ Նա ձգտում է տեսնել մարդկային ազգի գոյութեան կրկին խանձարուրը—նուիրական Արարատը, որի վերայ ստրջացած Եհովայի բարկութեան ժամանակ՝ չնորք ու գրթութիւն ստացած մարդի համար վատտակեցին և Եգիպտոսը, և Յունաստանը, և Հռոմը և Պաղեստինը։

Աշխարհ կրկին դու խանձարուր հայրենի,

Նորափետուր մարդկան ազգի օթարան.

Ի քեզ թուիչս առեալ հոգւով կենդանի,

Զքո շնչել կամիմ ես օդ ըղձական.

Չկարծուի թէ այս սիրուն տողերը հայ հայրենասէրի զգացմունքների թելադրութիւնն է,—սա օտարազգի ցայտնի ճանապարհորդի ձգտումների խանդն ու աւելնն է։

Եթէ օտարը, կրթուած Եւրոպացին այս նուիրական—պատմական երկիրը տեսնելու և նրա ըղձական օդը շնչելու տենչանքով համակուած է,—միթէ հայ սիրտը աւելի և աւելի զգացուած չը պիտի լինի այս եռանդով, քանի որ այդ երկիրը մարդկութեան կրկին խանձարուրը լինելով հանդերձ, («հայրենատուր վիճակեալ աշխարհն մեր») է։ Զուրցերեան գեղեցիկ է, հողմերը՝ քաղցրասիւզ, վտակները՝ վճիռ, թռչնիկները՝ քաղցրախօս, բնակիչները՝ կրթուած և բարերադէ։ Բայց

ինչ անեմ, որ միտքս չեն կարող չափշտակել, սիրտս՝ սրտացուցանել։ Զարմանալի չէ, եթէ հարուստի, բաղդաւորի պերճաշուք ապարանները լցուած տեսնենք կեղծաւոր ու անկեղծ այցելուներով և կոչնականներով։ Զարմանալի է, եթէ աղքատի, թշուառի անփառունակ և խախուտ խրճիթին այցելութիւն անելու ձգտումն ունենանք։

Թէև թռչնիկն և հովն հայոց

Աւերակաց չըջին վերայ.

Թէև պղտոր վտակն հայոց

Նոճիններուն մէջ կը սողալ,—

Դռքս հառաչք են հայրենեաց.

Դռքս չերթան սրտէս ի բաց։

Ի՞նչպէս եղաւ, որ ես իմ աղատ ճանապարհը ուղղեցի դէպի այդ կողմը,—որոշ չեմ կարող մեկնել։ Միայն կարծում եմ, որ երկու հանգամանք նպաստեցին այս գործին և ստիպեցին վաղուցուալ փափազըս կատարել։ Առաջինը պ. Կ. Կոստանեանցի «Հայոց վանքեր» խորագրով բրօշուրն էր։ Այս երկի մէջ վանքական հաստատութիւնների փառաւոր և արգասաւոր անցեալի և թշուառ ներկայի կենդանի ներկարգիրը աջնալիս խոր տպաւորութիւն թողեց ինձ վերայ, որ կարծես թէ սրտիս խորքերից մի բուռն և անպաղթահարելի խթան ստիպում էր ինձ կրկնել Մամիկոնեան Վահանի պատմական խօսքերը. «Արձակեցէք, զի տեսից զորքանութիւն աւերածոյն երկրին իմօյ հայրենեաց»։ Այդ բրօշուրից ցնտոյ վերայ հասան Ս. Էջմիածնից սրտալուր լուրեր։ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, սրբալուս միւսօնի օրհնութիւնը և վերջապէս այն ձայնը, թէ աղբ հանդէսների ժամանակ աղգալին—եկեղեցական ժողով է գումարուելու.— այս բոլորը աջնալիս հանդամանքներ էին, որ ամենաանտարբեր սրտերի մէջ անգամ հետաքրքրութիւն պիտի չարժէին և փափագ՝ այդ հանդէսներին ներկայ լինելու։ Այս փափագը սաստկաբար չուզում էր սիրտս և ես անկարող էի զսպել և նրա կատարումը փտածգել։

Միայն մի հանդամանք կար, որ մարդի մոմոտքի մէջ էր ձգւում.—Արդէն շատերից տոգոհութիւն էի լսել, որ այս հանդէսների համար նշանակուած ժամանակը՝ Նրեան ճանապարհորդելու նկատմամբ, բոլորովին անպարմար է և վտանգաւոր։ Յունիս ամիսը, ինչպէս գիտէի փորձով, տարուալ այն միջոցն է, երբ Նրեանի և Վաղարշապատի

երկինքը դժոխային չոգ ու տօթ, ջերմ ու տենդ է տեղում իւր բնակիչ-
ների, մանաւանդ անընտել եկաւորի վերայ:

Գուցէ ուրիշների համար նշանակութիւն ունէր այս հանգաման-
քը, բայց ինձ համար—ամենին սէ: Ճշմարիտ է, ես մի անգամ չա-
րաչար տանջուել եմ այդ երկրի դառնաշունչ և ջերմածին կլիմայի
խոշտանգանքից, բայց այն ժամանակ պատանի էի և մարմնակազմս
այնպէս ամրացած էր, ինչպէս դաւաճողական բժշկի պաշտօնատարու-
թեան ժամանակ, այն ես այնպիսի տեղերում, ինչպէս Ջաւատի գա-
ւառն է և Սալիանի ձկնորսարանների սահմանը: Սալիանի կլիմայի
դժնդակութեան բնտկացած մարմնակազմը կարող էր ծիծաղել և ար-
համարհել Նրեանի և առհասարակ Արարատեան դաշտի շոգն ու տապն
էլ, ջերմն ու տենդն էլ, օձերն ու կարիճներն էլ և առհասարակ այն
երկրի հազար ու մէկ թունաւոր դեռուճներն ու սողունները: Այս կա-
խարողանքների խանձարուրդ—կուրի ստորին գաշան է և Սալիանի ղե-
թան: Այս մասին ուրեմն ես միամիտ էի, որ նոր բան տեսնելու չեմ:
Ընդհակառակն՝ ես գոհ էի, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան և
ս. Միւռօնի օրհնութեան համար նշանակուած է տարուալ այն խոր-
հրդաւոր շարաթը, երբ Արարատեան բոլոր նուիրատեղիք՝ թէև աւեր
ու անշուք, բայց դոնէ մի վայրկեան պիտի կենդանանային խորհրդաւոր
հանդէսների լուրով հրապուրուած ուխտաւորների աշխարհախումբ բազ-
մութեամբ: Արարատեան Մալր Սիօնից պատգամ և շնորհք պիտի բաշ-
խուէր այն էլ մի այնպիսի չարմար ժամանակ, երբ Հալաստանեայց ե-
կեղեցին պիտի կատարէր իւր ճշմարիտ լուսաւորութեան անդրանիկ
նահատակների մեծապարզ և մեծապանծ լիշատակը և տօնախմբու-
թիւնը: Ս. Միւռօնի օրհնութեան համար եկած ուխտաւորը կարող էր
լսել Հռիփսիմեանց սքանչելի «Անձինք»ը նոյն իսկ Հռիփսիմէի տաճա-
րի մէջ. Լուսաւորչաց տօնին՝ իջնել նուիրական վիրապը և համբու-
րել այն սրբազան քարը, որ ոռոգուելով կենդանի նահատակի քրտ-
նախառն արտասուքով, ընծիւղել էր «ճշմարիտ որթոյն ողկուղաբեր
բարունակը»: Իսկ ի կատար այս լիշատակութիւնների, կիւրակի օրը՝
կաթոլիկէ ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան տօնին, երբ պիտի կատար-
ուէր ս. Միւռօնի օրհնութեան հանդէսը,—ողջունել Հալաստանեայց
համազգական նախամեծար Մալր Սիօնը «Ուրախ լին՝ սուրբ Եկեղեցի»
հոգեհուազ շարականով:

Չ'կարծեմ որ ստիորական օրերին այս ուխտաւորները կարողա-
նան ուխտաւորի վերայ այնպիսի տպաւորութիւն գործել, ինչպէս այն
ժամանակ, երբ Հալաստանեայց եկեղեցին տօնում է նրանց մէջ ամ-
փոփուած նուիրական լիշատակները: Համեղ և անապակ գինին ուրա-
խացում է և արձակում է մարդի բարձր զգացմունքների կապանքն
առաւել այն ժամանակ, երբ վայելում է պատշաճ դէպքում և սրտա-
կից ընկերների հետ:

Աւելորդ է ասել, որ այնպիսի ճանապարհորդութիւնը բոլոր-
վին գիտակցաբար կատարելու և անկկալեալ բերկրութիւնը վաղեմու-
համար՝ անհրաժեշտ է նախապէս ուսումնասիրել այն բոլոր գրուած-
ները, որ նուիրուած են այցելելու տեղերի պատմական և աշխարհագրա-
կան ստորագրութեան: Ճշմարիտ է, այս մասին զրականութիւնը հա-
րուստ է ազգային և օտար երկերով, բայց զփաղդաբար դրանք ա-
մեն մարդի մատչելի չեն: Շատ քիչ մարդ կը գտնուի և շատ քիչ տեղ,
որ նախապատրաստութեան համար՝ կարողանայ ձեռք բերել այն բո-
լոր գրուածքները, որ վերաբերում են Արարատեան աշխարհի և նրա
պատմական լիշատակարանների ստորագրութեան: Նրանցից շատերը,
մանաւանդ գլխաւորները, օրինակ Շահխաթունեանցի «Ստորագրու-
թիւնը», Թաղիաթեանցի «Ճանապարհորդութիւնը», Շոպէնի «Տեղագրու-
թիւնը» այսօր մատենագիտական հազուադէպ հնութիւններ են: Մը-
նացածներն էլ կամ ցրուած են պարբերական թերթերի և տետրակնե-
րի մէջ, կամ անկարող են ընթերցողի հետաքրքրութիւնը շարժել:

Բարեբաղդաբար այս կողմից ճանապարհը իմ առաջ ուղիղ հար-
թարուած էր: Մատենագրաւորս մէջ ունէի այն բոլորը, որ ազգային
և օտար գրիչները նուիրել էին Արարատեան աշխարհի և առհասարակ
Հալաստան աշխարհի պատմութեան և տեղագրութեան—սկսած Շահ-
խաթունեանցի և Թաղիաթեանցի աշխատութիւններից՝ մինչև Մօր-
գոյցօյլի և Գ. Յ. ճանապարհորդական տպաւորութիւնների նկարագի-
րը: *) Մնում էր ինձ «Գն Ալլան» ասել և երեսոս խաչի նշանով տեսա-
նադրելով՝ ճանապարհ ընկնել: Ուղեկցի համար խօսք չունէի: Նրկին-
քը ուղարկել էր ինձ մի ընտիր ընկերակից՝ օժտուած ամեն բարե-
մասնութիւններով, որ ուխտաւորի հոգեկան արամադրութիւնը և ջեր-
մութեանդութեան աւիճն իւր քնական զրութեան մէջ մտայ:

*) Գուցէ ընթերցողի համար աւելորդ չէ թուել այն հեղինա-

Աղեկիցս բազումքնակ պ. Առաքել Մատուրեանցն էր, որ կարծես վարակուեց իմ օրինակից և ապաքինութեան լուսով Պիատիգորսկի ջերմուկները գնալու մտադրութիւնը՝ ինձ հետ Արարատեան ուխտատեղիները այցելելու ցանկութեան վերափոխեց: Ժամագիր էինք եղել, որ լուսինսի 4-ին Քիւրդամիրի կապարանում հանդիպենք միմեանց և միասին շարունակենք մեր ճանապարհորդութիւնը: Եւ չիրաւի, նոյն օրը Շամախիից դուրս գալով, ժամադրեալ կապարանում երեկոցեան ժամը 10-ին՝ Բագուից եկող չոգեկառքի մէջ գտաւ իմ ուղեկցին, որի հետ շարունակեցինք մեր ճանապարհը մինչև Աղստաֆա կապարանը երկաթուղով:

Բ.

Աղստաֆայից Երևան գնալու շարժարտութիւնները:—Աղստաֆայի հովիտը.—Դիլիջանի ձորը և Նրա բնութիւնը.—Ուղևորին պաշարող խոկմունքը:—Քեարամ—բաղարը:—Քեարվանսարայ գիւղը և առհասարակ Դիլիջանի ձորի գիւղերի շարժարտութիւնները ամարանոցի համար:

Յունիսի 5-ի առաւօտեան ժամը 6-ն էր, որ մենք հասել էինք Աղստաֆայի կապարանը: Այստեղ ուղևորները մեծ շարժարտութիւններ

կուրթիւնները, որոնք այս նիւթին վերաբերելով, ուխտաւոր ճանապարհորդի նախապատրաստութեան համար անհրաժեշտ են: Նախ առանձին հրատարակութիւնները. 1) Շահխաթունեանց՝ «Ստորագրութիւն կաթուղիէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ» երկ. հատոր. տիպ. Էջմիածին. 1842. 2) Մ. Թադիսթեանց՝ «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», ա. հատ. կալկաթա. 1847. 3) Աբել Արքեպիսկոպոսի Մըխիթարեանց, ի չարս բազմաթիւ երկերի այս բազմադիւն հեղինակի «Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանի» երկ. հատոր. 4) Փիրզաւէմեանց՝ «Ճանապարհորդութիւն ի Մալր Աթոռն Արարատեան և անտի ի Կ. Պօլիս» 5) Զաւալեան՝ «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» երկ. հատ. 6) Մ. վ. Կիւմրիշխանցի՝ «Պատմութիւն անցից անցելոց Սեանայ Վանաց» 7) Ս. վ. Միխիթարեանց՝ «Ստորագրութիւն Ալրի վանաց ու Գեղարդայ». 8) Муравьевъ «Грузія и Армения». 9) Шопенъ, Истор. Пол. Арм. Области. 10) Հագոստհաուզէն՝ Ճանապարհորդութիւն ի Հայս և ի Վիրս. 11) Մօրդուցով՝ «Արարատի Գլուխը». (Թարգմանութիւն Բարախանեանցի. «Բազմավէպի» մէջ ևս կալ Միխիթարեանց թարգմանութիւնը՝ բնագրի ղեղեցիկ և կենդանի ոճի բոլոր կատարելութիւններով):

Պարբերական հրատարակութիւնների մէջ ցրտածներից գլխա-

են գտնում ճանապարհը շարունակելու: Կարող էք կառք վարձել և պատի ձիերով գնալ. կարող էք ժամագիր զիլիժանով ուղևորիլ և կարող էք մասնաւոր կառք բռնել:

Պօստի ձիերով գնալը մեղ չ'աջողեց. պահանջը շատ էր և մեր հերթը կէս օրից չհասց ժամը երեքին էր հասնելու: Ի հարկէ, եթէ սկզբում մեղանից ինն ժամուայ համբերութիւն են պահանջում,—ճանապարհի ընթացքում կարող էին երկար պահանջել և աւելորդ կասեցնել մեր ուղին: Բայց մենք շտապում էինք որ դոնէ չարաթ օրը, ամսի 7-ին, երեկոցեան ժամերգութեան Իջման տաճարումն աղօթենք: Ասել չի ուղիլ, որ այսպիսի դանդաղութեամբ մենք մեր նպատակին չէինք կարող հասնել: Տարաբաղաբար ժամագիր զիլիժանսի դուրս գալու ժամանակն էլ հետեալ օրն էր: Մի վաղաժամօթ գանձակեցի թուրք, որ մինչև երկաթուղին չինուելը ֆուրգօնով Սալիան էր բանում, առաջարկեց մեղ իւր ամուր, լաւանդիտո և քառաձի ֆաշտօնը 32 ռ. վարձով, որ իհարկէ Սալիանի եմիշից էլ, Բագուի Նաւթից էլ աժան էր: Կառավարը տեղացի մի հաւ էր, որ կարող էր մեր բոլոր հարցերին լծարութեամբ և անկեղծութեամբ պատասխանել:

Աղստաֆայից մինչև Երևան ճանապարհը խճուղի է և մօտաւորապէս 180 վերստ է: Կառատէրը պարտաւորուել էր, որ ամսի 7-ին չա-

ւորները. 1) Կարինեանց՝ «Ճանապարհորդութիւն». («Կուռնը» 1862): 2) Ա. Ռօտինեանց՝ «Ճանապարհորդութիւն դէպի հարաւ» («Մեղու Հայ», 1877.): 2) Քաջբերունի՝ «Ճանապարհորդական նկատողութիւններ» («Փորձ», Ա. Բ. Գ. Կ. տարիներ): Այս երկուսը ամենահիմնաւոր և ամեն բանասէր ու շարժութեան արժանի աշխատութիւններ են: 4) Սիւլիւկ՝ «Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ». («Փորձ» Գ. և Կ. տարիներ.): 5) Գ. Ն. «Թիֆլիսից Էջմիածին» («Արձագանք» 1882)

Հարկաւոր է արդեօք լինել, որ այս ամենից առաջնեաց պիտի լինին Ազաթանդեղոսի, Փարսեցու և Ա. Գաւրիթեցու պատմութիւնները. իսկ Ննճիճեանի «Հնախօսութիւնը» և «Ստորագրութիւնը» միշտ ի նկատի պիտի առնուին նախապատրաստութեան ժամանակ:

Որովհետեւ վերոյիշեալ գործերը հասարակ ուխտաւորների համար անմատչելի են, ուստի բանասէրը կարող է բաւականապէս Մօրդուցովի՝ «Արարատի գլուխը», վաղամու Բատամեանցի՝ «Էջմիածին» և Գ. Ն. «Թիֆլիսից մինչև Էջմիածին» գրուածներով: Առաջինը և երկրորդը, ինչպէս գիտենք, առանձին են տպուած, իսկ երրորդը հրատարակուած է «Արձագանքի» 1882 թ. № № 29, 30 31 և 32-ում:

բաթ առաւօտ մեզ վաղ Երևան հասցնէ։ Ուրիշ հանգամանքներում, մանաւանդ աւքունի գործով ուղևորութեան ժամանակ՝ այսպիսի դանդաղ գնալուց մարդի հոգին կը հատնի։ Բայց Գիլիշանի խճուղու վերայ այս դանդաղութիւնն իւր քանդուցիչ հրապույցը ունի։ Ի՞նչ կարիք այս հիւանդի ճանապարհի վերայ շտապել, դիշեր ցերեկ մէկ անել, չուտել, չը խմել, չը հանգստանալ, ձիերը չարչարել, սալորդին հաւհոյել, սուրհանդակարանի վերակացուներին սպառնալ։ Ուզենալի էլ չէի կարող,—ձեռիս արքունի ուղեգիր չը կար և ուղիս իմ պաշտօնավարութեան սահմանից դուրս էր։

Ժամը 9-ն էր, որ տեղաւորելով մեր բարկն ու բուրկը և աղաւարի նստելով կառքի մէջ, ուղի ընկանք։ Մեր առաջ տարածուեցաւ Աղստաֆայի սքանչելի հովիտը՝ նորածին գարնան դալարագեղ քօղով ծածկուած։ Մեր երկու կողմերը շարուած էին լեռների շղթաներ, որոնք գնալով մերձեցում էին ձևակերպելու այն հուշակաւոր կիրճը, որ աշխարհատես եւրոպացիին էլ վիպում է թէ «աշխարհիս ամենագեղանկար տեսարաններից մինն է»։

Ընթերցողը թող երևակայէ, թէ ի՞նչ աստիճան թովիչ ազդեցութիւն էր գործում մեզ վերայ այս մեր կտրած ճանապարհի սքանչելի բնութիւնը։ Երկու ուղեկիցներ, մինը Սալիանից, միւսը Բագուից—որտեղ բնութիւնը շուրջ բոլոր տարին մնում է և ամեն բանի վերայ դեղին, մոխրագոյն աւաղախաւուն կաւի պատանք է փռած. որտեղ արդէն կարճատև գարունը անցած՝ ամրան անտանելի խորշակը ամեն բան ալրած ու չորացրած էր.—այն այդ ուղեկիցները մտնում են Գիլիշանի ձորը՝ աշխարհիս ամենագեղանկար անկիւններից մինը։ Ուղիղ որ այս փոփոխութիւնը դժողքից արքայութիւն մտնելու նման էր։ Բագու—Սալիանի արևը ամեն բան կիզել, խորշակահար էր արել. երկինքը դժոխքի կրակ էր թափում. իսկ այստեղ գարունը նոր էր ըսկսել, այն էլ ի՞նչ սքանչելի գարուն։ Հետզհետէ մեր առաջ բացուող տեսարանները այն աստիճան կախարդել էին մեզ, որ մենք հիացած ու ապշած՝ չիմացանք թէ ի՞նչպէս հասանք Քարվանսարայ հայաչէն գիւղը։ Կէս օրն անցել էր։ Մենք այստեղ երկու ժամ պիտի դադար առնէինք, որ ձիերին կուր և հանգստութիւն տալինք։

Քարվանսարան բազմամարդ գիւղ է. ունի եկեղեցի, երկսեռ ուսումնարան։ Գ. Ն. Նկարագրելով իւր ճանապարհորդական սպաւո-

րութիւնները, իրաւամբ Նկատել էր, որ Քարվանսարան Ուղունթալաւի և Գիլիշանի հետ, ամարանոցի համար ընտիր տեղ է։ Դիրքը՝ բարձր, բուսականութիւնը՝ ճոխ, կեանքը՝ ափան, օդը բարեխառն, ջուրը քաղցրահամ և անապակ, մանաւանդ հալքենի երկիր։ Եթէ բնութեան այս բարիքների հետ միացուի գիտութեան բարիքը—այլ ևս ի՞նչ հարկաւոր է, եթէ մարդ քաղաքի կենցաղավարութեան արուեստական սեթեթեմներից, մանաւանդ խեղդող տապից ու փոշուց ազատուելով, ամառը խաղաղութեամբ կարողանալ բնութեան ծոցումն ապրել։ Բացի բնութեան զրաւիչ տեսարաններից, որքան տեղեր կան այս ձորի մէջ, որոնք պատմական—բնագիտական տեսակէտից հետախոյզ մտքի գործունէութեան համար կարող էին բեղմնաւոր նիւթ մատակարարել։ Յիշենք միմիայն Ղզղալան և Մանթաշղալան, որոնց հետ կապուած պատմական անցքերի վիշտակը մնացել է Ժողովրդի վիշտութեան մէջ հետաքրքրաշարժ լեզենդաներով։ *)

Քարվանսարայից ուղևորը գնում է սարերի միջով, որոնք տակաւին այնքան չեն մօտեցած, որ կիրճ կազմեն, բայց և այնպէս ուղևորի առաջ բաց են անում դարևանդների, խոխոմների, ծործորների և խոռոչների մի զեղեցիկ տեսարան՝ ծածկուած ամենաճոխ բուսականութեամբ։ Տեղ տեղ դուրս են ցցուած մոխրագոյն փայտեր ուղա-հալեաց շերտերով, որոնց ծոցից բլխած աղբիւրների վճիռ ջուրը ակնապարար ջրվէժներով փրփրում է քարերի վերայ։ Ուղիղ է Նկատել Մօրդույցուլը՝ թէ որքան ուղևորը առաջ է գնում լեռնամիջով, այնքան էլ սարերն են միմեանց մօտենում, և դառնալով համարեա ուղղաձիգ պատնէշներ, թողնում են մի ճեղ անցք կարկաչահոս Աղստաֆա-զի դաշտի և սրա եզերքներին շարուած հսկայաձև ծառերի համար։ Եւ որքան չքեղ են այս հարիւրամեայ, գուցէ և հազարամեայ հսկաները և որքան բաղմատարաւ նրանց տեսակները։ Ա. Ռօտինեանցը դրանց անունները միառմի թուել է։ **)

Խնամքով հարթուած խճուղին ոլոր-մոլոր պտուղներով անցնում է գետի դարաւորով մասամբ ծառերի ստուերների, մասամբ էլ ահագին ժայռերի դարևանդների տակով։ Այդ տեղերից անցնելու

*) «Մեղու Հայ». 1877. № 8

**) «Մեղու Հայ». 1874 № 31.

ժամանակ մահուան տաղնապը պաշարում է մարդի սիրտը: Բնադրմամբ անից կուշ էք գալիս և սպասում էք, թէ անս ուր որ է կառքի թնդիւնից ալդ ամենի ժալուրից մի շերտ սով դալով, կը փլչի և ուղևորի գերեզմանին կափարիչ կը դառնայ:

Ո՛րքան խոր էք թափանցում կրճի մէջ, աչքան էլ նրա գեղեցկութեան հրապուրը աւելանում է: Նրա կախարդանքի զաղտնիքը՝ ակնապարար ճոխ բուսականութիւնն է: Մարդ չէ հաւատում, թէ արեաղարձի տակը չէ և ոչ էլ Գանգէսի կամ Ամազոնի ափերին: «Այովկասի» (պատերազմական—վիրական) ճանապարհի վերայ՝ սկսած Լարսից և Դարիալից մինչև այն զառիվալը, որտեղից՝ բանաստեղծի ասելով սկսում են վրաստանի չքեղ հովիտները, ամեն բան մերկ է և մեռած: Իսկ այստեղ, սկսած Ուղունթալայից մինչև Սիմֆոնօվկա՝ ամեն բան ընկղմած է ճոխ և պերճ դալարի մէջ: Ձեր լսելիքը այստեղ չեն ձանձրանում, ինչպէս այնտեղ՝ Թերեկի միանման անեղ մոնչիւնից: Ընդհակառակը սիրուն Ալստաֆայի բլրեղանման վճիտ և քարերի վերայից փրփրաղէզ կոհակներով՝ մերթ վազող և մերթ սահող ջրերի քաղցրախորժ կարկաչը փափախում է մարդի լսելիքը:»

Բայց մի կարծէք, թէ այդ հրաշալի տեսարանը միմիայն ձեր սիրտըն է պարարում անհուն բերկրութեամբ: Ո՛չ: Տեսնելով իւր չորս կողմը առատութեամբ զեղուած բնութեան հրաշալիքը, ուղևորը աւանայ ձգտում է թափանցել այն արուեստի խորքերը, որ հրաշակերտել է այդ սքանչելիքը: Միտքը չէ դադարում միմիայն ներկայի վերայ, այլ թեւեր առած՝ սկսում է սլանալ երկրագնդի կազմակերպութեան այն դարերը, անդրադատմական շրջանը, «տրժամ երկիր ջրապարփակ ողողէր և սաստ կրէր ի մրրկեալ կոհակաց»: Ձեր կտրած ճանապարհի իւրաքանչիւր քաղը ձեզ մանրամասնօրէն պատմում է, թէ ինչպէս կատաղած Նեպտունը դաժան շերմէսի հետ մրցելով, իւր բոլոր զօրութիւնը թափել է այստեղ դալու սերունդների համար այս հրաշալիքը կերտելու: Ո՛վ կարող է երևակայել, թէ այսօրուայ սիրուն և հեղահամբուր գետակը, որ երբեմն ձեր առաջ բացվում է և երբեմն էլ սաղարթախիտ ծառերի ստուերների տակ պարտկվում, բայց միշտ պարարում է ձեր լսելիքը իւր քաղցրախորժ կարկաչիւնով, ամենի հեղեղով ձեղքել ու պատառել է Հերմէսի կերտած տիտանական շղթաները և գործիք է եղել այդ հրաշագեղ կրճի կազմակեր-

պութեան: Մարդ սոսկում է.... Սա անդրադատմական շրջանի, տարերքի հեղեղն է: Բայց որքան հեղեղներ են անցել այս կրճով նոյն իսկ պատմական ժամանակում, այն էլ ոչ թէ տարերքի, այլ վաւրագ խուժանի աւերիչ հեղեղներ...

Թարս-Չալ կալարանին երկու երեք վերստ մնացած, կառավարը կանգնեցնում է կառքը և ցոյց է տալիս մեղ աչն տեղը, որ երկու տարի առաջ անուանի Քեարամ աւազակապետի հռչակը տարածեց: Այս տեղ այժմ կոչվում է «Քեարամ-բաղար»: Ճշմարիտ որ Քեարամ-բաղարը ռազմական մի այնպիսի ընտիր դիրք ունի, որ տեսնողի համար անբացատրելի չէ մնում Քեարամի լանդուզն ձեռնարկութեան աջողելու զաղտնիքը: Կասէք թէ աշխարհահռչակ Մոլոկէի ռազմագիտական հանձարն էր, ընտրել այդ նշանաւոր տեղը՝ հարիւր լիսուն հոգուց աւելի մարդ առանց դիմադարձութեան գերելու համար:

Ի դէպէ Քեարամի մասին մի երկու խօսք ասել: Մեր ուղևորութեան ժամանակ Գլխիջանի ձորը բոլորովին ապահով էր համարվում Քեարամի ասպատակութեան երկիւղից: Բոլոր ճանապարհին հսկում էին ռուս զաղախների պահակները («խէ»): Ասում էին, թէ մերձակալ անտառներում մի տեղ նրան շրջապատել են կանոնաւոր զինուորների ամուր շղթալով, և լուպէ, լուպէի վերայ սպասում են նրան ձերբակալելու համբաւին: Մենք ևս հաւատում էինք, թէ վերջապէս այսքան զինուորական զօրութիւն թափելուց չեսու Քեարամի որջ դրած տեղի վերայ, կը բռնուի և երկիրը կը խաղաղի: Ժողովուրդը երկու կրակի մէջ էր ընկել—նրա համար անտառելի տառապանք էր աւազակի՝ թէ ասպատակութիւնը և թէ հալածելը: Այս մասին մեր աչքը բացուեց, երբ երկու շաքաթ չեսու համարեան թէ ականատես եղանք Ախտալ և Նէնֆօվկա սուրհանդակարանների մէջ տեղում անցած աղետալի արկածին....

1925

Գ.

Դիլիջան գիւղը:—Խորէն վ. Ստեփանէի սէրը դէպի այս գիւղը. —Իդէպ՝ մի քանի խօսք Հաղբատի արքայականի մասին. —Դիլիջանի խճուղած կեռ-մանը. —Հայ գիւղացիները. —Ուղեկից բնկերիս վիշաք. —Սեանի ծովակը. —Շրջապատող բնութեան լատկութիւնները:

Ժամը եօթն էր, որ հասանք Դիլիջան. աչտեղ էր նշանակուած մեր գիշերելու հանգրուանը: Գիւղի գիւղքը և չրջավայրը առաւել գեղեցիկ, առաւել առողջարար է, քան թէ Ուղունթալան և Քարվանսարան: Ակամա մտածում էք, որ եթէ մարդ աչտեղ Զուլիցերիակի նման բնութեան դարդարանքներին կցորդէր արուեստի շնորհքը, միթէ Զուլիցերիակից պակաս հրապուր կունենար: Ընթերցողը Գ. Ս-ի գրուածից կարող է իմանալ, թէ ինչպէս Ս. վ. Ստեփանէն, որ աշխարհ տեսած և ճաշակի տէր մարդ է, այնքան էր սիրահարուած այստեղին, որ ցանկանում էր մի համեստ վարժարանով առանձնանալ այս քեհլալ վայրէջք, ինչպէս նա անուանում էր Դիլիջանը: Սէ լիրաւի, ինչ գեղեցիկ գաղափար՝ աշակերտի միտքն ու հոգին կրթելու և դարգացնելու համար հեռանալ աշխարհալին լարարերութիւններից, որ այնքան անլաղթելի խոչնդոտներ են դնում կրթական գործի առաջ, և խորասուզիլ բնութեան՝ մտքի ու հոգու ամենամեծ մարդարանի մէջ: Կարծես Ոսկերերանն էր ներշնչել մեր միշտ ողորդեալ, միշտ եռանդուն և միշտ խանդավառ վարդապետին այս գեղեցիկ գաղափարը: «Չես տեսնում, ինչպէս են մարդու մարմնաւոր աչքերը: Նրբ միշտ ծուխի մէջ լինին, արտասուք և բորբոքումն կը բերեն: Բայց երբ խաղաղ ու բարեխառն օդի մէջ ու դալարի վերայ դբօսնին՝ առողջ ու քաջատես կը լինին: Այսպէս էլ հոգու ու մտքի աչքերը, եթէ չըջին հոգեւոր խօսքերի դալարների և հանգստեան վճիտ ու պարզ աղբիւների վերայ՝

պարզ, լստակ և քաջատես կը լինին: Իսկ եթէ աշխարհի ծուխի մէջ զբաղին՝ բիծ ու արտասուք կը բերեն»:

Դէհ, թողնենք այս խնդիրը. որովհետեւ եթէ մեր մտքի թփուլը այս ուղղութեան վերայ պահենք, շատ հեռու կը գնանք և ով է իմանում, փոխանակ Նրեանի ճանապարհը բռնելու, Ալէքսանդրապոլի կողմը դառնանք և Ղարա-Քիլիսակից Զալալ-Օղլիի վերայով՝ գնանք Հաղբատ՝ ուխտ և երկրպագութիւն պատմական մենաստաններին և ալցելութիւն Ս. վ. Ստեփանէին: Ave Petre morituri te solulant... Հարկաւ Ս. վ. Ստեփանէին մի քան բնկած վանքում արգիլուած տեսնել ցանկացողների կողմից մի մեծ շնորհ էր, որ նրան ուղարկել են մի վայր, որտեղ քառասուն տարի քահանայութիւն արած երէցը ննջեցեալ թաղելու մի դէպք անգամ չէ ունեցել: *)...

Մտադրութիւն ունէի մինչև էջմիածին գնալ՝ Դիլիջանից ծրուել և դնալ Հաղբատ Ս. վ. Ստեփանէին ալցելելու: Ճշմարիտ, ես էլ այս մարդի վերայ գալուցած էի. բայց ներկայ պարագաների մէջ իմ նուիրական պարտքն էր նրան սփոփել և մխիթարել կարողութեանս համեմատ: Այս պարտքը ոչ միայն զթութեան և կարեկցութեան պահանջ էր, այլ և երախտագիտութեան: Սո անհուն պարտական եմ Ստեփանէին, որ նա՝ Ներսիսեան դպրանոցից դուրս գալուցս քննող, խրատուելով՝ անմիջական պատճառ էր դարձել իմ գիմնագիտ մտնելուս և որ գլխաւորն է, Մոսկվա ուսանողութեանս միջոցին, մանաւանդ փտանդաւոր հիւանդութեանս ժամանակ, նիւթական խոշոր նպաստներ էր հասցրել ինձ, թէ իւր գրպանից և թէ էֆէնդեանցի գումարից: Այս բոլորը աջալիսի բարեքներ էին, որ մարդ ամենաինչի մոռանալ, եթէ սրտի մէջ փոքր ինչ խիղճ ու զգացմունք ունենայ:

Ասացի թէ ես դալարացել էի Ստեփանէի վերայ, այո՛, մինչև անգամ մի կծու ջողուած էլ հրատարակել էի ձեմարանում նրան տեսուչ կարգելու գիտաւորութեան առիթով: Բայց իմ գալույթիս պատճառը խստասիրտ և չարանեղ մարդկանց բարութանքները չէին, որ մինք հազար չիմելով՝ բարդում էին նրա վերայ: Սո դալարացել էի, որ նրա տաղանդը, անօրինակ աշխատասիրութիւնը և եռանդը անօդուս կորչում է հայ մատենագրութեան համար: Նա ընկել էր մանկավարժա-

*) Մ. Թաղ. «Ճանապ.», եր. 335.

կան գործի ետեւից, որ բնական պատճառներով անկարող էր գործնականապէս գլուխ հանելու: Նա աշխարհի գիտութիւնը և ուսումը գըլխի մէջ ժողոված, մոռացել էր երկու տարրական գիտելիք, որ նրա կոչման և դրութեան անհրաժեշտ պայմանն էին.— «Մի հակառակիլ չարին խստութեամբ».— «Թոթափէ քո ոտի փոշին, եթէ քո ողջոյնը չեն ընդունում»: Իդուր կարծում են, թէ խ. վ. Ստեփանէի թշնամին սոս ու նա է: Նրա իսկական թշնամին գաղտնի էր: Հրապարակումը հակառակողները—կուր գործիք էին...

Տարաբաղաբար մենք օժտուած ենք անգոսնելի լատկութիւններով, որով կարելի է ամեն թշնամու ձեռք կուր գործիք լինել՝ որ մեր սուներ մենք մեր ձեռքով տապալենք... Բաղաբական հասունութիւնը մեղանից անքան հեռու է, որքան երկինքը երկրից:

Որովհետեւ ուղեկիցս էլ Ստեփանէի հին և կարեկից բարեկամներից էր, մենք վճռել էինք Հաղբատ էլ գնալ: Բայց որովհետեւ ոչ իմ ծառայական հանգամանքները և ոչ ընկերիս առևտրական գործերը չը ներեցին վաղօրօք շուտ դուրս գալու, որ Հաղբատ երթալով հանդերձ՝ էջմիածնի հանդէսներին հասնելու միջոց, ժամանակ ունենալինք,—ուստի մեր սրտակից ողջոյնը ուղղելով դէպի Հաղբատ, դարձրինք երեսներս դէպի Նրեան:

Հետեւեալ առաւօտ ժամը 7-ն էր, որ մենք ճանապարհ ընկանք: Մենք պիտի անցնէինք Գիլիջանի կրճի ամենահրաշագեղ մասը—խրճուղած կեռ-մանը: Իջևանից դուրս գալու միջոցին, ինչպէս և ամբողջ առաւօտ, սիրուն արևը հաղար ու մէկ գոյներով և երանգներով կարծես խալտում էր չրջապատող բնութեան սքանչելի տեսարանների դուարի զաւարի վերայ: Բայց հազիւ բարձրացել էինք չորս հինգ վերստ, —մէք մշուշը ամեն բան ծածկեց: Նրեում էր միմիայն ճանապարհը և մերձակալ ծառերի սաղարթները: Ահուրի ձորի խոխոմներից և խոռոչներից բարձրացած գոլորշին՝ ցրուելու փոխանակ թանձրանում էր: Սկսեց երկինքը մաղել: Յուրաք մարդի ոսկորին էր հասնում: Կառավարը կամենում էր ֆայֆֆ գլուխը ծածկել: «Բժիշկ. ես ու իմ Աստուածը մեղք է ալսպիսի տեղերով գնալիս՝ կառքում ծածկած նրստելով»: Կարծես թէ, ինչպէս ասում են, իմ ուղեկից ընկերը իմ սրտից ջուր խմեց: Նիթէ միաջակ լինէի և տեղատարաւ անձրևի էլ բռնուէի,—կառքի գլուխը չէի ծածկիլ: Նստափնջի ունէի, որ կը պաշտ-

պանէր ինձ անձրևից էլ, ցրտից էլ: Բայց ընկերս թեթև զգեստով էր ճանապարհ ընկել, միմիայն ամառուալ մի վերարկու էր առել հետը և մի «լէֆ»: Կարծում էինք թէ ամեն տեղ Բագու է և մարդիկ խեղդում են շոգից: Նստափնջալ, որ ընկերս կը մրսի: Սակալն տեսնելով, որ նա էլ ինձ նման տրամադրուած է բաց կառքով գնալու, զգուշութեան համար փաթաթեցի իմ պլէտովս էլ և մի գորդով, որ անակնկալ դիպուածի համար հետեւս էինք առել: Ընկերս ալըպէս տաք փաթաթումը երկու պլէտի և գորդի մէջ, իսկ ես իմ ետինջով, անձրև ու ցուրտ չէ, որ բուր ու սառնամանիքն էլ խոռովէին՝ մեզ չէին կարող դրդել: Այսպէսով շարունակում էինք բարձրանալ հիանալի կեռ-մանով, և ամեն դարձուածի վերայ նոր նոր տեսարանների էինք հանդիպում: Ձորի ներքեւում արեգակ, մէջ տեղում մշուշ, վերեւում կապարեալ ամպերի կոյտեր, և 'ի լրումն ալս հակապատկերների, սարերի գլխին և ուսերին՝ ձիւն:—Նրկու օրուալ մէջ մարդ արևադարձալին խորշակից հասնում է մինչև Ալպեան սառնամանիքը...

Ափսոս որ այս հրաշագեղ տեսարանները անկարող եղան գոնէ մի քանի ժամով ազատել մեզ «ցաւի և հեծութեան աշխահի» իրականութիւնից: Մինչդեռ մենք լափչտակուած դիտում էինք մեր շուրջը, որի ամեն մի կէտի վերայ բնութիւնը զեղել է իւր հրաշալի արուեստի բոլոր նրբութիւնը և կատարելութիւնները,—դաժան իրականութիւնը դառնացրեց մեր հոգեզմայլութիւնը: Ճանապարհի երկայնութեամբ ձգուած, չարք չարք մեր դէմ դուրս էին գալիս հալ գիւղացիների անդրջրհեղեղեան սալերը՝ ցորենով բեռնած, Համարեւ իւրաքանչիւր լուծի վերայ նստած էր մի մատղաշ մանուկ 7—11 տարեկան հասակով: Նրանց պարտաւորութիւնն էր՝ լուծը վարել, ալսինքն ալը դանդաղ սալերը ուղղել: Բայց գիտէք թէ սա ինչ դաժան ու տաժանակիր գործ է: Անձրևը թակում է. ցուրտը անդամները փետացնում. իսկ մանուկ լծավարը, որ ցնցոտիներով հազիւ ծածկած է իւր մերկութիւնը, մերթ մի ձեռքն է տանում բերանին, մերթ միւսը, որ չնչովը տաքացնէ: Սուրհանդակի սալորդը ալը դանդաղ սալերի մօտից անցնելով՝ մտրակ է, որ չուղկացնում է ցրտից փետացած լծավար մանուկին՝ առանց նալելու, թէ սրտեղին է հասնում.— խեղճ մանուկը չէ կարողանում ըստ կարգին ուղղել լուծը և խանդարում է սրնթաց կառքի արշաւը: Ինչպէս է անցկացնում նա գիշերը

բաց օդում՝ ալպեան բարձրութեան անձրևի, ձիւնի, քամու և սառ-
նամանիքի տակ—դա Աստուած գիտէ և նրա մատղաշ ջանքը:

— Այս ի՞նչ անգլիութիւն է բժիշկի. երբ մեր շինականը մարդ կը
դառնայ, հեծելով բացականչեց վշտացած ուղեկիցս, որ ինքն էլ գիւղի
զաւակ էր.—Ո՛ր է նրանց երէցը, վարդապետը, որ հասկացնէ, թէ սա
մահացու մեղք է:

Այս անկեղծ և իրաւացի խօսքերը ցոյց էին տալիս Առաքել ա-
պօրս սրտի սաստիկ լուղմունքը: Բայց ի՞նչ կարող էի պատասխանել՝
նրա խռովութեամբ սիրտը իսողաղացնելու համար: Արդեօք աղքատու-
թիւնը, չքաւորութիւնը մէջ բերէի որպէս ամենաներող պատճառ:

—Չէ՛ բժիշկի. ոչ աղքատութիւնն է և ոչ էլ չքաւորութիւնը. տը-
գիտութիւնն է, խաւարն է պատճառը: Ո՛չ երէց ունին, ո՛չ էլ հովիւ:
Եղածներն էլ (ամենէն բէշ բեթէր) են: Ջահիլները դարիբութեան մէջ
են կոտորվում, խօխէքն էլ էսպէս բաներում: Ո՛ր մալականը իւր մա-
տաղ խօխէն էս հալում, էսպէս բանի կը դնէ:

Այս վշտալի գէպը մեր վերայ աջակիսի ճշող աղղկեցութիւն
գործեց, որ մինչև անգամ Սևանի ծովի գեղածիծաղ երեսի սիրունու-
թիւնն էլ չամբեց մեր սրտի դառնութիւնը... Եւ չիրաւի, ի՞նչ ան-
նման տեսարան: Երկու—երեք վերստ մնացած դարևանդի կատարին,
պարսպի նման երկու կողմից կանգնած մառախլապատ սարերի մի-
ջից՝ անկարծ ձեր առաջ բացվում է Սևանի վճիտ մակերևութը իւր
սիրուն դղեակով՝ մենաստանով: Մեր շուրջը պատել էր մառախուղը,
բայց սարերի միջից բացուած հորիզոնը փայլում էր պայծառ արևի
ճառագայթներով: Աջակէս է թւում, որպէս թէ մութ սննեակի պա-
տուհանից նայում էք լոյս աշխարհի վերայ և ձեր առաջ փռուած է մի
անբիծ ու ցոլացուցիչ հայելի: Տարաբաղդաբար այս տեսարանը շու-
տով անհետացաւ խճուղու պտույտի հետ և մենք մնացինք դարձեալ
առաջնաւ մշուշի մէջ: Բայց չանցաւ կէս ժամ,— և մենք արդէն կըր-
ձի գլխին էինք, Սիմէօնովկա կոչուած մալականների գիւղը: Անտառ-
ները, ձորի տրօպիկական ճոխ բուսականութիւնը անհետացել էին.
անձրևը դադարել էր. արևը առատութեամբ պալծաւ լոյս էր սփռում
բոլոր հորիզոնի վերայ: Սևանի ծովը իւր պատկերի բոլոր գեղեցկու-
թիւնը բացել էր մեր առաջ: Բայց ի՞նչպէս ցուրտ է: Որքան ձիւն
գիպում է սարերի կատարների և խոխունների մէջ: Առային որ եր-

կու օր առաջ մեծ ձիւն է եկել: Շատ բնական է.—մենք 7,000 ոտ-
նաչափ բարձրութեան վերայ ենք:

Սիմէօնովկայից սկսում է ծաղկաւէտ դալար խոտի մեծատարած
թաղաւորութիւնը, որ ամառը արօտատեղի է վրանաչու աղգարնա-
կութեան անթիւ հօտերի համար: Այս գիւղից մինչև Ելէնովկա, որ նոյն-
պէս ուռւ աղանդաւորների գիւղ է, խճուղած պողոտան ձգվում է Սե-
ւանի հարաւ—արևմտեան եղերքով, և սեղմուած է մի կողմից ծովա-
կի դարևանդի, միւս կողմից՝ քարքարոտ և փխրուն սարերի մէջ:
Դուք զնում էք աստիճանաբար սահելով այն բարձրութիւնից, ուր հաս-
ցրել էր մեղ Դիլիշանի կեռ—մանը, և այդ բարձրութիւնը մօտ 7000
ոտնաչափ—Արարատի համարեա բարձրութեան կէսն է:

Որքան մեծ էր մեր զարմացքը, երբ տեսանք, որ ալստեղ կար-
ծես դարունը նոր էր սկսում: Սալիանում դեկտեմբերին և լուսնվարին
հազիւ թէ աջակիսի ցուրտ է անում, ինչպէս ալստեղ լուսնիսի կէսին տե-
սանք: Երևի ալստեղի բնակիչները գաղափար անգամ չունին Կուրի ստո-
րին դաշտի դարձան վերայ, որ փետրվարին է սկսում: Սալիանում ար-
դէն հունձը վերջացել էր, իսկ ալստեղ արտերը նոր էին ծլում: «Մեր
պիտի հանին»): հետաքրքրութեամբ հարցրինք.—«Սեպտեմբերին»: Տէր
Աստուած, մեղանում մինչև այն ժամանակ չորրորդ կարգ սերմի պըտ-
ղաքաղն է:

Ինչ որ ալստեղ նշանաւոր էր մեղ համար—դա արջառն էր: Ի՛նչ-
պէս խոշոր, գեր, կայտառ և կաթնատու է: Մերձակալ բոլոր սարերը
ծաղկաւէտ և հիւթալի դալարով ծածկուած լինելով, տաւարի համար
ընտիր արօտատեղի են: Մեր Մուղանն էլ աշնանը և ձմեռը բոլորո-
վին ծածկվում է պարարտ ու խիտ դալարով, բայց ի՛նչ համեմատու-
թիւն:

Ցամաքաբերդ կոչուած հալ գիւղին մօտենալիս ճանապարհը
աջքան սեղմվում է ուղղաձիգ սարերի և ծովի դարևանդի մէջ, որ
ակամայ մարդի սիրտը դող է բռնում. մի փոքրիկ անգղուշութիւն—
և ճանապարհորդը կորած է: Ասենք մեր զնալու ժամանակին այդ զրժ-
բաղդութիւնը կարող չէր պատահել.—երկիւղը ձմեռը ձիւնի հիւսերից
է: Ճանապարհորդների ապահովութեան համար ալդտեղ խճուղու կէ-
սը կամարակապ ծածկուած է: Դա մի երկար գալերէլ է, որի միջով
անցնում է ճանապարհորդը: Ամառն էլ Սևան մտնել ցանկացող ուր-

տաւորները համար կառքը պահելու չարմար հանգրուան է: Շատ խելացի չէ՞ք: Բայց ո՞վ է այս խելքը բանեցրել: Ասացին վաճառ է չինել: Ա՛յ զարմանալի բան: Հրաշք պիտի համարուի, որ մեր վաճառական կառավարութիւնը մտածել է ուխտաւորների համար հրատարակելու չարմար ու չարմարութիւն ստեղծել... Շատ կասկածելի թուեց այս բացատրութիւնը: Վերջը հաստատ աղբիւրներից իմացաւ, որ խնուրու հետ՝ դա էլ արքունի գործ է: Շէ՛քը շատ նպատակաւորմար գտաւ, բայց ամբողջութիւնը կասկածաւոր թուեց: Անվեհեր գինւորը, որ կոտորած կամուրջի ամբողջութեան պատճառը սրամիտ մեկնութեամբ բացատրել էր հետաքրքիր կալսեր, բոլորովին իրաւունք կունենար, եթէ աւստեղ հակառակ մեկնութիւն տար...:

Այս տեղից պարզորոշ կերպով գծագրվում է ձեր աչքին անզուգական ծովակի դղեկանման կոնաձև կղզեակը իւր բոլոր տաճարներով չինութիւններով և ծառաստանով: Ճանապարհի այս կէտից մենաստանը ամենակարճ հեռաւորութիւն ունի և մտնել ուզողը աւստեղից պիտի նաւ նստի: Որքան փափագում էինք տեսնել Մաշտոցի դպրեւանքը և լուսաւորչաչէն անդրանիկ տաճարի սրբավայրը: Որքան վիշտակներ, որքան ողբերգութիւններ չէինք չափել հայրենախօս նահապետին աղբիւր վիշտակները կենդանացնելու ժամանակ: Բաւական չէ արդեօք (Շնորհան մեզ Տէր) ի ծագման աւանդութիւնը վիշել, որ մարդ զեղուի երկիւղած ջերմութեան զգացմունքով և խառնէ իւր ձայնը աղբիւր պատմական աղօթքը լորինողների երգի հետ. «Աւ զխորհուրդն զոր խորհիք, խափանէ Տէր, զի Աստուած ընդ մեզ է»:

Բայց ինչ վիճակի ենթարկուած է Նղիվարդեցի Մաշտոցի նուիրական դպրեւանքը, ինչպէս են խնամել հետագալ ժառանգները աւստեղ ժողովուած մտաւոր գանձերը: Թող այս սրտամաշ հարցերի ուղիղ պատասխանը՝ Սիմէօն կաթողիկոսի օրով աւստեղ պատահած անցքի պատմութիւնը *) լինի: Չգիտեմ, ինչի՞նչ այս վաճառական արարքը

*) Յաւուր միում լսեն կրօնաւորք այսր մենաստանի, թէ կաթողիկոսն ունի լաւց ելանել լաւոսիկ կողմանս.— աճապարեն, փութեան մաքրել գմեռաստանն վալելուչ զրութեամբ, և զկնի աւարտելուչ զամենալին ինչ, փութեան իբրև ի լետին գործ և ի մատենադարանն վանաց: Սակալն տեսեալ, թէ չիք հնար մաքրելուչ զալն ի փութեան

վիշտակներն խոլքերից երես դուրս ելաւ: Ես աղբիւր զիւածին վիճակները վիշտակը անիծելու համար Շահաթունեանցի խօսքերից աւելի չարմար բան չը գտաւ. «Նրանի թէ նոքին իսկ անոպալը էին լեալ խորասող ի ծով անդր, քան ալնպիսի անձնամաշ ճգամը բազմաթամանակեալ դարուց ժողովեալ պահեստն նախնաց»: Մաշտոցի դպրեւանքը, Աշոտ Երկաթի քաջագործութեան վկայաբանը աբսոր ևս աքսորատեղի է: Ի՛նչպէս չ'վշտանալ...

Թէն շատ էինք ցանկանում Սեան մտնել, բայց անհնար էր.— ծովը ծփում էր հիւսիս արեւելեան հողմից: Վաճառ լաստը նաւարկութեան կատարելութիւններից շատ ու շատ հեռու է, որ կարողանալ ամեն ժամանակ անարգել երթեկութիւն ունենալ մենաստանի և ցամաքի մէջ: Այս անաջողութեան վերալ առաւել տրամողը ուղեկից ընկերս էր: Ես մի քանի անգամ տեսած էի աղբիւր մենաստանը, իսկ ընկերս՝ ոչ մի անգամ:

Ջարմացած մնացի տեսնելով ծովակի ջուրը սաստիկ նստած: Քսան և հինգ տարի առաջ էի տեսել աղբիւր ծովը. և ալն տեղերը, որ ալն ժամանակ ջրի տակ էին, ալծմ բոլորովին մերկացել էին: Որքան ապառաժներ են դուրս ցցուել, որոնց նշանն անգամ չկար 61—64 թուականներին: Այս երևութիւնը առաւել աչքի ընկաւ Հրազդանի (Ջանդու) ական մօտ.— ալն ժամանակ աղբիւր տեղ ամուր դռներով արուեստական սահանք էր չինուած: Ալծմ ծովակի ջրերը քսան սաժենից աւելի իրենց նախկին ավերից լետ են քաշուել: Իսկ Հրազդանը կարծես թէ մի ծանծաղ առու է՝ հազիւ նշմարելի հոսանքով:

Կէս օրը նոր անցել էր, որ մենք հասանք Նէնօվկա: Այստեղ պիտի հանգիստ տալինք մեր ձիերին: Պանդուկատեղ, որ քանաքեռցի հայ էր, մի ալնպիսի փառաւոր ճաշ պատրաստեց, որ չգիտեմ ճաշակագէտին անգամ դիւր կը դար, ուր մնաց լեռնակին չստակ ու

թեանց և ի մկնակեր և ի ցեցակեր խեչերանաց թղթոց մատենիցս լալնմիկ համառօտ միջոցի... միաբանութեամբ հանդերձ ի մի և զալխատութիւն մեծ ստանձնեալ, ի բաղդաւորութիւն ինքեանց և լանբաղդութիւն ազգի, զամենալն իմիասին քոչնչացեալսն և զամբողջսն, զբոլանդակ մատենադարանին զպահեստն հնութեան, կերակուր տան ալնեաց ծովուն, զի մի կաթողիկոսն տեսեալ լալնպիսի զրութեան զգրանոցն՝ անպատուեցէ և խստիւ պատժեցէ» (Շահաթ. «Ստոր.» Բ. հատ. եր. 223—224.):

Սակալն ինչ առատութեամբ ալսօր ալս տեղերը հաց են արտաբերում: Ինչ արտեր և ինչ մարդագետիկներ: Աչքով տեսնելով համոզուեցաւ Գ. Ն. ասածին, թէ ալստեղ գոնեգոն ծաղիկները կանոնաւոր դասաւորութիւն ունին. կարմիրը առանձին, կապուտը առանձին և ալսպէս բոլոր գոյների և երանդների վերաբերութեամբ: Թուում է, թէ դիտմամբ ցանուած են դրանք կեանքի պիտոյքի համար: Բայց չէ. դա բնութեան գործն է և նրա խորհուրդի համար: Աչքան առատ են ալս ծաղիկները, մանաւանդ բազմապատկեր նրանց տեսակները, որ Հրազդանի վերալ գտնուած գիւղերից մինը կարծես թէ խեղդուած է դրանց գոյների և երանդների մէջ և ալս պատճառով կոչվում է ծաղկաւան:

Ինչ բարմար տեղ հալաքնակի Փլօրան ուսումնասիրելու և հազուագիւտ հերքարիում (herbarium) կաղմելու: Բաւական է վիշել, որ ալս տեղից հեռու չէ հուշակաւոր ծաղկաւան, որ երևանի ինտելիգենցիայի ամարանոցն է:

Ճանապարհին ուղեկից ընկերս հենց ալս է, կառքը կանգնեցնել էր տալիս և ալս կամ ալս ծաղիկը քաղում: Նա տալիս էր ներանց իւրաքանչիւրի անունը և մեկնում, թէ սրը ինչ բանի համար են գործ դնում գիւղացիները: Նա պատկառանքով լսում էր նրա դասերը բուսաբանութիւնից, որովհետեւ ալս գիտութեան մէջ շատ բոքիկ էր, մանաւանդ հալաքնակի Փլօրայից: Կարծեմ ինձ հետ շատ համալսարանականներ ևս կարող էին նախանձել պ. Ա. Մատուրեանցի հմտութեան:

Նլէնօվկայից դուրս գալու ժամանակ մեզ կանգնեցրին Նորից խճուղու համար հարկ առնելու: Կարծում էինք թէ արդէն հարկից ազատուած ենք:—խճուղին աւերուած էր: Ուղեկիցս հարցրեց մեզ կանգնեցնող պահապանին, որ մի հալ երիտասարդ էր. «Հա, ինչ կալ».—«Բըռնակալն է, աղա»: Այս խօսքի վերալ ծիծաղից թուլացանք: «Ինչ լաւ անուն են դրել, բժիշկ».—Ճշմարիտ որ ուռն-հալերէն բառարանի մէջ շլագբաւմ (Schlagbaum) և հալաքնակ բառերի համար սրանից առաւել սրամիտ թարգմանութիւն չէ կարելի գտնել: Տեսնենք պ. Արիստղոմ Յովհաննիսեանը ինչպէս պիտի թարգմանէ:

Նլէնօվկայից խճուղու դրութիւնը փոքր ինչ մեզ չփոխեցնում էր: «Մեղուր» մէջ Նոր էինք կարդացել Զատիկին էջմիածին դնացող մի ոմն ուխտաւորի նկարագրութիւնը ալս ճանապարհի սարսափելի դը-

րութեան մասին: Ճշմարիտ է, Զատիկից երկու ամիս էր անց կացել, բայց ալս տեղերի անձրևները Զատիկից չեսող էլ շարունակվում են, որովհետեւ գարունը միշտ անձրևալին է լինում: Ուրեմն ալս կարճ միջոցում չէին կարող ուղղել ալս ճանապարհը: Յիսը վատ է, մանաւանդ խանգարուած խճուղու ցեխը ծանրաբեռնուած կառքերի և սալերի համար: Բայց չորացած ցեխի խորը ու բարձր կուտակները առաւել վտանգաւոր են թեթեւ ֆալտօնի համար. ուստի ես վախենում էի մեր կառքի համար: Փառք Աստուծոյ, անվնաս, թէ և ոչ բոլորովին չաղուութեամբ հասանք Քանաքեռ:—Մի տեղ ճանապարհին մեր կառքը չըջուեց, բայց մեր շորերի թաճութիւնը պահեց մեզ զգալի հարուածից: Մեղաւորը մենք էինք: Ճանապարհը Սուխօ-Ֆանտանից դուրս վաղ լինելով, կառավարի համար թեթեւ կառքին լծած չորս ուժեղ և թարմ ձիեր կառավարելը շատ դժուար էր: Մենք չկամեցանք հաւատալ պոստի վերակացուի խօսքին, թէ երեք ձի բոլորովին բաւական է եղել, իսկ չորրորդը՝ պատուհաս, ինչպէս բոլոր աւելորդութիւնները: Սակալն աչքով տեսանք և երևակայեցինք, թէ ինչ սարսափելի տանջանք քաշած էր մի երկու ամիս առաջ ալս ճանապարհով անցնող ուղևորը, թէկուզ ֆուրգօնով, թէկուզ պոստի սալակով, թէկուզ թեթեւ կառքով... Միտս եկաւ ալս տաժանակիր տանջանքը և տառապանքը, որ քաշում էինք ձմեռը Աղ-Սուի quassi խճուղած կեռ-մանի վերալ: Մարդ ալսօր չի հաւատալ, թէ ուղևորը 18 վերստ անցնելու համար՝ հինգ ձի և տասն ժամից աւելի պիտի գործ դնէր, ճանապարհի կէսը հետիոտն դնար, չօգնած-քրտնած մրսէր և հիւանդանար թոքերի բորբոքումով: Այս բոլորը եթէ ալսօր պատմես, առասպել է կասեն: Բայց սա երեկուալ, միւս օրուալ իրականութիւն էր... Կարծում էք թէ ալս խճուղիների վերալ միմիայն ուղևորն էր, որ Պօլսեցու ասածի նման խուռտուխալ էր լինում: Չէ. մերձակալ գիւղացիները առաւել տանջվում էին դրանց վերալ պարտադրեալ բանելով,—քար ու աւազ կրելով հեռաւոր տեղերից... Ձրիապէս բերուած քարն ու աւազը, փոխանակ պողոտալի երեսը փռուելու, երեւում էր ու անպատշաճ, ասում էին կաւի մէջ... Քանի անգամ ալս կաւը փորել են, բայց հետքն անգամ չեն գտել ոչ աւազի, ոչ քարի: Ալս դէպքումն էլ աւում էին թէ կաւի մէջ լուծվում է... Ափսոս որ իմաստուն կալսրը սրամիտ գիւնորից խմանալով հին չինու-

թիւներին ամբողջեան պատճառը, չէ հրամայել, որ ալ ևս ճանապարհներին, խճուղիներին, կամուրջների, լապտերների համար բնական կարկանդակ չընչանակուի: Շատ սիրում եմ այս լատինական—Ֆրանսիական և ռուսական խօսքի հայերէն թարգմանութիւնը: Անպատճառ դրա հեղինակը մի սրամիտ մարդ է եղել, ինչպէս շաբաթական թարգմանիչը...

Ե.

Մասիսի տեսութեան ակնկալութեան մէջ.—Քանաքեռի տպարարութիւնը.—Խ. Արսլանի լիշտակը.—Հայ գիւղի բարոյական վրձնասը գինեատուներից և զինուորական զրացութիւնից:

Ախտալ սուրհանդակարանից բարձրացող հայ ուխտաւորը սերտատրոյի ակնկալութեամբ պատրաստուում է, թէ ահա, ուր որ է, կը բացուի հորիզոնի վերայ հսկա Մասիսի երկնածեմ զազաթը և կիտրէ նրան քաղցրասիւք հողմերի ճախահամրոյրով: Բայց աւանդ: Արարատի զազաթից իշած ոլոր մոլոր ամպերը բռնել էին զիմացի հորիզոնը և նոյն իսկ բիրելական հսկալի պատկերը:

Երեսս դէպի հարաւ արեւելք՝

Սիրտս լուղած չափազանց,

Չէին աչացս պարզ երեւի

Գագաթը բլրոց, ծագը լեռանց,

Որոց վերայ գորշ մառախուղ

Տարածել էր իւր ծածկոյթ,

Ախտալանէր քողարկելով

Բնութեան չքեղ երեւոյթ:

Կարծես թէ ծերունի Գ. Պատկանեանցի սրտառուչ տողերն ինձ փշեցնելու համար էր, որ Ազատ Մասիսը փաթաթուել էր իւր ամպեղէն գորշ վերարկուի մէջ: Բայց ինչի համար Մասիսի վերայ իմ կարգացած և անգիր սերտած բանաստեղծութիւններից հենց այս ոտանաւորը միտս ընկաւ...

Սրտերս չատ վշտացաւ, որ Մասիսի տեսարանը մեզնից ծածկուած

մնաց հենց այն տեղում, ուր առաջին անգամ սպասում էինք տեսնելու. սակայն գնալով առաջ՝ սկսեց նա կամաց կամաց բանալ իւր հրաշագեղ պատկերը: Իւր ամպեղէն գորշագոյն քօղը դէս ու դէն ածելով՝ առաջ բացեց իւր վիթխարի լանջը, և տող չաղթանդամ ուսերը և վերջապէս, Քանաքեռ հասնելիս, իւր երկնածեմ գագաթը: Արեգակը դէպի մուտն էր խոնարհում և իւր լուսի բոլոր շրճանքը ուղղել էր այս սպիտակափառ հրաշակերտի վերայ: Մեր աջ կողմումն էլ մի ինչ որ է ձիւնապատ գագաթ էր բարձրացել, կամ ուղիղ ասենք չրջապատող լեռնագագաթների միջից կարծես թէ ուղում էր բարձրանալ.— դա Արագածն է: Բայց ինչ համեմատութիւն Արագածի և Մասիսի մէջ: Արագածը Մասիսի առաջ, ինչպէս թզուկը հսկայի առաջ:

Քանաքեռի բարձրավանդակի վերայ Մասիսի տեսարանի բացուելը մեր սրտի չուզմունքը կրկնապատկեց: Արովեանի փշտտակը խառնուելով այդ չափաւանական հսկայի տեսած անցքերի ու արկածների փշտտակեան հետ, մարդի հոգին սաստիկ չուզման մէջ է ընկղմում: Չը գիտեմ որի ազդեցութիւնը առաւել զօրաւոր էր.— Մասիսի արդեօք, թէ Քանաքեռի: Մինը մահից, անցելի անդարձ փշտտակներից էր խօսում, իսկ միւսը նորից, կեանքից: Ո՞րն է արդեօք գերադասելին բնութեան չրջանի մէջ, մահը թէ ծնունդը:

Ուղիղ չիտուն տարի առաջ, 1836-ին, Քանաքեռի ծնունդը, Գորբատում բեռնաւորուելով եւրոպական գիտութեան և հայրենասիրութեան պաշարով, վերադառնում է տուն՝ աշխարհիկ լեզուի իրաւունքը հռչակելու: Եւ որ հայ գրագէտ է, որ եթէ «Աղասին» և «Չանգին» անգիր արած չէ, գոնէ տասն անգամ կարդացած չլինի: Չէ որ ապաբախտ հայրենասերի այդ աննման երկերն են, որ մեր նոր գրականութեան հիմքը եղան: Երբ որ ոտ էք դնում այս բարձրավանդակի վերայ, կարծում էք թէ նրա ամեն մի քարը, ամեն մի տունկը, ամեն մի թուփը փշեցնում է ձեզ իւր մեծ դաւակի մեծ պատուէրը. «Ձեզ եմ ասում ձեզ, հայոց երիտասարդներ, ձեր անունին մեռնեմ, ձեր հողուն մատաղ. տասն լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն ձեր հավատը հաստատ պահեցէք»...

Տալով մեր սիրալիր ողջոյնը այն վայրերին, այն օղին, այն ջրերին և դալարին, որ ծնել, սնել ու աճեցրել է մեր նոր գրականութեան

ճահապետին, դուրս էինք գալիս «Ալէքը Հայաստանի» անմահ գործի չարաբաստիկ հեղինակի ծննդավայրից, — և ահա մի անակնկալ տեսարան մեր սիրտը տակն ու վերայ արեց:

Ի՞նչ կ'ուռնէր այդ պարբաղը հայրենասէրը, եթէ մեզ հետ մրտնէր իւր գիւղը և անցնելով այն փողոցից, որ խճուղու գիծն է, ակա՛նատես լինէր մեզ հանդիպած տեսարանին: Գրաւ կգամ, որ հայ գրականութիւնը մի նոր և առաւել խոր ու կնիծալի «Ալէքը» էլ կունենար: Այդ փողոցը մի նեղ անցք է, երկու կողմից բարձրացած պատերով, որոնք տեղ տեղ դռներ ունին: Փողոցի հարաւային ծայրին՝ ճանապարհը ուղղանկիւն դառնում է դէպի ձախ՝ արեւելք: Այդ անկեան վերայ մի գի՛նեռուն կար, ուր հաւաքուած էին մի քանի զինւորներ, Քանաքեռի մօտ ամառալին բանակետող ունեցող վաչաղից: Գինետան դուրսը, փողոցի վերայ, մի մանկամարդ օրիորդ մի երիտասարդ զինւորի հետ, չգիտեմ ինչ բանի վերայ, քրթմնջում էր: Բայց զինւորի և օրիորդի դէմքերից և ձեւերից ամեն մարդ իրաւունք ունէր կարծելու, որ սրանց քրթմնջիւնը երիտասարդ սրտերի շատ մօտիկ և ընտանի զգացմունքի վերայ էր... Օրիորդը հենց որ տեսաւ անկոչ վկաների վերայ հասնելը, որ բոլորովին անակնկալ էր, կռիւլ արեւ և անպատացաւ զիմացի դրան մէջ:

Սա արդեօք պատահական դէպք էր, թէ մշտական երևութ, — չը գիտեմ: Գիտեմ միայն, թէ որքան կորստաբեր ազդեցութիւն են ունեցել այդպիսի բաները հայ գիւղացու վերայ: Նահապետական կեանքի ամուր բարոյականութիւնն անգամ, որով սովոր ենք պարծենալ, չէ կարողացել զիմանալ գեներտեմի անպահանջ, վարակիչ ներգործութեան: Հաղորդ գիւղը, «վանք» կոչուած Զաքէ մօտ, ասածիս ճշմարտութեան ամենաճարտարախօս վկան է: Որքան կորստաբեր և չարածին երևութ է հայ գիւղի մէջ, զինւորական դրացութեան մօտ զինետուն բանալու ձգտումը: Զճմարիտ է, բաց անողը շատ է շահում, բայց որքան վնասում է գիւղի բարոյականութեան: Թուրքերը այս նկատմամբ գերազանց են հայերից: Ի՞նչ անբարոյականութիւն կա նրանց մէջ. աչք գաղտնիք է: Բայց որ ընտանեկան բարոյականութիւնը խախտող չարաբերութիւնների նկատմամբ նրանք ենթարկուին զինետան ապականիչ ազդեցութեան, — երբէք: Ի՞նչ է պատճառը. — գինետան անպաւնան վտարումը: Եւ երկար ապրել եմ Բօթի—Պրօմիսլում, կու-

րի ամենամեծ ձկնորսարանում, որտեղ խառնուած են մինչև ոսկրէ ծուծը ապականուած, սուլֆատայած *): մշակները Բալց մի դէպք անգամ պատահած է՝ որպէս հաստատութիւն, թէ չըջակալ թրքաշէն գիւղերը մատչելի են սրանց անասնական միտումներին...

Գծքադրութիւնը այն է, եթէ նահապետական ընտանիքի վաղը ու բարքի խանգարման հետեանքը գիւղերի մէջ միմիայն աչքի են մաղերի անսովոր գոյներով նոր սերունդ առաջնապէս լինիւ Ռարվի-նի տեսութեան սիրահարներինց գուցէ շատերը այս նորութիւնը օգտուէտ պատուատ համարեն... Բալց ինչ անենք, եթէ այդ պատուատը, ցեղը աղնուաղներու փոխանակ՝ վեներական հիւծիչ անսով վարակէ: Աս լիշում եմ այս մասին բժշկապետ Քուչարեանցի ուշադրութեան արժանի գիտողութիւնը, որ հրատարակուած է «Сборникъ Суд. Мед.» քառամսեայ պաշտօնական հրատարակութեան մէջ 1876-ին: Յարգելի բժշկապետի տեսութիւնը և եզրակացութիւնները բոլորովին ուղիղ էին: Որքան ընդարձակ ճիւղ կ'ժողովէր, եթէ այս խրնդրի վերայ պ. բժշկապետը նորինց սկսէր իւր խըրատական խուզարկութիւնը....

Ափսոս, որ Երևանի նահանգի բազմաթիւ հաւ բժիշկները, որոնք անշուշտ բազմաբովանդակ, բազմատարազ նկատողութիւնների հարուստ պաշար ունին, դանց են առնում հատարակաց բաժին անել այդ բանը ուսու և հալ մամուլի միջոցով: Տիրաանեանը, Քուչարեանցը և Գ. Յովհաննիսեանցը (Քաջերունին), եղական երևութներ են մընացել: Նրանց օրինակը հետեողներ չունեցաւ: Չեմ կարող հաւատարի թէ այս լուրիեան պատճառը, նրանց պաշտօնական դրադմուքի չատուութիւնն է: Եթէ ասեմ, թէ անտարբերութիւն է և ևս անդի պահատութիւնը—կարծեմ լանցատը չեմ լինիլ նրանց առաջ:

*) Վ. օգալի վերայ ձկնորսարանական խուժանի բերնում ամենածանր հաշուանք է саліанецъ խօսքը, որին և անշուշտ պիտի կցորդուած լինի семисоборный ածականը.—Ахъ ты семисоборный саліанецъ—Եօթն ժողովի հաղարպետներից նշովուած: Осаланился նշանակում է բարդապէս անլարիւր ընկնիլ, անասնանալ, և միմիայն Սալիանում (Բօժի-Պրօմիսում) ապրուստ գտնելու ընդունակ լինել:

Արարատեան դաշտի տեսարանը Քանաքեռի բարձրավանդակից.—Փարպեցու նկարագիրը.—Երևանի տպագրութիւնը.—Չանգին՝ Խ. Աբովեանի նկարագրութեամբ.—Սուրենեան սրբադանը.—Յիշողութիւններ:

Քանաքեռից անցնելով, անմիջապէս բացուեց մեր առաջ Երևանի գեղեցիկ տեսարանը սաղարթախիտ զալարի մէջ ընկղմած: Իսկ նրանից դէնը՝ Արարատեան ընդարձակ և չքիզ դաշտավայրը պարփակուած հեռու հորիզոնի եղրին շարուած լեռնաշղթայով: Աի ժամի չափ դեռ արե եր մնացել, որ շտապում էր վիթխարի Մասիսից դէպի արեմուտք բազուկի նման ձգուած լեռնազօտու ետե մալը մըտնելու: Բալց ինչ կախարդիչ և ակնապարար գոյներով ու երանդեներով փալլում էր մեծապարած դաշտավայրի դալարազեղ տեսարանի վերայ: Կարծում էք, թէ հենց այդ դիրքից նկատելով նկարագրել է անմահ Փարպեցին. «Ջրարի և զրնիկ ժառանգութիւնն հայրենի, զգաւառն Արարատու... զամենաբոսն, զամենաբուխն, զամենալին, զամենագիւտն ի շահս և ի դարմանս մարդկալին պիտոլից կենաց և վալելիութեան: Ջրաշտս մեծատարածս և որսալի, զլերինս (ունելով) շուրջանակի գեղեցկանիտս և պարարտ արօտս, լորոց ի վերուստ ի կատարացն՝ ջրոց հոսմունք՝ անկարօտ ուղղման, արբուցանելով զդաշտս, մատակարարէ... զանպակասութիւն հացի և գինւոյ, զանուշահոտ մեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն, և զզանազանուն իւղաբուխ սերմանցս»: Ո՞ր մի բարկը և վաղելիութիւնը թեւ ալ մեծատարած դաշտավայրի, որի գորովալիւր սրտոկերը իւր բոլոր գեղեց-

կութեամբ բացուել էր մեր առաջ: «Նաև զարմատս եղեգնասէր բուսոց ոչ ընդունալն սնուցանէ լինքեան ամենաբաղձ դաշտն Արարատադ»: Եւ ինչ էք կարծում. յունիսի 6-ն էր, բայց հալ շինականի աշխատաւոր ձեռքերով չէնացած ու մշակուած գեղաշուք դաշտի վերայ տակաւին նոր էր իջել եղեմական հրաշալի գարունը: Ի՞նչ անուշ և ինչպէս զով զեփիւռ էր փչում Արագածի ձիւնապատ գագաթից: Չէք կամենում հեռանալ այստեղից, ուրախութեամբ կը քնէք այստեղ, քացօթեալում, աստեղալարդ խորանի կամարի տակ: Մեր հոգեկան վալեչութիւնը վրդովվում էր մտաբելով, որ այս սքանչելի տեղից պիտի իջնենք և գիշերենք Երևանում—առասպելեալ ցեխի, աղբի, ժահանգութեան և անմաքրութեան օթեանում... Դիտմամբ լամբաքալ էինք գնում, որ ալդ ճգնալիր անհրաժեշտութիւնը փոքր ինչ ուշանայ: Միևնույն է, քանի ուշ մտնէինք Երևան, այնքան մեր օգուտըն էր.—յստակ, մաքուր ու զուարթարար օդի մէջ մի քանի ըրպէ աւելի չնչած կը լինէինք:

Ես ապշած մնացի, երբ մտնելով Երևան՝ բոլորովին փոխուած, վերաշինուած տեսայ,—գոնէ արտաքին տեսքով: Քսան հինգ տարի առաջ իմ տեսած Երևանի նշանն անդամ չկար: Այդ քառորդ դարի ընթացքում ո՛չ թէ միայն փոխուել էր արտաքին տեսքով, այլ և կլիմայով: Արտաքին փոփոխութեան պատճառը մի կերպ կարելի էր մեկնել.—պատերազմը, և նրանից ժողովուրդի ունեցած անհաշիւ և անակնկալ վատտակը: Իհ, ո՞վ չգիտէ, որ հալի զրամական վատտակը անպատճառ չէր ու կէր պիտի դառնայ: Բայց կլիմայի արմատական փոփոխութիւնը ինչո՞վ մեկնենք: Այնպէս զով էր, որ միմիայն դարնաշամուտի եղանակը կուենայ:

Մենք անցանք մի ընդարձակ խճուղի պողոտայով, երկու կողմից նոր և երկարկանի գեղեցիկ տներով և բարձրաբերձ բարդիներով զարդարուած, և իջանք «Լօնդօն» կոչուած հիւրանոցը՝ բուլվարի վերայ:

Արեւ արդէն մայր էր մտել: Քաղաքի լապտերները վառած էին: Մեզ անպէս թւեց, թէ դրանք առաւել առկայծելու համար էին վառած, քան թէ լուսաւորելու...

Երևանի առասպելական անմաքրութեան մասին լսածս ու կարդացածս անտեղի չեն եղել: Խօսքս հիւրանոցի մասին չէ. «Լօնդօն»-ը քաւականին վալեչուշ և համեմատաբար մաքուր և լարմարութիւններ

ուենցող պանդոկ էր,—իհարկէ եթէ անուշադիր թողնենք հարկաւորութեան տեղը, որ սովորաբար աճեմ և աճեմաբարոյ ժողովրդի բնակարանի մէջ անհրաժեշտ լարմարութեան իրաւունքից զրկուած է: Երևանի կեղտոտութիւնը տեսանք նրա բաղնիսի մէջ:

Հիւրանոց իջնելով, առաջին գործ համարեցինք բաղնիս երթալ և մաքրուել ճանապարհի կեղտից: Մեզ ասացին, թէ լաւ, քրիստոնէի նորաշէն բաղնիս կալ: Բայց որքան եղաւ մեր զգուշացը, երբ տարան ու ցուց տուին մեզ ալդ բաղնիսը: Մեզ հաւատացնում էին, թէ Երևանի բոլոր օգուտէն խալիւր այստեղ է մաքրուում:

Որքան ուղիղ էր բաղնիսպանի տուած հաւաստիքը՝ չգիտեմ. սակայն կասեմ, որ Երևանի նման նահանգական քաղաքում աղնալիսի կեղտոտ դրութեան մէջ բաղնիս ունենալը ապացուցանում էր, որ ալդ քաղաքի «օբրազօվանի» խալիւր շատ նոոր գաղափար ունի մաքրութեան և բաղնիքի նշանակութեան վերաջ: Այսպիսի բաղնիքի մէջ լուսացուել կամեցողը՝ որքան էլ կեղտոտ լինի, մաքուր կ'մանի՝ և կեղտոտ կղուրս գալ: Լուսացուողներից մնացած կեղտը և սապոնոտ ջուրը չէ մաքրվում լուսացուելու գահաւորակների վերայից մինչև նոր ալցելու չգալ... Ժահանգութիւնը անտանելի էր: Շատ զղուեղներից չեմ և ոչ էլ երկչոտ, սակայն ուղիղ ասեմ, սաստիկ զղուեցալ և վախեցալ: Սրանով ես գաղափար կաղմեցի Երևանի «օբրազօվանի» խալիւր քաղաքակրթութեան աննախանձելի աստիճանի վերաջ: Լսել էի, կարդացել էի, և վերջապէս տեսել էի Արեւելքի շատ քաղաքների հոշակուած կեղտոտութիւնները, բայց աղպէս բան և ալդ աստիճան երբէք չէմ տեսել: Որ Սալիանի թուրքի բաղնիսները, Երևանի քրիստոնէաշէն բաղնիսից անհամեմատ մաքուր են: Երևանի մեզ հանդիպած բաղնիսպանը շատ միամիտ էր և չէր իմանում, որ երբեմն հրատարակվում էր իւր քաղաքում (Աւողջապահական Թերթ), որի ժրագլուխ խմբագիրը՝ որպէս քաղաքալին բժիշկ, անդադար բողոքում էր Երևանի աղանդակ կեղտոտութեան դէմ:

Մաքրասիրութիւնը, առողջանական պահանջներին լօժարութեամբ հպատակելու ձգտումը, մտաւոր կրթութեան և զարգացման առաջին պտուղներն են: Մենք իրաւունք ունէինք կարծելու, որ Երևանում մի ստուար դասակարգ կալ զարգացած անձերի: Չէ որ Երևանը առաջին հոշակուած քաղաքն է իւր ինտելիգենցիայի առաջնորդների

աւղղութեամբ — հոգ չէ, որ ապա «առաջադիմութիւնը» քննէ՝ էր ձեռք բերուած... Այսպէս առաջ էր արդեօք մեր միամիտ բաղնիստականը, որ ձեռքի «օրբազօվանի» խալիքը ոչ միայն չի լուսացուի աղպիսի կեդ-տոտ բաղնիստում, այլ և մի օր անգամ չի թողնիլ, որ կանգուն մնայ:

Դէ՛հ, չարա չրկար, այս մասին մեր մտադրութիւնը պիտի փ-տաճէինք առաւել աջող հանգամանքների:

Թէև չգտնած էինք, բայց մեր քունը չէր տանում: Ժամը տակա-ւին ինն էր: Ուր դնալինք: Գնալու տեղ և տեղնելու մարդիկ չառ-տնիմ, բայց ժամանակը անդամար է: Յարմար ժամանակ է ակմբա-նոց դնալու, բայց ծանօթ չունէինք, որ մեզ մոցնէր. — ծանօթներս ակմբանոցի երթեկ չեն: Տրամադրութեանս շատ չարմար էր նստել կամուրջի վերայ և չարաբաստիկ Արտիկանի ախուր ուրուականը կան-չելով, անցնալի փշոգութիւնները և փշատակները մէջ դնելով: Բայց ախտս, երկինքը լուսնեակ չէր: Եւ փրաւի, քնչալէս լաւ կը լինէր, եթէ երկնքում կախուած լինէր Հալաստանի լուսնեակը, որ աչքան գեղեցիկ կերպով նկարագրէ ևն մեր բանաստեղծները. և մարդ, ապա-տառածալաւ լապտերի լուսով դնար նստէր կամուրջի վերայ՝ «ա-րիւնշաղաղ բերդի, ոսկորաչէն բուրդերի» դէմ լանդիման: Այն ժա-մանակ նա կը տեսնէր, թէ ինչպէս մէկ կատարած վիշապ՝ երկնքից թռած, գլխիկէր ճոխուակ, մէկ տուտը Ասանի հանդարտ ծովում, մէ-կէլ տուտը Արաղի քրքրած զրաղում, սար ու ձոր կիսոր տալով, քանդելով, տապալելով: քափ ու քրտինք բերանը կոխած, գզգզուած, մաղերը քնալին ցցած, կապը կտրած, գոռած, ուէին աւազով, քա-րով, դիբիւով լիքը, էս կողմն էն կողմն փնչացնելով, ճոճաւով, տա-կրն ու զրաղ ծամկով, բրդեկով, — մէկ թին իր ծոցի, էն սև, մութն ու ժանգը կոխած, խեանդ խեանդ կտրատած, փորն ու դօշը բաց ա-րած, ծառով թփով զարդարած, ձորի գլխովն ցցած, մէկ թին էլ՝ էն նեղ, չոր, խոր կաքաւասարի տակիցն որ ական թօթափել զուրս չի պրծնում, վաղում ու հրով, սրով, բոցով, բրով, քոնչալով, մոնչա-լով, խանչալով, քանի, քարափի գլուխ վերհատելով, իւր փորը խց-կելով, վէմ, ապառաժ իրար ծեծելով, կաշմակին տալով, ճշալով, ճը-ռնչալով, թնդալով, դղրդալով՝ ցած ավները, սասանասար գետինը պոկելով, պոճոկելով, բրբրելով, բրբրելով, կենդանի, անկենդան, խան, հալան գետին դարկելով, բամբալելով, խլացնելով, քառաց-

նելով, սրսրթացնելով, վրթվրթացնելով, — վառւած, կրակւած, աչ-քերը արնով լիքը, կալը ցցած, առամները զրծաղացնելով, կրծաղա-նելով՝ դաշտ ու տափ դրմաղացնելով, դրնգացնելով, զմբմբացնելով, դնդղգացնելով, ու կաշմակի թուրը բերանին առած, վրայ պրծած գալիս է ամենի «Չանգին» *):

Հետեւում է իմ անգարգիւն զոյգի մասին: Իրաւ որ Հրազդանը այս պատկերն էր ներկայացնում մեր տե-ւած ժամանակ: Վարնանքերը ջուրերից ուռնացած, կատաղի արշա-ւանքով ամեն բան տակն ու վերայ էր անում: Նրա ամենի գոռոցը ու սասանասար մոնչիւնը մինչև անգամ արծազանք էր տալիս մեր փոկուած սենեակի մէջ:

Շարաթ առաւօտ, չունիտի 7-ին մեր առաջին գործը՝ պիտի լի-նէր Գեթ. Սուրենեան սրբազանին աղցելութիւն տալը: Սուրենեանը ինձ համար միմիայն կալիսկոպոս չէր: Թիֆլիսի կլանիկական դիմա-դիծումը դասընկեր էինք և աւարտել էինք ուսումը միասին: Նա իմ ընկերն էր և մտերիմ ընկերը: Ուրեմն՝ բացի քաղաքապարտեթեան պարտքից, Սուրենեան Սրբազանը իրաւունք ունէր ինձանից և ըն-կերութեան պարտք ևս պահանջելու: Սակայն ինչպէս պիտի լինի մեր առաջին տեսութիւնը: Ես թէև արքունի պաշտօնեայ, չիմովնիկի մոնդիրը հաղնելուց լեռոյ էլ ամենեին փոխած չէի իմ բնաւորու-թիւնս, աշխարհադիպութիւնս, սկզբունքներս, բայց ինչպէս մնա-ցին իմ ընկերները՝ Արդեօք ընդունեցին և խոստովանում են աչք ըս-կորունքը, որ նիւթապաշտական դարի նշանաբանն է և դաւանութիւնը.

— «И невещность сохранить и капиталъ приобрести» — և կրօնութիւնը անխախտ պահել և տոսկ վստովել...

*) Դիտմամբ Չանգուի այս նկարագիրը առաջ բերի, որ հարեան-ցի ճաշակ տալով ի. Արտիկանի բանաստեղծական հանձարի վերայ, հայ սրտի մէջ վերանորոգում աչք չարաբաստիկ հարեանասէրի ինկելի փշատակը:

«Չանգին» ստանձին տպած չէ: Հրատարակուած է «Առունկ»-ի 1860 թ. ԺԱ տետրի մէջ՝ Մ. Աղաբեկեանի ընդարձակ և խորիմաստ առաջաբանով: Խրեմն աղտօրուայ սերունդին անձանօթ է: Բայց գիտէ ընթերցողը, որ ապարադդ Արտիկանի բանաստեղծական հանձարը նրա ոչ մի գրութի մէջ անպէս չաղտնուած չէ, ինչպէս «Չանգու»-ի մէջ: Սրա կարդացողը մինչև անգամ կը մոռանայ վ. Հ.-ի կենդանի աննման նկարագիրները:

դադ բնաւորութեան տէր պատանի էր: Գրիգորից Ֆոմինը՝ լատինական լեզուի մեր ուսուցիչը, միշտ օրինակ էր բերում մեզ նրա պարկեշտութիւնը: Համարեա թէ ամեն օր միասին էինք գնում գիրմագիրա: Իրար շատ մօտիկ էինք մնում: Նրան մենք ամենքս սիրում էինք, որ խորհրդապահ է և նախանձ չունի, և ինչքան էլ նրա զլխին օւլիներ սարքէինք, գիտէինք, որ դանդաւոր, մատնող չէ: 1868 թ. լետու, երբ աւարտեցինք գիրմագիրական ուսումը, ամենին իրարու հանդիպած չէինք: Իհարկէ, որպէս դասընկեր՝ ես անտարբեր և անհետաքրքիր չէի կարող լինել դէպի նրա բաղդը: Ուրախանում էի նրա առաջադիմութեան համար և առնելով: Ես մինչև անգամ զարմանում էի, որ նա հաջորդէ անքան սովորել է, որ գրաբառ ճառեր էլ գրում է: Առաջել վարժապետից շատ բան չէինք կարող դուրս բերել նրա հակաբանութեան մեծ պաշարից:

Բայց ալժմ մեր դասընկերը Արարատեան ընդարձակ հաճադի կաթողիկոսական վիճակի փոխանորդ եպիսկոպոսն էր, որին մօտ քսան տարուայ կարօտութիւնիցս լետու այցելութեան պիտի դնայի: Ի՞նչ անեմ, որ լեզուիցս մի անպատշաճ խօսք չը թռչի: Լուրջ, ծանրաբարոյ և պատշաճ սարասով ներկայանալով և աջն առնելով, հաղիւ լայտնել էի իմ ուղեկցի ու լինելը, որ Սուրենեանց սրբազանը ճանաչեց իմ ժպտից ինձ՝ իւր աշակերտութեան ընկերին «Միաք, դո՛ւ ես», միմիայն կարողացաւ բացականչել. — մենք փարուեցանք սիրալիր և խանդադատ համբոյրներով: Լեզուս կարկամել էր. ես ապշած նայում էի նրա սիրուն, գրաւիչ պատկերի վերայ: Ի՞նչ բօյ, ի՞նչ բուսաթ, ի՞նչպէս փոխուել է ձշմարիտ որ եպիսկոպոսութիւնը սաղ է գալիս: Բայց այս արտաքին փոփոխութեան մէջ անփոփոխ էին մնացել նրա ձայնի մեղմութիւնը, պատկերի աչ խորհրդաւոր գծերը, որ նրա սրտակցութեան լայտարարն էին:

Սկսուեց մեր խօսակցութիւնը, հալի, ափալի հարց ու փորձը: Նիւթի պակասութիւն չկար: Բայց ափսոս, որ ժամանակ չունէինք: Կէս օրն հասնում էր: Ճաշելուց լետու անմիջապէս դուրս պիտի գալինք, որ երեկոցեան ժամին հասնէինք և նոյն օրուայ նշանաւոր համարձին իջման ս. տաճարի մէջ լսէինք: Միւս ծանօթներիս այցելութիւնը թողեցինք առաւել շարմար ժամանակի: — Սուրենեանց սրբազանը խնդրեց մեզ մի ուտիք օր ճաշի և խոստացաւ աչ տեղ ժողովել իմ

աշակերտութեան բոլոր ընկերակիցներին, որոնք բաղմաթիւ էին Սուրենեանցը ուղեկից ընկերիս վերայ էլ շատ լաւ տպաւորութիւն արաւ: Մենք հրաժեշտ առլինք լուսալով, որ էջմիածնումն էլ կը տեսնուենք:

Ժամը մէկն էր, որ ճաշի նստանք: Արդէն երեկոանից պատուիրել էինք, որ մեզ համար ճաշ պատրաստեն Սրեանի ազգային խոհանոցի խորտիկներից: ձշմարիտ որ լաւ պատրաստել էին. և եթէ մենք ուրիշ բանով նրանց առաջադիմութեան, կամ ինչպէս միամիտ բաղնիսպանը ասել էր, «օրրադօվանի»-ութեան ճաշակը չառլինք, գոնէ հների ճաշակին բոլորովին տեղեկացանք. — էլեւի, ըուֆտան, բօրանին մեր ճաշն էին: Մեղ հետ էր պ. Ա. Գուլամիրեանցը: Սրա հետ առաւօտը պատահմամբ ծանօթացալ թէ և արդէն իմանում էի նրա անունը «Դաւիթ Բէքով», որ մեր պատմական մատենագրութեան լաւ երկերից մինն է. Ա. Գուլամիրեանցն էր գրան հանել հնութեան փոշիների տակից:

Թէ և մեր ճաշը անցնում էր ուրախ և հետաքրքրական զրոյցի մէջ, բայց հարկաւոր էր վերջ տալ: Օրը տարածամում էր և կառքը պատրաստ՝ մեզ էր սպասում: Հրաժեշտի ողջոն տալով մեր սեղանակցին ու խոստանալով որ երեք օրից կը տեսնուենք, Սրեանից դուրս եկանք: Սրբեթաց կառքը անցնելով Զանգուի կամուրջով, արշաւում էր երկարաձիգ ալգիների միջով միշտ դէպի գառիվալը, մինչև ֆորաքար դիւղը, որտեղից իսկապէս սկսում է Արարատեան ամենաբաղձ դաշտավայրը:

մի միջանայ գծոյ, միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ

միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ

միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ
միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ միջանայ գծոյ

Երևանի միջին Վաղարշապատ 18 վերստ է համարվում։ Մինչև
Փորաքար, ինչպէս անցինք, ճանապարհը զատիվալ է և ամուր հարթ
խճուղած։ Փորաքարից սկսում է Արարատի մեծատարած դաշտավայրը։
Ապշած մնացի, երբ տեսնում էի որ լուսին 8-ին տակաւին արտեղ
ամրան նշան անգամ չ'կալ։ Բոլոր դաշտավայրը իւր անհամար գիւ-
ղերով, թուով էր թէ բնկումս էր նորաբեր դարձան ակնակարար և
զուլարար դալարի մէջ։ 1861 թւականի լուսինի 3-ին, առաջին
անգամ անցած էի այս ճանապարհով։ Ի՜նչ սարսափելի տապ ու սոթ
էր. կարծես այն ժամանակ դժողքը տապ ու կրակ էր ժպտեցում և
բոցակէզ շնչով ամեն բան խորշակահար էր անում։ Բայց այժմ բո-
ւորովին գարուն է, և այն ինչ սքանչելի գարուն. կատարեալ «Գա-
րունք Հայոց»։

«Ի տէգն արին չկահեաց Հալի,
Էջ 'ի Մասեաց հիւսիսակ.
Ի տրանայ քաղցր հողմոյ
Իջին գարունք մեր Հայոց։ (Ալիշան)

Ի՜նչպիսի բերկրալի ցնծութեամբ շնչում էինք այդ ամենաբաղձ
դաշտի վերայ փռուած անուշ գարնան կենդանարար օդը։ Ենչում
էինք մեր թոքերի բոլոր կորովով և կարծես զգում էինք մեր երակ-

ների ամեն մի զարկը։ Սալիանում կամ Բագու արդէս չէր կարող
շնչել, որքան էլ զօրաւոր և անխախտ թոքեր ունենալ։ Արդէս կա-
րող են շնչել միմիայն կատառ մանուկները բաց օթում խաղալու
խաղալու ժամանակ։ Զրում էր ձեր մէջ մի տեսակ անծանօթ
խլրում, լուղմուք, զրում էր, որ այդ Արի Հալիի զարմն էր,
նահատակութեան և չինարարութեան դժոյ իրենց զոլութիւնը պաշտ-
պանած նախնիքների սերունդ։ Գուք այս ողևորող վերակենդանու-
թեան մէջ կատարելապէս համողութեամբ էր, որ Արշակ II-ի վերայ Բիւ-
ղանդի պատմածը առաւել չէ, այլ զուտ ճշմարտութիւն։ Միմիայն
միտքը չէ, որի զօրութեամբ մարդ հասնում է ճշմարտութեան։ Միտքը,
անարատ, անաղարտ զգացմունքը երբեմն ստաւել չուտով է հասնում.
վիճերտ նապաստակին և գերեալ տորակին, անվիճեր աւելի և քա-
ջարի թագաւորի ողի ներշնչող հողի վերայ՝ դուք ձեզ ուրիշ կերպ
էք զգում, քան թէ ձեր դաղթականութեան մէջ։

Բայց մի կարծէք, թէ ալալիսի ուժեղ շնչառութեան և սրա-
նից առաջացած կենսական ուժերի խլրուման պատճառը մեծատա-
րած դաշտի անօդը և մաքուր օդն է միայն։ Բարոյական մի մեծ հան-
գումանք կցորդուած է այս բնական պատճառին։

Նրկերի վերայ մի կտոր ամպ էլ չկալ։ Հորիզոնը բոլորովին պարզ
ու վճիտ է։ Զտի կողմից վիթխարի Արարատը իւր փառաւոր պատ-
կերով, աջ կողմից Արաքսը իւր սիրուն երեսով՝ աշխատում են կա-
խարդել ձեր տեսանելիքը, բայց չէ աջողութեամբ։ Այն, ուխտաւորը չա-
ծում է իւր աչքերը մերթ Արարատի և մերթ Արաքսի վերայ և
զմայլում է նրանց սիրուն տեսարաններով, բայց միևնոյն ժամանակ
նրա միտքը, ուշքը ամբողջովն ուրիշ կէտ, ուրիշ նշան է։ Նրա սիր-
տը հին լիշտատակներով թրթրուն և նոր լուսերով բաբախուն, տենդա-
լին լուզման մէջ է։ Միշտ աչքերը դէպի առաջ՝ պատրաստվում է ա-
ռաւել խորհրդաւոր լուզմունքի։ Մի քանի րոպէ ևս—և պիտի երևին այն
խաչաբարձ և պալծաւ կաթուղիկէները, որ արդէն իւրաքանչիւր
հալին վաղօրօք ծանօթ են վիմաւորակ նկարներից և որոնք Մասիսից
էլ, Արաքսից էլ աւելի զօրութեամբ ձգում են դէպի իրենց հայու-
թեան հողու աչքերը։

Բայց սա ինչ անծանօթ երևոյթ է։ Փորաքարից չորս հինգ վերստ
անցած, ուշադրութիւնս գրաւում է մի բնորոշական շնչով՝ ամենա-

ճոխ բուսականութեան մէջ ընկղմած, Պատանեկութեան ժամանակ չորս, հինգ անգամ անցել եմ այս ճանապարհից և այդ բանը չեմ նշմարել: Միթէ տեսողութիւնս այն ժամանակ նուազ էր. գուցէ վիշողութիւնիցս ելած է: Չէ, անկարելի է: Չնայելով քսան ու հինգ տարուայ անջրպետին, ես այդ տեղերը այնպէս լաւ եմ վիշում, կարծես թէ այսօր ու երէկ տեսած լինէի:

«Դա ինչ չէն է», հարցրի կառավարին, ցոյց տալով ուշադրութիւնս գրաւող կէտը: «Վաղարշապատը հենց դա է, աղա՛ս: Սրահրս թունդ առաւ: Ուրեմն մօտ է: Բայց ինչ շուտով անցանք այս ճանապարհը,—Բաղմազան և ստէպ ստէպ փոփոխուող տպաւորութիւնների տակ, երևի կորցրել էինք տարածութեան և ժամանակի դադարիւրը: Հասանք թէ չէ մի ինչ որ է գերբուկի վերայ չինած պահակարանին, մեր աչքին ընկան ակնկալեալ նուիրավարների սրածալը և խաչաբարձ կաթուղիկէները: Խորհրատը վարկեան: Բնութեան զօրութիւն ստացած սովորութեամբ, առանց ձեր կամքի թելադրութեան, ձախ ձեռքով բարձրացնում էք ձեր գլխարկը, խոնարհեցնում էք ձեր գրլուխը և աջով տեսնադրում էք ձեր երեսը Տէրունական Նշանով: Այդ տեսարանի մէջ իսկոյն ճանաչում էք դուք իւր սրածալը գմբէթով «դտեղին իջման բանին Աստուծոյ և խտկական պարծանաց ամենայն ազդի Հայոց՝ զերկնահանդէս հրաշակերտ Աթոռն մեծի քահանայապետութեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և զգարդն հայրենապետը վիճակեալ աշխարհին մերոյ Հայաստանեայց՝ զտիեզերահոգակ Տաճարն փառաց Տեառն ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄՆԱԾՆԻ»): *

Արդէն մենք այնքան մօտեցել ենք, որ այդ տաճարի գծերը բոլորովին պարզուել ու որոշուել են: Անցնում ենք Հովսիսիմեանց տաճարի մօտով և մենք էլ ընկղմում ենք այն ճոխ բուսականութեան ծովի մէջ, որ հեռուից իմ ուշադրութիւնը գրաւել էր: Ի՛նչպէս ընդարձակուել են աչիները: Բայց առաւել ապշեցնում են ինձ կանաչադեղ արտերը, լայնարձակ տարածուած այն տեղ, որ քը-

*) Ներսէս Վ. «Համառօտութիւն անցից Գրիստոսակերտ Մայր Աթոռոյն Հայոց ս. Էջմիածնի» (երկ. տիպ. Թիֆլիս. 1853):

Ափսոս որ եկեղեցու պաշտպան կաթուղիկոսի այս Նշանաւոր հրատարակութիւնը, որ պատմական ամենակարևոր զօկումէնների

սան ու հինգ տարի առաջ խոսքան ու անջրդի անապատ էր: Երկու կարգ գեղեցիկ, նորաչէն երկարականի տների միջից սահելով մեր կառքը բերեց մեղ նորակառուց ճամարանի դէմը, անտեղից ուղանկիւն ծառերով և անցնելով երկար ու գեղեցիկ ծառուղու մօտից, բերեց իջեցրեց մեղ Ղազարապատի դրան:

Մարդ չէ ուղում հաւատալ իւր աչքին, որ նա մտել ու անցել է Վաղարշապատով, այն Վաղարշապատով, որ քսան ու հինգ տարի առաջ մի կեղտոտ, տղեղ խրճիթների և առաւել տղեղ, մութ, խոնաւ և իրարու վերայ կուտակուած խանութների անճոռնի խառնակոյտ էր: Այսօր հետքն անգամ չկայ այս տղեղութեան. որքան զարդարուել է ու ճոխացել քսանհինգ տարի առաջ մեր տեսած Վաղարշապատը չքեղ բուսականութեամբ: Նրա ծառուղին, որի մօտով անցկացանք՝ իւրաքանչիւր բարեկարգ քաղաքի պատիւ կրելէ: Նրա պահպանութիւնը հոգում է տեղական աստիճանաւոր պաշտօնեաների միաբանութիւնը: Հապան աղ ծառուղիի դէմ փողոցի երկարութեամբ շարուած տները: Ընդհանրապէս տները թրծած աղիւսից են չինած. բայց շատերը մանաւանդ երկարականները և գեղեցիկները՝ կղմինտրից, կարմիր աղիւսից: Անշուշտ այս տները պիտի լինէին, «որոնց մէջ վաճքի զօրութիւնը կար»): *) Ո՛ւր էր Ներսէսի անտառը.—համարեալ Ղազարապատի դռնից մի վերստ հեռու: Իսկ այսօր ծառերի

ժողովածու է, այժմ մատենագիտական հազուագիւտ հնութիւն է: Մինչև անգամ հ. Զարբանաւեանի «Հայկական Մատենագիտութեան» մէջ չիշուած չէ: Եթէ չեմ սխալվում, պ. Ա. Երիցեանցն էլ, Ներսէս Վ-ի կենսագրութեան վերաբերեալ նիւթերը խմբագրելիս, օգտուած չէ պատմական այս անտառտ աղբիւրից:

Մա մի փոքրադիւր բրօշիւր է 79 երեսներով, որով Նեսէս Վ-ը, տակաւին արքեպիսկոպոս Վրաստանի, կամեցել էր ցրել իւր հակառակորդ սեպուղիների չարաչար զրաքառութիւնները իւր դէմ: Բովանդակութիւնը—1818—1824թ. ընթացքում—Ներսէս Վ-ի գրած նամակների, բողոքների, խնդրագիրների վաւերացեալ պատճեններն են: Առաջին տպագրութիւնը երբ եղած է չգիտեմ. երկրորդը Թիֆլիս է եղած: «Յաղագս համազգային ծանօթութեան»: Այս բրօշիւրը ուրիշ հազուագիւտ գրքերի հետ իմ ձեռն է ընկել հանգուցեալ Սպիտակեանց Մովսէս ա. քահանայի մատենադարանից:

*) Մեղու Հայ. 1878 № 6.

սաղարթները հովանաւորում են լիճը և գրեթէ հասնում են Ղազարապատի դրան: Վերջապէս ինչ երկարացնեմ խօսքս: Գուցէ ուրիշ գէպքում առիթ ունենամ այս մասին խօսելու: Մի խօսքով՝ իմ տեսած փոփոխութիւնը, թէ ընդհանուրի և թէ մասնաւորի մէջ ինձ համար աչքքան զգալի էր, որ ես չուարած մնացի:

Այդ անշուքիւնից ինձ սթափեցրին Մար Տաճարի քաղցրահնչիւն զանգակների «գին-դօն»-ները: Նրանք իմաց էին տալիս, որ վեհափառը հանդիսաւոր թափորով եկեղեցի է իջնելու: Ուխտաւորներ ևն որ լճի ափերից, անտառի ստուերների տակից և Ղազարապատի խուցերից շտապում են վանք: Սրանք տակաւին բոլորը Տաճկաստանից են: Հարկաւոր է մեզ էլ արտօրալ:

Ղազարապատի դրան կանգնած ենք: Սրան նրան հարցնում ենք, թէ արդեօք չէ՞ կարելի դուրսը՝ Վաղարշապատում մի մասնաւոր տան մէջ, կամ պանդոկում, կամ քարավանատարում առանձին սենեակ վարձել: Չէինք կամենում մի կողմից՝ վանքին ծանրութիւն տալ, միւս կողմից՝ ազատութիւններս կորցնել: Արդէն վանքի համար զգալի ծանրութիւն էր Տաճկաստանից եկող ուխտաւորների հոգսը: Մենք կարող էինք մի կերպով կառավարուել, կամ ինչպէս ասում են, մեր լուղի մէջ տապկուել: Բացի սրանից, դուրսը աղատ բնակութիւն ունենալով, վանքի կանոններին ենթարկուելու հարկից ազատ կլինէինք: Ազգային տեղերում մարդ որքան անկախ և աղատ դիրք ունենալ, աչքքան լաւ է և լաւ կարող է նկատել երևութները:

Սակայն այս մասին մեր բոլոր հարցերին «Չ'իլտեմ աղա», կամ «Չկա»՝ Լակոնական հակիրճ պատասխանն էինք առնում և դարձեալ չուարած կանգնած մնում էինք Ղազարապատի դրան: Մի մարդ չկար՝ մի պահապան, ժամակույզ, դռնապան, կամ բարաբան, որ մեզ մի ծանապարհ կամ մի խորհուրդ չպտնէր: Մեր քօռ բաղդիցն էլ, հիւրընկալը այդ օր պատարագիչ լինելով, գնացել էր վեհափառին ընդ առաջնելու:

Տեսնելով, որ այսպէս չուարած, մոլորուած կանգնելուց ոչինչ բան չի դուրս գալ, մեզ վերայ մտիկ անող էլ չկալ, ուրեմն կարող էլ ենք զրկուել կաթնուղիկոսական հանդիսաւոր գնացքը տեսնելուց, կառավարի ձեռքով ուղարկեցինք մեր այցեւորման մեր ծանօթներէից մէկին: Շուտով մեզ տարան հիւրընկալ հօր խուցը, որտեղ

գտանք սիրալիր ընդունելութիւն և փոխելով մեր զգեստները՝ վաղ տունք ներսի բակը: Երբ մենք մասնք Տաճարի՝ բակը, թափորական հանդէսը կազմ ու պատրաստ էր: Գպիւրների երգեցիկ խումբը ձերմակ շապիկներով, վարդապետները և եպիսկոպոսները շուրջաւ ծածկած, երկու կարգով կանգնած էին վեհափառի արտաքին դրան առաջ՝ գէպի տաճար տանող սալալատակ ծանապարհի երկաճութեամբ: Կերոնները, քչոցները և խաչվառները բարձրացած էին: Սրանց հետեւում էին չորս բուրվառակիրներ Կաթնուղիկոսական քօղի առաջ, որի երկու կողմը երկու վարդապետներ բռնած ունէին Հալապետական ձողաբարձ խաչը ու զաւաղանը: Բօղի ետևից չորս սարկաւաղներ պահում էին շառագոյն ամպշովանին: Ուխտաւորների և սովորական ժամաւորների բազմութիւնը խոնուած՝ սրտատրոյի ակնկալութեամբ սպասում էր վեհափառի երևալուն: Բաղմութիւնը շատ էր, բայց ոչ աչքքան, ինչպէս մի չաբաթ քսող տեսանք, որ գիւնտրական չղթալի կարիք լինէր: Նրա հեղեղը պահպանելու համար: Երկու կարգով կանգնած վեհաւորների մէջ՝ խոկոյն մեր աչքին ընկան երկու անհատներ, որոնք թէ իրենց սքեմի ձևով և թէ իրենց պահելու սարասով, աչկարաջ դանաղանկում էին իրենց վեհաւորը զատակիցներից: Առաջինը կոր գլուխ և լրջադէմ՝ մի ինչ որ է խորին խոկմունքի մէջ էր ընկզմած. կարծես չըջակալ իրականութիւնը նրա վերայ չէր ներգործում: Երկրորդը՝ զուարթ գէմքով, պաղծառ հալեացքով, ժպիտը բերնին, աչքերը աստ ու անդ լածելով, չորս բոլորն էր դիտում: Կարծես թէ զգում էր իւր մտանդ լածելով, չորս բոլորն էր դիտում: Բայց չգիտեմ ինչի սիրտս աւուաջինին քաշեց.— գուցէ նրա հոչակն էր, կամ նրա երկասիրութիւնները, որ մեր գրականութեան մէջ կենդանարար հոսանք մտքին: Բայց չէ որ Օրմանեանի հոչակն ևս իրենից չուա հասած է, և նրա «Հալութեան ողին» էլ մեղ չստիչտակել է: Այո, հայտն է և լափշտակել է. բայց երբ որ դուք նրա հետ անձամբ ծանօթանում էք, կարծում էք թէ ձեր առաջին կենդանացած կանգնած է Դաւթի ողբացեալ Արիստոյմը:

Յանկարծ կարծես թէ մի զօրաւոր ալիք անցաւ խոնուած և հանդալստօրէն կանգնած բաղմութեան գլխից: Սկսեցին արագութեամբ զարնել ոսկեհնչիւն զանգակները, քչոցները բաղխել, բուրվառաները

վետրնթաց խնկարկելը «Որ դշնորհս»—ի եղանակը ամենքի հոգին դը-
ղրդում է: Բայց հանդիսականները վարկենական ցնցումից ուրի առնե-
լով, շունչերը պահած, չուել են իրենց աչքերը վեհարանի արտաքին
դրան կողմի վերայ: Մի քանի վարկեան ես—կամարակալ դրան մի-
ջից երևում է մի վաղելահասակ, նիհարակալմ, պատկառելի դիմօք,
և խոկմանքի կնճիռներով մի ծերունի, բայց աչքան կալտառ, աչ-
քան դուարթ, որ չէք հաւատալ, թէ սրա գլխին բոլորում տարինե-
րի թիւը շուտով ութսունի կհասնի: Սա Հայոց Հոգևոր Տէրն էր, Մա-
րագոն Պատրիարք կաթողիկոս համազգական Աթոռոյ կաթողի-
կէ ս. Իջմիածնի: Վեհափառ տիրոջ ես վերջին անգամ տեսած եմ 67
թւին: Քաաներկու տարիներից վտոյ նրա հալապետական օրհնու-
թեան արժանանալով համոզուեցաւ, որ ժամանակը ամենին նրա վե-
րայ չէր ներգործել, եթէ մօրուսի մասնաւոր ալիքը զգալի փոփոխու-
թիւն չհամարենք: Ինձ այնպէս թւեց, որ տակաւին XX-դ դարումն
ևս Հալաստանեայց եկեղեցուն ի վերուստ շնորհւած կլինի Տ. Տ. Մա-
կարայ համար խնդրել «շնորհեցես մեզ ընդ երկայն աւուրս լուրիդ
վերգապետութեան»:

Վեհափառ Տէրը շուրջառ առնելով, և ամպհոխնու տակից շըր-
ջապատող բարեպաշտ ժողովուրդին աջ ու ձախ տեսնադրերով, հան-
դիսօրէն մտաւ Մայր Տաճար, որին հետեցին և ժամաւորները: «Ու-
րախ լեր» չարականի ներդաշնակ եղանակը արձագանք տալով տա-
ճարի կամարների տակ, ցափշտակում էին մեր հոգին:

Ի՛նչ խորին տպաւորութիւն է գործում այն նուիրավայրը, որտեղ
մենք այժմ կանգնած ենք: Որքան էլ որ հալը օտարացած կամ դառ-
նացած լինէր, նրա համար զարձեալ անփոփոխ կմնայ այն տպաւո-
րութիւնը, որ մինչև անգամ օտարի վերայ էլ խորին կերպով ներգոր-
ծում է: «Նրկկալած բարեպաշտութեան զգացմունքով զեղվում է մար-
դի հոգին, երբ առաջին անգամ մտնում է սրբոյն Գրիգորի նուիրավայրը՝
լուսաւորում բարձր, բայց մռայլ կաթողիկէի երկուսասան նեղ պա-
տահանների և Իջման Սեղանի միակ կանթեղի լուսով: Այս սեղա-
նը կանգնած է չորս մարմարեայ սիւների մէջ, որոնց վերայ հաստա-
տած է կաթողիկէն: Ակամայ մարդի սիրտը սլանում է դէպի զրա պա-
տահանդանը, որտեղ Հալաստանեայց լուսաւորչին երևեցաւ Իջման
հրաշալի տեսիլը և որտեղից, որպէս լուսափալ Շողոկաթից, հասեց

և տարածուեց Արդարութեան Արևի անրիժ ու պաշտաւ լուր: Այսպի-
սի տեղերը, որոնք ուղղուած են ճահատակների արիւնով և քրտնա-
խառն արտասուքով, առանձին իմն կերպով աղղում են մարդի հո-
գու վերայ և աւելի հաստատ հիմն են լինում իրենց վերայ կառու-
ցուած տաճարների, քան թէ մարդկային բոլոր զօրութիւնը և հարստու-
թիւնը: Այստեղ աղօթում էր Հալաստանեայց լուսաւորչիչը, և ահա
այտեղ, տասն և հինգ երկար դարերից վտոյ, չնայելով ժամանակնե-
րի և աղղերի մրրկներին, որոնք աւերիչ ու կործանիչ հեղեղով անցան
այս հինօրեայ ս. Տաճարի և ճախաթոս կաթողիկէի գլխից, դար-
ձեալ դալիս են աղօթելու և անարիւն պատարագ մատուցանելու
համար:

Ջերմուանդութիւնը աւելի բարեբաղում է միտ բերելով աւան-
դութիւնը, որպէս թէ ս. Իջման Սեղանը կանգնած է առաջին Սեղա-
նի տեղ, որի վերայ նորոգեալ մարդկութեան ճախահալը Նոյ ճահա-
պետը գոհութեան առաջին պատարագը նուիրեց: Այն ժամանակ կրա-
ցատուրի, թէ ինչի Միածին Որդին՝ անարիւն պատարագ մատուցանե-
լու համար՝ ս. Գրիգորին ցոյց տուեց այնտեղը, որի վերայ Նոյ ճա-
հապետը մատուցել էր ստուերական օրինաց առաջին պատարագը: *)

Եթէ օտարի վերայ այսպիսի խորին տպաւորութիւն է անում
այդ անդրանիկ քրիստոնեայ Տաճարը երբ մտնում է նրա մէջ, հապա որ-
պիսի տպաւորութիւն պիտի գործէ Հալաստանեայց Մեծ Լուսաւորչի
հաւատարիմ և հարազատ զաւակների սրտի վերայ, երբ կմտնեն այս
մեծապանծ նուիրավայրը և կխոնարհեցնեն իրենց գլուխը՝ աղօթելու
համար... Մենք ծունր կրկնած աղօթում էինք, մինչդեռ վեհափառը,
ըստ սովորութեան, քաղում էր սարկաւադի հետ «ուրախ եղէ ես»
խորհրդաւոր սաղմոսը և հրատապ չրթունքներով համբուրում էինք
նուիրական քարերը, երբ կարդում էր «Ի մէջ Տաճարի» աղօթքը:

*) Муравьевъ, «Грузія и Арменія» Ч. II. ст. 53—54.

Տաճարի աշխարհիւր.— Ժամերդութեան ապարդուիւր.—
«Հոգին սուրբ եր» համբարձիի նոր եղանակը խանդարում է մեր հոգե-
ղմայութիւնը.— Լճի ափը.— Հին ու նոր ծանօթներ.— Յիշողութիւն-
ներ.— Նրկամիդիոյ առաջնորդ Ստեփաննոս եպիսկոպոսացուն.— Խուղա-
վերդեան Ներսէս եպիսկոպոսը:

Պէտեցին ժամերդութիւնը:

Միջոցին մամորդութեամբ։
Միջոցին փոխառացները քաղում էին «խոնարհեցի՝ ապրեցի» սաղմոսները, աչքերս բացելի շուրջս և սկսեցի դիտել Տաճարի ներսի տեսարանը։ Տէր Աստուած, ինչ եմ տեսնում։ Հաւատում արդեօք աչքիս, որ սա մեր Էջմիածինն է՝ համապիլու հաղութեան սրբաճառը, ուխտաւոր վափազների վերջնակէտը։ Այս ինչ անշարթիւն է։ Ո՛ր կէտի վերայ որ աչքս ընկնում է—կամ նկարն է եղծուած, կամ քանդակն է աւերած, կամ ծելին է թափուած, կամ քարերն են խախտած։ Խոնաւութիւնը ամռն բան ապականել է։ Մարդ տկամալ վախենում է, որ ահա ուր որ է՝ ղէնիթի ծելը ու դահը կթափուին՝ —և բաղդաւոր կլինի։ Եթէ միմիայն հանդերձն ապականելով, կամ մի թեթեւ հարուած ստանալով աղատուի։ Ակամալ ընտրում ես մի տեղ, որի ղէնիթի սուաղը թափուած է։

Քսենոֆոնը տարի առաջ տեսել էի այս սրբավայրը, բայց տա-
կաւին աչն ժամանակ աչպիսի աւեր և անշուք դրութեան մէջ չէի-
լնդհակառակն, ժողովրդասէր Մատթէոսը Պարսկական վերջին արշա-
ւանքի ահից փակուած լուսամուտները բանալ տալով, տաճարին պալ-
տապարտութիւն էր տուել: Այժմ եկեղեցու արևելեան կէտի պատկերները և

Նկարները լծողած, արևմտեան կէսի բոլոր որմերը սպիտակացրել էին, որով տաճարի ներքին տեսարանը այնպէս տոգեղացել է, որ տեսնողի սիրտը մարմարում է. —կամ բոլորը պիտի ճերմակացնէին, կամ պիտի լծողնէին իւր հնութեան մէջ՝ մինչև արմատական վերաշինութիւնը: Քառորդ ժամ չկալ, որ այս նախընթացի մէջ Հայաստան ժողովրդի քրիստոնէական ջերմեօտանդութեան վեհափառ ներկայացուցիչը սաղմոսում էր. «Տէր, սիրեցի զվսելչութիւն տան քո և զտեղի յարկի փառաց քո»): Միթէ այդպէս կսիրուի «փառաց տեղւոյ» բարեկարգութիւնը: Այս տեսակ սրբավայրերի արտաքին չուք վաղելչութիւնը նշան է —նրա ներքին բարեկարգութեան և բարեկարգութեան:

Տեսնելով այս անչքութիւնը, այս խախտումը և աւեր ստալակա-
նութիւնը, մարդի սիրտը ան ու զող է բռնում: Տէր Աստուած, միթէ
այսպիսի լքեալ և անխնամ դրութեան մէջ—միմիայն աւերակաց զեր-
բուկ էմնալ այն («խառաց Տաճարի») տեղ, որ աստնհնգ իկար
դարեր անչողողը մնացել է ժամանակի, տարեքնդի և մարդկայն
մրրիկներն ուստուութեան զէմ: Ինչ նախատիւն մի ազգի համար ինչ
ստանհինգ դարերի ձգնութեան նահատակութեան արկնալ ու բր-
տինքով վալելչազարդ և չքով պահպանուած նախնանման Արարանը,
այսօր այդպիսի ապականութեան մէջ է: Մոլոխներ ու Փիլիպոսներ
պիտի լառեն, որ այդ ապականութիւնը մաքրող ռեննալ: Բայց կեա-
նեն արդեօք...

Սակալն աւելի չվշտանալու համար՝ զսպեցի մտքիս սահճը, և մի կերպ մխիթարութիւն և սփոփումն գտնելու համար՝ բոլոր ուշքս դարձրի ժամերգութեան վերայ: Զճմարիտ որ պալիրների ներդաշնակ խմբի անդամացուր ձայնը մեղմացնում էր սրտիս գառնութիւնը: Շատ լաւ տպաւորութիւն էին գործում (Վոյս զուարթի) և «Աբ. Աստուածի» եղանակները: Սրանից եզրակացնում էի, որ «Հողին սուրբ, էր միշտ» համբարձիի տպաւորութիւնը ամենակատարեալ պիտի լինի: Ա՛վ լսել է աղջկանք հին ասողիկներից,—օր. Թիֆլիսի Մալր եկեղեցու երբեմն ժամօրհնող Խաչ վարդապետից, կամ Շահնազարեան Դանիէլ Եպիսկոպոսից՝—հին հայկական բուն եղանակով,—նա երբէք իւր կեանքում չի մոռանալ: Մի անգամ պատահմամբ լսելով, աղջկան խոր զգացուիւ էի, որ այնուհետեւ միշտ աշխատել եմ—գոնէ աղջ երեկոյին

հաղոց եկեղեցում գտնուել և լսել այդ սքանչելի շարականը: Որովհետև ծառայութիւնս միշտ թուրք ազգաբնակութեան մէջ է եղել, որտեղ չկան ոչ հայ քահանայ, ոչ հայ եկեղեցի, — ամեն տարի աշխատել եմ այդ երեկոյին գտնուել մի քաղաքում, որտեղ հայ եկեղեցի կա, — կամ Լենկորան, կամ Շամախի կամ Բաղու: Ուրեմն ինձ նման մի տարվաւոր որդիսի բերկրաւիր ցնծութեամբ դեղուած պիտի լինէր, որ այդ հոգեկորով և իմաստաւրից շարականը լսելու է ս. Իջման Տաճարի — Հաղոց եկեղեցական երաժշտութեան աւանդապահ սրբաւայրի մէջ:

Բայց որքան պատիր է եղել իմ ոգևորեալ ակնկալութիւնը: Մինչդեռ նախընթաց երգերի ախորժաւոր եղանակներով զմայլած, սպասում էի առաւել մեծ զմայլութեան, թէ անս սուր որ է՝ կ'կենդանանան պատանեկութեանս առաջին օրերից ծանօթ հոգեհուպ կղտնակի սրտացուցիչ գալլալիկները — լանկարծ, ով Աստուած իմ, մի ինչ որ է օտար, անբնական, անընտել և բոլորովին անախորժ ձայն կարծես սիրտս ծակեց մղկտող մորմարող կոկիւծով: Այս չէի կամենում հաւատարմ, որ լսածս նոյն օրուայ համբարձին է: Նրդում էր ձեմարանի երգեցիկ խումբը յայտնի — օրհնութեան քաղուածքի արագութեամբ: Ճշմարիտ է, նրդում էին երաժշտական արուեստի չափով բոլորովին ներդաշնակ, բայց այդ չափի մէջ չկար հին եղանակի վսեմութիւնը, կորովը, ներշնչութիւնը և ազդութիւնը: Մինչդեռ հին եղանակը՝ մերթ կասեց մրրկի նման դղրդեցնում էր ունկնդրի հոգին, մերթ քաղցրասիւզ գեփիւտի նման փափաղում, բայց միշտ դեղում էր մարդի սիրտը անհուն, անճառ խորհրդի ներգործութեամբ, — նորը կարծես թէ ամենեւին չէր դիպչում մարդի ոչ հոգուն, ոչ սրտին:

Գիտէք որքան տարբերութիւն կալ հին ու նոր եղանակի ազդութեան և ոգի մէջ. — որքան Շարականի բնադրի և պրաֆէսոր Մ. էմինի ուսերէն թարգմանութեան մէջ: Հանրածանօթ հայագետի թարգմանութիւնը կարդալով՝ այս դուք զարմանում էք նրա խորին հմտութեան և աշխատութեան վերայ, որով «Ականց չարի» ամենադժուար ու խրթին կտորներն անգամ կարողացել է ամենախիստ ճշտութեամբ վերածել ուսերէնի. — բայց սուր է այդ թարգմանութեան մէջ բնագրի ներքին ստորոպելիքը. — (համբ, հոտը): Բնագրին ծանօթ մարդ, կարդալով այդ թարգմանութիւնը կարծում է, թէ մի անհամ,

անհոտ, անլի կերակուր է ծաշակում. իսկ և իսկ «Փրկչի չորբան»: Այսպէս ևս անհամ, անհոտ բան էր այս շարականի ձայնագրեալ նոր եղանակը՝ հին ասողիկների երգած եղանակի հետ համեմատելով: Ամենեւին մարդի հոգին չէր լսիչաւակում. չէր թափանձում իմաստի խորքը:

Ինձ համար այստեղ կատարեալապէս պարզուեցաւ, թէ ինչի Գեորգ IV-ի մեծ ձեռնարկութիւնը, փոխանակ ընդհանուր երախտագիտութեան արժանանալու, թեր ու ղէմ կարծիքների, մանաւանդ անախորժ բանաքաղութիւնների առիթ տուեցին: Ճշմարիտ է, քննադատութեան բացասական վճիռը արգելք չէղաւ մեծագործ կաթողիկոսին՝ իւր ձեռնարկութիւնը դուրս բերելու: Բայց այսօր համոզուեցաւ, որ հակառակ կարծիքները հիմնուած են եղել հիմնաւոր փաստերի վերայ. համոզուեցաւ նոյնպէս, որ Գեորգ IV-ի ձեռնարկութիւնը բոլորովին աջողեցնելու համար, հարկաւոր էր առանձին խնամքով և առանց չտապելու ուսումնասիրել մի քանի շարականների հին եղանակները: *) Տարաբաղդաբար՝ այս հանգամանքը ուշադրութեան առնուած չէր, ուստի մեր կարծիքով՝ առաջացած էր մի կարգ, այն ևս նշանաւոր շարականների բուն, ազգային հին եղանակների աղաւաղումը և խանգարումը: Այս երևութիւն, ինչպէս նկատեցի, վերաբերում են ստեղծի եղանակներին, ինչպէս («Նոյն սուրբ» համբարձին է, որոնց աղնութեան և ներգործութեան գաղտնիքը տուն առ տուն միաճակ (solo) երգելու մէջ: Նրդողը պիտի զգալ, ոգևորուի և լսիչաւակուի երգածի իմաստով, որ ունկնդիրն էլ զգացուի և լսիչաւակուի:

Ով գիտէ, ինչ խորին տպաւորութիւն պիտի ունենային մեր վերայ ս. Իջման տաճարի մօտը կամարների տակ, եթէ համբարձի եղանակն էլ այնպիսի ներդաշնակ զուգաւորութիւն ունենար շարականի:

*) Մեր նկարագիրը «Նոր-Գար»-ի մէջ հրատարակուելու ժամանակ նոյն լրագրի մէջ երևեցաւ ձայնագրագէտ Տէր Նզնիկ քահանայի իմաստաւրից լսողածը նոյն խնդրի առիթով: Ուրախ էի որ իմ ասածիս ճշմարտութեան վկայութիւն գտաւ մի անձի կողմից, որ այս խնդրի մէջ հեղինակութիւն ունի: Արժ. Տէր Նզնիկի լսողածը՝ «Գարձեալ եկեղեցական երգեցողութեան եղանակների մասին» խորագրի ունի և մի զարմանալի զուգադիպութեամբ գետեղուած է «Նոր-Գար»-ի այն №-ի մէջ, որտեղ և առաջ էին բերուած այս մասին մեր տպաւորութիւնները. — № № 179 և 180.

վսեմ ու խորիմաստ մտքերի հետ, ինչպէս ունէր «Աւրախէլ»-ի եղանակը շրջապատող խորհրդաւոր հանգամանքի հետ։ Իրաւ որ երգեցիկ խումբը այս շարականը երգելու անմիջապէս և անստիպաբար։

Միտքս պաշարած մտածմունքներից սթափեցաւ աղօթող բաղմունքեան լանկարծակի խլրոտմից։ Կարծես՝ էլէքտրական մի զօրաւոր զարկ ցնցեց գրոհ ամբոխը։—Վեհափառ Լաւրապետական Աթոռից իջաւ «Հալոյ գիթած»ը աղօթելու։ Մի անպատմելի ցնծութիւն համակեց մեր սիրտը, զգալով՝ որ միւս իսկ օրը կաթոլիկիսական պատարագ տեսնելու պիտի արժանանայինք՝ նոյն իսկ Լաւրաստանաւոց Մալո Սիօնի մէջ։ Ամենքը լարել էին իրենց լըտելիքը որ Հոգեւոր Տիրոջ աղօթքից մի ձայն անդամ չը փախցնեն։ Արտասանութիւնը պարզ ու մեկին։ հնչիւնը աղղու և երիտասարդական ձայնի նման զուարթ ու թարմ, առողանութիւնը զօրաւոր, արտօնութիւնը իմաստնօրէն։ Մեթոթեան ձայնի բնական տառանման նշան անդամ չ'կար։

Երեկոյեան ժամերգութեան կցորդեցին գիշերալիւն ժամը՝ մինչև «Հարց»ը, որից վետոյ ժամաւորները ընդունելով Վեհափառի օրհնութիւնը, արձակուեցան։

Արևը մայր մտնելու վերայ էր։

Վանքի հիւրընկալ կառավարութեան շնորհիւ մեզ համար նշանակել էին միմաստուն կոչուած բակի վերի խուցերից մինը։ Ինչպէս ժամանակաւոր բնակարան, այն էլ էջմիածնի խարխուռ, հնացած, աւերուած շինութիւնների մէջ, բաւական չարմար էր։ Չմուռ, իհարկէ, Աստուած ազատէ։ Գլխաւոր արժանիքը այն էր, որ վերի շարկում լինելով, խոնաւ չէր՝ ինչպէս միաբանութեան կացած խուցերը։ Ունէր խոհանոց և ծառայ, որի մասին արդարութիւնը կպահանջէ խոստովանել, որ բարի և հաւատարիմ ծառայ էր, արթուն և անօրինակ փրկէր։ Չը նալելով, որ երեք սենեակներում բնակող ուխտաւորների վերայ էր նշանակուած, ամենքին սպասարարում էր ճշգրտութեամբ։ Այս ամենը կատարելով հանդերձ՝ դարձեալ ժամանակ էր գտնում կարգալու։

Տեղաւորելով մեր բարկն ու բուրկն և վաղեկելով Քասախի համեղ ջրից թէլ, դուրս եկանք շուռ դալու։ Ուխտաւորների պատճառով վանքը իւր սովորական լուսութեան մէջ չէր ընկղմել, բաւական շար-

ժում կար վանքի հալաթում, մանաւանդ Ղաղարապատում։ Բայց առաւել մեծ էր լճի ափին։

Որքան զուարճալի դրօսավայր է դարձել Ներսէսի լճի ափերը՝ չուրջ բոլորը սնկուած գեղեցիկ ծառուղիի շնորհիւ։ Առաջին անգամ տեսաւ, որ ջրով լցուած էր։ Ընթերցողին արդէն չափնի է անշուշտ, որ այս լճակը քառանկիւնի ձև ունի և երկարութեամբ ձգվում է դէպի հարաւ, համարեա մինչև Ներսիսատունկ անտառի սահմանը։ Նա չի նաժ է կոխածոյ քարից՝ աւելի քան երեք սաժէն խորութեամբ, մօտ հարիւր սաժէն երկարութեամբ և երեսուն սաժէն լայնութեամբ, չուրջ բոլորը սալապատ է և ծառազարդ ձեմելիք։

Հետում եմ ընկերիս հետ լճակի զուարճալի ափերով և հազորդում ենք միմեանց մեր տպաւորութիւնները։ Եկաւորներն ու տեղացիները խումբ խումբ դրօնելով, անց ու դարձ են անում։ Մի առ մի հանդիպում եմ հինաւորաց ծանօթներին, որոնց տեսած չեմ տաս, տանհինգ, քսան և գուցէ աւելի տարիներ, բայց միշտ լիշողութեանս մէջ ունեցել եմ։ Հանգիպում եմ Ն. Խոսրովեանցին ուսանողութեանս ընկերակցին, որ այսօր Գէորգեան ճեմարանի տեսուչն էր։ Աստանան գիտէ, թէ ինչպիսի օտարոտի փոփոխութիւններ են լինում մարդի բաղդի մէջ։ Ռեչպիմանի արիտոկրատական պանսիօնում կրթուելիս՝ կը մտածէր արդեօք մեր Նիկօն, որ մի օր Գէորգեան հոգևոր աւագէմիալի վերատեսուչ լինելու է։

Հանդիպում եմ Պետրոս Սիմէօնեանցին, Նահապետեանցին, Ս. Պալաստանեանին, Պալեանին և բժիշկ Տիգրանեանին։ Այս հանդիպումները ինձ համար մխիթարական էին։ Պալաստանեանը մեր ուսուցիչն էր Ներսիսեան դպրանոցում,—մին այն երախտաւոր ուսուցիչներից, որի համար կարող էի ասել. «Մանուկ էի մտավարժ և ոգւոյ բարուոյ հանդիպեցաւ»։ Ընթերցողը կարող է երևակայել այն կախարդիչ աղղեցութիւնը մեր վերայ, երբ Արարատեան անգղն, անմիտ ճարտասանական դասերի տեղ՝ հանդէս դուրս եկան գրականական պատմութեան ուսումը Պալաստանեանի դասերով։ Այս առարկան մեզ համար նոր բան էր։ Նւ մենք աշխատասիրութեան և ուսումնասնելութեան բոլոր եռանդով վերայ էինք ընկել սովորելու սոց գիտութիւնը՝ որ իւր նորութեան և թարմութեան հետ, հետաքրքրական էր և զարգա-

ցուցիչ: Քսան տարիից աւելի էր, որ այս ուսուցչիս չէի տեսել, բայց ժամանակի այսպիսի անազան անջրպետը ամենեւին մտքիս մէջ չէր նսեմացրել նրա սիրելի լիշատակը: Ես հետեւեւ եմ «Պորձ»-ի մէջ նրա գեղեցիկ «Պրշին» անպիսի հաճութեամբ, ինչպէս Ներսիսեան Դպրանոցում նրա մտածողութեանը զգեստներն: Գուցէ այս էր պատճառը, որ նոյն իսկ այդ րոպէին անգամ մի առանձին պատկառանք և ակնածութիւն էի զգում դէպի նրա անձնաւորութիւնը, — պատկառանք, որ լցնում է մարդի սիրտը քաղցրութեամբ ու խանդով, և աշխատում էի որ «բողոքում» գուարձախօսութեամբ չը վարակուեմ և ինձ ծանր պահեմ:

«Բաղքաց» համար ասել հարկ չ'կայ: Չնայելով, որ իմ առաջուպ համակրութիւնը փոխուել էր և ես բազմիցս, մանաւանդ վերջին տարիներում, հակառակ եմ եղած նրա «Մեղուի» բռնած ուղղութեան, բայց և այնու դատել եմ նրա անձնաւորութիւնը իւր համոզմունքներից: Ես մեղաւոր չեմ, որ մարդ իւր վիշտութեան մէջ շատ անգամ կենդանի է պահում անպիսի անուշներ, որին գրեթէ «մրտքից առաջ սիրտն է հասնում» զգում և ըմբռնում է: Տերտուղիանի *credo absurdum* այս կարգից պիտի լինի անպատճառ:

Ինձ ծանօթացրին Պալեանի և բժշկապետ Տիգրանեանի հետ: Պալեանի հետ թէև անձամբ ծանօթ չէի, բայց լսել էի նրա հակաբան հոչակը և պարտաւոր անուշ: Զգամբիտ է, նա հազ գրականութեան շատ բան չէ ընծայել, բայց ես «Սանդուխտ»-ի և «Հուլիսիմէ»-ի հագներգութիւն ներկայացնում էի երևակալութեանս մէջ Պօլսի հին պարտաւորութիւնը, որոնք ծով էին հակաբանութեան: Այս հանգամանքը հարկաւ պիտի մղէր ինձ ծանօթանալու այս պատուելի անձնաւորութեան հետ, որ խօսում էր հաշ բանասէրի հետ առաւելագէտ իւր աշակերտի բերանով: — Մալխասեանը նրա աշակերտն էր:

Բժիշկ Տիգրանեանցն էլ ինձ համար հետաքրքրական անձնաւորութիւն էր: Սա մեր մամուլի մէջ ծանօթ բժիշկ Տիգրանեանցը չէր՝ «Առողջապահական թերթ»-ի խմբագիրը, այլ Ն. Նախիջևանից էր՝ խալիպեան ուսումնարանի երբեմն տեսուչ Տիգրանեանցի եղբայրը: Արդէն հասակն առած, պետական ծառայութիւնը լրացրած անձն է: Իւր բոլոր կարողութիւնը կտակած է էջմիածնի ձեռնարանին:

Տիգրանեանցը մեր հին բժիշկների կենդանի տիպարն էր, — նրանց

հոգով, սրտով, եռանդով, արտաքին վարքով էլ՝ հաղուստի տարազով, խօսելու սարասով, բնաւորութեան խորթութիւններով անգամ այդ տիպարի կնիքն ունէր: Տիգրանեանին տեսնողը կ'կարծէ, թէ իւր առաջ կենդանացած չարժում են Ռոստոմեանցի, Հախվերդեանցի, Արտէմ Իվանիչի (Յովհաննէսեանի), Բաստամեանցի, Վասակեանցի, Տէր Գրիգորեանցի գործակալը պատկերները, որոնց վերաջ մի գիծ անգամ չէին գծել այս օրուաչ սերունդի սիրտն ու հոգին համակած անգոսնելի ակտերը — հեռը, նախանձը, հրեշտիկ ինքնահաւանութիւնը, կուսակցական մոլեգնութիւնը...

Որքան բերկրութիւն. մինչդեռ Պալեանը, Սիմօնեանը վերադարձում էին հոգևոր ծնարանիս քաղցր լիշատակները, Տիգրանեանը կենդանացնում էր հոգևոր գործարանիս զաղափարները: Որքան մեծ դժուրութիւն է իղեալը:

Ընթերթի ժամանակը հասել էր, իհարկէ, ըստ վանական սովորութեան: Ուխտաւորների համար սեղան էին պատրաստել միաբանութեան սեղանատանը: Մեզ հրաւիրեցին վեհարանի սեղանատուն, ուր սովորաբար ճաշում են սինօղական եպիսկոպոսները: Այստեղ մենք ծանօթացանք Սրուանձտեանի, Որմանեանի և Նիկոմիդիայի առաջնորդ Ստեփաննոս վարդապետի հետ, որ նոյնպէս եկել էր եպիսկոպոսական ատորձան առնելու համար:

Վերջինիս եպիսկոպոսանալը մեծ աղմուկ էր բարձրացրել Պօլսի մամուլի մէջ, որի պատճառների հետ ընթերցողը մասամբ ծանօթացած պիտի լինի «Նոր-Գար»-ի միջնորդութեամբ:

Ծանօթանալով Նիկոմիդիայի գեր. առաջնորդի հետ, երկիւղ կրեցի, որ նրա խնդիրը աղետաբեր երկպառակութիւնների մի վիճ բանալու է: Խնդրի պարագաները շատ ծանր էին: Ստեփաննոս վարդապետը եպիսկոպոս էր ձեռնադրվում որպէս միաբան Արմաշի վանքի, ահ ինչ այդ մեծաստանի միաբանութիւնը ոչ միայն զլացել էր հաւանութիւն և վկայութիւն տալու, այլ և ուղղակի մերժել էր նրա միաբանակից լինելու իրաւունքը: Իհարկէ, եթէ ուղիղ նախնը, այս բանը եկեղեցական կանոնների հոռհարութիւն է և Արմաշու վանքի գերապատիւ վանահայրը իրաւունք ունէր բողոքել ուր հարկն է. բայց ով է երաշխաւորը, որ այս բողոքը անկեղծ էր և ոչ կոպտ նախանձի և չար կրքերի արդիւնք: Ո՞վ չ'գիտէ, որ բազմիցս օրէնքի,

կանոնի դիմակով քողարկվում են աջակիսի քծնի և չարանեղ ձգտումներ և նպատակներ, որ մարդին սոսկումն կրեւեն: Մենք գոնէ աչն համոզմունքն ունինք, որ մի մարդ եթէ աչօր վերին աստիճանի կրքորքօքի, կ'զայրանայ, կ'բողբօքէ մի որ և է օրէնքի եղծման դէմ, աչն ինչ երէկ անդորր խղճով անտես էր արել, մինչև անգամ իւր լռութեամբ քաջալեւել էր աչդ միւնտն օրէնքի առաւել չարաչար ոտընհարութիւնը—նշանակում է աչդ մարդի համար օրէնքը, կանոնը ոչ թէ սկզբունք է, աչ կոյր և նպաստաւոր գործի՝ չահախնդիր և սոտրաքարչ նպատակների համար:

Ինձ շատ դիւր եկաւ, որ Պօլսի «Հայրենիք»ը տպւելով Աշդեհան Խորէն եպիսկոպոսի բողոքը և վկայելով նրա արդարութեան, իրաւացի նկատել էր, թէ ուր էր գերապատիւ սրբազանը, որ աչն քան նախանձալուղ է եկեղեցու կանոնների և օրէնքների հաստատուն և անսալթաք գործադրութեան, երբ աչդ եկեղեցու ամենաէական օրէնքներից մինն ամենաչարաչար բռնութեամբ տապալւում էր:

Նիկոմիդիայի գերապատիւ առաջնորդը Ներսէս պատրիարքի ձեռնաստեղծ էր. իւր մեծաւորի պատրիարքութեան ժամանակ կառավարել էր նրա վիճակը, իսկ մասից քնտոյ առաջնորդ էր ընտրուած: Նա շատ ուրախացուցիչ տպաւորութիւն էր թողնում մարդի վերայ: Թուում էր թէ նա մարմնացեալ եռանդ էր՝ դերվիշի անակնածութեամբ և պարտաճանաչ ու արթուն հովուի արիւթեամբ: Կարելի էր նախանձել Նիկոմիդիայի հօտի բաղդաւորութեան: Կարգաւով «Արձագանք»ի մէջ, թէ ինչ տեսակ առնչական քարաքերութիւն գրած է Ստեփաննոս եպիսկոպոսը իւր անձի և վիճակեալ հօտի մէջ,—ինձ համար չափաւրանցութիւն չ'թւեց Վաղինակի նկարագրիւր և ոչ էլ անձնական համակրութեան թելադրութիւն: «Նոր-Գար»ի թղթակիցն էլ վաղինակի նման համակրանքով և սրտակցութեամբ էր խօսել այս քաջարի եպիսկոպոսի վերայ, որ տարաբաղդաւոր եղակի երևութ է մեր աչօրուալ փափկասէր և փառամոլ եպիսկոպոսների կարգում: Երբ որ լսեցի, թէ նա Աօլանքեզլուի հրդեհի աղետալի լուրն առնելով շտապել է իւր հօտին օգնել և խորան ձգելով ալրուած ուսումնաբանի տակաւին հրատապ մոխրի վերայ, սկսել է խնամել ու սփոփել ստանաւար ժողովուրդը՝ բանիւ և գործով,—ես ասացի, թէ Ստե-

փաննոս եպիսկոպոսից այս քաջութիւնը կարելի է սպասել: Նա հօվիւ էր այս խօսքի վսեմ նշանակութեամբ.—քաջ հովիւ, որ կարող է իւր անձը իւր հօտի վերայ դնել: Այս անձնադիր հովիւը իւր բարքով ու սարսառով ներկայացնում էր բողոքովին հակառակ աչն փափկասէր և սլծնադարդ եպիսկոպոսների, որ Բօսֆորի ափերը անուցել են և որոնց տիպարը աչնախի աննման արուեստով պատկերացրել էր մեզ Պարոնեանը՝ իւր «Ազգային ճոճեր»ի մէջ:

Մեզ հիւրնկալողը Խոզալիւրդեան Ներսէս Սրբազանն էր: Չեմ լիչում, թէ ինչպէս էր նրան նկարագրել «Արեւելք»ի աշխատակիցը, այս միայն կասեմ, որ ծանօթանալով Էջմիածնի միաբան եպիսկոպոսների հետ, մարդի սիրտը դրանցից ոչ ոք աչնախի համակրութեամբ չէ քաշում, ինչպէս այս Սրբազանը: Նրա հոգեկցութիւնը, պարզութիւնը, մանաւանդ աշխուժը մարդին դարմանում է: Տակաւին չը ծանօթացած, միմիայն մտաջին անգամ հանդիպելով, իւր հրացալտ աչքերով գրաւում է մարդին: Իոկ ծանօթանալուց քնտոյ, բողոքովին չափշտակում է: Նշող անգամ չկալ, որ «Երեւան» մարդ է, կամ հետամուտ է աչքի երևալ, սիրտ շահել: Նա աչքի էլ ընկնում է, սօրտ էլ է գրաւում իւր աշխուժով, եռանդով և բնութեան պարզութեամբ: Ո՛ր աստիճանի դիտուն է, չգիտեմ. կարծեմ ժառանգաւորաց ուսումնարանի գիտութեան սահմանից անցած չէ և ոչ էլ աշխարհի չարաքերութիւնների մէջ է գտնուած. բաց դա գուցէ միայնակ կենդանի ու կարտառ մարդն է իւր դասակիցների մէջ: Եթէ գիտնական չէ, բնական խելքի և բնազդման անկեղծ թելադրութիւնը լրացնում է գիտութեան սրկասը: Տասն օրուալ ընթացքում ամենամեծ չարաքերութեան մէջ մի դէպք անգամ չունեցանք, որ երկմտութիւնը կամ տարակուսանքը մեր տրամադրութիւնը տատանէր: Նրա խոցը մենք ակմբանոց էինք չինել: Ամեն երեկոյ ընթրիքից քնտոյ Օրմանեան, Սրբանձտեան սրբազանների, Սիմօնեանցի, Նահապետեանցի և բնկերիս հետ միասին ալստեղ ժողովուրդով ժամանակ էինք անցկացնում մոտերիմ գրուցի մէջ՝ ազգային—եկեղեցական բնասրութիւն ունեցող խնդիրների վերայ: Չարմանալի չէ, որ այս հանգամանքներում կարելի էր մօտիկից ճանաչել մեր հիւրասէր սրբազանին: Օրմանեանը իւր գիտնական պաշարով որքան բարձր էլ լինէր, այսու ամենաճիւղ Սրբ-

ռանձտեանի և խուրափերտեանի կախարդանքը առաւել զօրաւոր էին... Զգիտեմ ինչպէս էր նաւում Ա. Նահապետեանցը Օրմանեանի վերայ, որին ճնմարանում վերատեսչութիւն և Աստուածաբանական գիտութիւնների ուսուցչի պաշտօն էին առաջարկել ինչ-որ մէկ, բայց միշտ Սիմֆօնեանցը չափշտակուած ակնապիշ նաւում էր Օրմանեանի վերայ, երբ սա խօսում էր. ես էլ չափշտակուած էի Սիմֆօնեանցի ապշու-թեամբ...

Կաթնղիկոսական պատարագ.—Նշխարակոսական ձեռնադրու-
թեան հանդէսը.—Տաճարի խոնաւութեան արդեցութիւնը.—Գրաւա-
ձառութիւն:

Ներիալ Մարգարէի տօնին, առաւօտեան ժամերգութիւնից քիչ անցած, Մալր Տաճարի ոսկեհնչիւն զանգակների ձայնն աւետում էր, որ ձաշու ժամը հասել է և սկսուելու է եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը: Որովհետեւ այդ հանդէսը ամենեկին չէինք տեսել, ուրեմն բնական է, որ շտապէինք եկեղեցում մի անպիսի չարմար տեղ բռնել, որ կատարուելու բոլոր արարողութիւնները տեսնէինք: Բարեբաղդաբար մեզ վիճակուած տեղը շատ լաջող էր և չարմար: ձշմարիտ է, Իջման Տաճարը շատ մեծ է և անապին բաղմութիւն կարող է տեղաւորել իւր մէջ, սակայն հազիւ թէ այդ անապին բաղմութիւնից մի աննշան մասը կարող է անարգել տեսնել եկեղեցական արարողութիւնները և խորհուրդները, որոնք սովորաբար կատարվում են Աստուածածնալ սեղանի վերայ.— թանձր սիւները սեղմում են այս տեսարանը. բայց առաւել սեղմում է ս. Իջման սեղանը իւր կաթուղիկէով: Այս է գլխաւոր պատճառը, որ ժամաւոր բաղմութիւնը հանդէսների ժամանակ՝ անհնարին նեղութեամբ խոնջվում է եկեղեցու առաջին մասում, նախաւկալի և ս. Կարապետի խորանների ատրիճանների վերայ, իսկ փոխին մասը միշտ դատարկ է մնում: Ժամաւոր բաղմութեան այս մակընթացութիւնից առաջանում է այն խժողով աղմուկը, որ կարծես խառնակ ուղիւղման մոնչիւն է և խափանում է ամեն ձայն: Նպիւկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսին՝ այս խռու-

նումը անքան մեծ չէ.—նախ որ ժամաւորները անքան բազմաթիւ չեն լինում. երկրորդ՝ Նախափկալի խորանը, որտեղ կատարվում է ձեռնադրութեան գլխաւոր և հետաքրքրական մասը, աւագ սեղանից աւելի մատչելի է հանդիսատես ժամաւորների աչքին:

Մեղանում սովորութիւն ընկած չէ, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը տեսնելու համար՝ չափապէս ուխտ դնան Լջմիածին: Մինչև անգամ, եթէ ս. Միւսօնի օրհնութեան զնացող ուխտաւորները տեսնում են՝ պատահմամբ տեսած են լինում: Գուցէ այս է պատճառը, որ ուխտաւոր ճանապարհորդը, օրինակ Գ. Ն. իւր ճանապարհորդական տպաւորութիւնները նկարագրելիս, այս մասին լռութիւն է պահում:—Առհասարակ ամեն ուխտաւոր աշխատում է «Միւսօնի» օրհնութեան հանդէսին վերայ հասնել: Սակայն ով որ արժանացել է այս երկու հանդէսներն էլ տեսնելու, առանց տատանման վկայելու է, որ որպէս հոգեւոր արարողութիւն՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կարգը աւելի խորհրդաւոր է, հոգեշարժ և առանկ տալուօրին:

Այս հանդէսի նկարագրութիւնը բանասէրներից չափերին անբաշտ է: Գրականութեան մէջ բառերի է Թադիադեանի նկարագրութեամբ: Բայց նկատելու է, որ մի դրիչ՝ որքան վարժ լինէր երեսփոխներին կենդանի լեզու տալու, անկարող է ընթերցողին ներկայացնել այդ հանդէսի արարողութիւնների այն տպաւորութիւնը, երբ մարդ տանում է անձամբ ներկայ լինելով: Օրթոդոքս եկեղեցում այս խորհուրդի արարողութիւնները տեսողը, ստուեր դադաւար անգամ չէ կարող ունենալ այն չքութեան և փակ հանդամանքների վերայ, որ փալտում է Հաղատանանց եկեղեցում կանոնաւոր կարգի արարողութիւնների մէջ:

Եթէ ընթերցողը կամենում է գաղափար կազմել այս հանդիսի մանրամասնութեան վերայ, նա նմանապէս պարտաւոր է գաղափար ունենալ ս. Իջման տաճարի խորանների դասաւորութեան վերայ: Հաւատարմ եմ, որ այս մասին տեղեկութիւն ունի այն գրողները, որ մենք լիջեցինք մեր մատենագիտական ծանօթութեան մէջ: Սրա համար բաւական է հանդուցեալ Բատումեանց վարդապետի նկարագրերը, որ «Գալոց»ից արտատպելով, Պ. Միրիմանեանցը հրատարակել էր իւր «Ժողովրդական մատենագրարան»ի շարքում:

Մինչդեռ մենք կանգնած էինք մեր բռնած չարմար տեղում,

զանգակները երկրորդը տուին: Ախեցին ճաշու ժամը: Կաթուղիկոսը զգեստաւորուելու համար մտաւ աւանդատուն: Այդ միջոցին ժամաւորի ուշադրութիւնը դառնում է դէպի Յովնանու Կարապետի խորանը, որ տաճարի ձախ կողմումն է.—Եթէ տաճարը խաչաձև ներկայացնենք, ինչպէս իրօք և է, աջ բազուկը այդ խորանն է:—Այդ տեղ կազմ ու պատրաստ կանգնած են եկեղեցու բոլոր ուխտի ներկայացուցիչները՝ որոնք պիտի հրաւիրուին վկայութիւն տալու:

Երկու զգեստաւորուած եպիսկոպոսներ՝ հովնական գաւազանները ձեռքերին: Երկու քահանայ, նոյնպէս զգեստաւորուած՝ քօղարկեալ սկիւն ձեռքերին: Երկու աւագ նարկաւագներ՝ տապանալով և բուրվառով: Երկու կիսատարկաւագներ բուրվառով և ուրարը թեին: Երկու երթմնեցուցիչ՝ աւետարանը գրկած: Երկու դոնաւան՝ բանալիների խուրճը ձեռքերին: Երկու խշտան և երկու սղքառներ՝ վառած մոմերը ձեռքերին: Սրանց կիսաշրջան պարի մէջ՝ ծնրաղիւր կանգնած են ինն հոգի՝ եպիսկոպոսութեան նախընձաները՝ պատարագչի զգեստով:

Եկեղեցին լցուած է ժամաւորների խուռն բազմութեամբ:

Չէ անցնում մի քանի րոպէ և ժամաւորը ժողովում է իւր ուշքը: «Խորհուրդ խորին»ի սրանչիլի եղանակը որոտնդոտ հնչում է Գրիգորեան տաճարի կամարների տակ: Բոլոր եկեղեցին զրդում է և միաբը պատրաստվում է ի վեր ընծայեցնելու Աստուածային երկիւղով: Երգողը զարապետն էր. և պէտք է ասել, որ երգում էր կատարեալ զգացմունքով և չափաւորութեամբ: Անշուշտ այսպիսի ոգևորութեամբ չափաւորուած էր ասողիկ հեղինակը, որ Արղութեան սպասարարի շարժական խորանի դրան կանգնած՝ նուագում էր «խորին, անհաս և անսկիզբ խորհուրդը»:

Մեր զարապետի կորովի և ուժեղ ձայնի թովիչ գեղեցիկանքների հետ՝ ժամաւորի միտքը բարձրանում, սլանում էին դէպի վեր, բարձրաբերձ կաթողիկէից վեր, որտեղ հոգեղենը զգում է ըմբռնում է երկնաւոր խորհուրդի գաղանիքը, էութիւնը...

Մինչդեռ դուք չափաւորուած էք այս երգով, աւանդատան դռները բացվում են: Կարծես՝ մի պաղծառ լոյս ական թօթափելում հեղեղի նման լցնում է բոլոր եկեղեցին: «Հրաշափառ Աստուած»ի չափաւոր եղանակը որոտում է կամարների տակ: Ահհափառ Կաթուղի-

կոտը փառաւոր զգեստաւորուած և թափորական հանդէսով՝ աւանդա-
տունից գալիս՝ ու կանգնում է ս. Իջման սեղանի առաջ: Կատարելով
աշտուղ լուսացման ծեսը և հրապարակական խոստովանութեան կա-
ղը, բուրվառակիր զոյգ սարկաւազների աւաջնորդութեամբ և երկու
սպասաւոր եպիսկոպոսների ուղեկցութեամբ՝ «Գառ արա՛ ինձ» սաղմո-
սը փոխառաց քաղելով, բարձրանում է ս. Ստեփաննոսի եօթնաստի-
ճանեան խորանը, որ գտնվում է Տաճարի աջ կողմում, ս. Կարապետի
խորանի դէմ՝ լանդիրման: «Սրբութեան լարի»-ի տակ և «փառաբանու-
թեան տեղում» երկրպագելով, վեհափառ պատարագիչը խոնարհում է
և զլսաբաց ծնրադիր քաղում է «Ամենակալ Աստուած» աղօթքը ի ծա-
ծուկ: Երկու սպասաւորող եպիսկոպոսներ բռնած ունին հայրապետա-
կան խուրը: Գարապետը նոյնպէս ծնրադիր երգում է «Նտրեալը»: Այս
վաղրիեանը շատ սրտառու է: Արդեօք այսպէս էր զգացւած Հայաս-
տանեաց մեծ Լուսաւորիչը, երբ կնքում էր իւր հիմնած անդրանիկ
տաճարի հիմքը՝ «Աստ թշնամիք մի՛ մերձեցցին, մի՛ հերձուածոց ա-
ղանդք բուսցին»...

Այս աղօթքից փառջ խորանը ծածկվում է վարագուրով՝ փրկչի
արեան ու մարմնի փշատակը դնելու: Երբ վարագուրը բացվում է,
սկսվում է ձեռնադրութեան հանդէսը: Սեղանի մօտ նստած է Կա-
թողիկոսը առաքելական աթոռի վերայ: Նրա առաջ փռուած է աս-
ղաբուր արծուկը օջ խորանարդ թաւիչ: Աջ կողմում կանգնած է խա-
տաւիչակը:

Սարկաւազը եղանակելով խնդրում է Հայրապետից խօսելու ի-
րաւունք տալ, որ և հրամայվում է Տիրոջ անունով: Խարտաւիչակը, որ
այս անգամ մեղ արդէն ծանօթ Ներսէս սրբազանն է, կարողում է նախ-
ընծաների վկայաթղթերը, չափնելով թէ եկեղեցին խնդրում է, որ
վեհափառ Տէրը այս անուն եպիսկոպոսներին ձեռնադրէ տեսուչ և դէտ:

Ո՞վքեր են այս ընծայեալները, ակամաջ ժամաւորը հարցնում է
ինքն իրեն: Դրանք ինն հոգի են, չորսը Թիւրքիաւից, հինգը Ռուսա-
հաւից: Տաճկաստանցիներից գիտենք մանաւանդ երեքին: Իջմիածնի
միաբանութեան կողմից վկայեալների մէջ ճանաչում ենք Սանասար-
եան Մամբրէ և Տէր Գաւթեան Արիստակէս վարդապետներին: Մեր
սիրտը խաղաղ է: Առանց խղճահարութեան կարող ենք ձայնակից
լինել եկեղեցու ձայնին, որ դրանք արժանի են ընծայման: Բայց մնա-

ցածներին չենք ճանաչում, և հարցուիորձ էլ չենք անում և ոչ էլ
կամենում ենք զալթակղիլ մեր մօտ կանգնած մի խումբ երիտասարդ-
ներից, որոնք քրթմնջում են մեր ականջի տակ: Երևում է նրանք
շատ մօտ ծանօթ են Իջմիածնի ներքին կիանքին: Վկաների կա-
գում՝ գտնվում են Նահապետեանցը և Պ. Սիմէօնեանցը՝ «Մեղու»-ի
սիւները. առաջինը որպէս ներկայացուցիչ իշխանների դասակարգի,
Երկրորդը՝ աղքատների: Սրան այս կոչումը սաղ գալիս է: Եթէ վկայե-
լու է, նշանակում է մի բան կալ: Նա փորձառու մարդ է և Հայաս-
տանեաց եկեղեցու սկզբունքներին և աւանդներին հմուտ է և նա-
խանձախնդիր...

Բայց ուր ենք գնում: Չէ ընթերցող, որքան էլ բնական լինի
այս վաղրեանին հարց ու փորձ անելը, միայն այս կալ, որ եթէ մեր
հետախուզ մտքին թևեր տանք և նրա խելքին փչած ամեն մի հարցին
պատասխան տանք՝—դրանք վերջ չեն ունենալ, մանաւանդ գոհացուցիչ
պատասխան: Եթէ ուղում էք ձեր միտքը այս ուղղութեան մէջ պա-
հել, կարգացէք Խզմիրեան Մատթէոս եպիսկոպոսի ձեռնադրու-
թեան առիթով՝ «Մեղու»-ի այս հարցի վերայ գրած լօղուածնե-
րը... Մենք մտել ենք այս նուիրաւալը որպէս միամիտ ժամաւոր-
ներ և վճուել ենք քանի մի ժամ կտրել մեր բոլոր լարաբերութիւն-
ները արտաքին աշխարհքից... Այսպէս վարուելու անկարող մար-
դը ամենին չ'պիտի մոռնէ այս Սրբալալը, և եթէ մտած է, պիտի
խոնարհի նախախնամութեան սահմանի առաջ: Թողէք ձեր սիրտը
խռովեցնողի, ձեր խղճի, կրօնական զգացմունքի և վերջապէս ձեզ
զալթակղեցնողի դատը սրտագէտի արդար հատուցման... Ո՞վ որ ան-
կարող է անխռով տանել զալթակղութիւնը, — թող դուրս գալ ս. Իջ-
ման տաճարից, իսկ ով կարող է իւր հաւատի միամտութեամբ դի-
մանալ և չաղթել — թող հետևի մեր նկարագրութեան:

Մենք կանգնեցանք այնտեղ, որ խարտաւիչակը կարդալով վկա-
յաթղթերը, խնդրում է Հայրապետից նախընծաներին եպիսկոպոս
ձեռնադրել: Այս ժամանակ Կաթողիկոսը անաչառ դատաւորի լրջու-
թեամբ հարցնում է. «Մնում են արդեօք ս. ամուսնութեան մէջ, ապ-
րանձ են բարի քաղաքաւարութեամբ. կրթում են արդեօք ս. գրաց
մէջ»:

Խաղաւիչակը այս երեք հարցերին դրականապէս պատասխա-

Ներքին, իւր խօսքի հաստատութեան համար վկայ է կոչում եկեղեցու բոլոր ուխտը, և ասեան է հրաւիրում հետզհետէ վկաներին. «Հրամայեցէք զոճապանք»: Երկու տարկաւորոնք այս հրաւերի վերայ՝ «Սուրբ Աստուած» երգելով և բուրվառելով, բերում են Հայրապետի գէմուղէմ՝ ձայնում են. «Հրամայեա՛ Տէր, օրհնութեամբ ասել»: Հոգեւոր Տէրը օրհնելով լանուն Տեառն, որ բնակեալ է ի Սիօն, հրամայում է խօսել: Այս եղանակ՝ մինը միւսի ետեից զող զող ներկայանում են վահագաւոր հանդէպ՝ բեմի առաջ, — զոճապանները, ջահնկալները, երգ-մեկնուցիչները, կէս ու աւագ տարկաւորները, քահանաները, եպիսկոպոսները, իշխանները և աղքատները: Բոլորն էլ վահագաւոր օրհնութիւնը առնելով և խարտաւիլակի բերանով իրենց վկայութիւնը տալով, չարվում են սեղանի առաջ: Միայն եպիսկոպոսներն են, որ բարձրանում են Սեղանը և կանգնում են Կաթողիկոսի աջ ու ձախ կողմից:

Եպիսկոպոսութեան կարգի ամենատառուչ մասը սա է և տեսնողի վերայ խորին ապաւորութիւն է թողնում. — բոլոր արարողութիւնները ներշնչուած են Հայաստանեայց եկեղեցու անարատ ոգով և առաքելաբարոյ սկզբունքներով:

Վկայութեան արարողութիւններից լեռնո՛ւ՝ հրաւիրվում են նախընծաները, որոնք տարկաւորի առաջնորդութեամբ՝ ծնրադիր առաջ են գալիս և անցնելով վկաների կարգի մէջից՝ դարձեալ ծնրադիր չարվում են բեմի առաջ: Սկսվում է քննութեան արարողութիւնը: Կաթողիկոսը հարցնում է Նրանցից, թէ տեղեակ են արդեօք հաւատոյ մասերին, եկեղեցու խորհուրդներին և կարգերին, և երբ խարտաւիլակի միջնորդութեամբ դրական պատասխան է տաւում, հրամայում է. «Որովհետեւ այդպէս է, ամէք զգոսա լառաջին կէտն»: Ընծապալները ծնրադիր բարձրանում են առաջին աստիճանի վերայ: Իւրաքանչիւր աստիճանի վերայ նոր հարց է տրվում: Մինչև չորրորդ աստիճան բարձրանալը՝ պիտի պատասխանեն, թէ աշակերտ են Եկեղեցու առաքեալներին, հպատակներին և ս. հայրերին, որոնց առնենք մի առ մի վահագաւոր թւում է:

Մնացած աստիճանների վերայ պիտի պատասխանեն, թէ նզովում են Արիտին, Նետտորին և այլն: Վերջին կէտի վերայ նախընծաները ուխտում են, որ մինչև իրենց կեանքի վերջին շունչը հաւատարիմ և անբաժան են մնալու իրենց հօտի հետ և չպիտի հեռա-

մուտ լինին ուրիշ վիճակ չափշտակելու կամ փոխելու: Այս հանդիսաւոր ուխտի վերայ կաթողիկոսը գոչում է. «Որովհետեւ այդպէս է, ամէք զգոսա ի վերայ Արծաղն»: Այստեղ Նրանք կարդում են հաւատոյ դաւանութիւնը և Կաթողիկոսը կապում է Նրանց եպիսկոպոսով և վերջանում է կարգի առաջին մասը: Շարունակում են պատարագը: Դպիրները երգում են «Յայս յարկ»-ը, և վահագաւոր պատարագիչը ինկարիկելով, սպասաւորողների և նախընծաների հետ իջնում է խորանից և թափորական հանդէսով անցնում է ժողովրդի մէջից և գալիս բարձրանում է Աւագ Խորանը՝ Աստուածածնի սեղանը՝ սրատուրազի խորհուրդը կատարելու: Այս սեղանի վերայ կատարվում են ձեռնադրութեան և օծման խորհրդի արարողութիւնները — առաջինը «Հաւատամքից» լեռնոյ, երկրորդը «Ողջոյն»-ի ժամանակ և հանդէսը վերջանում է:

Ի՛նչ մեծ պատրաստութիւն է պահանջում եկեղեցին և ի՛նչ ծանր պարտաւորութիւններ է դնում իւր տեսուչների վերայ... Պիտի ներկայ լինիս, ընթերցող, ձեռնադրութեան հանդէսի ժամանակ, որ ըմբռնես, զգաս և իմանաս...

Կաթողիկոսական պատարագը առաջին անգամ էի տեսնում, ուստի լարել էի բոլոր ուշքս ու միտքս: Գիտէի, որ կաթողիկոսը պատարագելիս, «Նա առաւել»-ի ժամանակ փշտակում է Հայաստանեայց հայրապետ կաթողիկոսների անունները՝ սկսած Գրիգոր Նուսուրչից մինչև իւր նախորդը: Այս դէպքը չարմար առիթ էի համարել իմանալու, թէ Մայր Աթոռը ի՛նչ հպեացք ունի այն խնդրի վերայ, որ մեր եկեղեցու պատմութեան մութ և անորոշ կէտերից մինչն է, և որի մասին պ. Ա. Երեցիանցը մի բանաւոր հարց էր առաջարկել անցեալ տարի («Արձագ.» 1885 թ. № 21): Այդ հարցը վերաբերում է մեր կաթողիկոսների թւին:

Տարաբաղաբար այս մասին հետաքրքրութիւնս ունայն անցաւ: Վահագաւոր Պատարագիչը «Չառաջին և զմեծ Հայրապետ և զլուսաւորիչն Հայաստանեայց և զամենայն չաջորդս նորա» համառօտակի փշելով անցաւ, գուցէ ժամերգութեան երկարութեան պատճառով: Միմիայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կարգը երեք ժամից աւելի տևեց:

Ս. Իջման տաճարի մէջ աղբյուրի երկար ժամերգութեան ժամանակ շատ դժուար է, մինչև անգամ ոչ անվտանգ մինչև պատարադի վերջը կանգնել։ Պատճառը ծուլութիւնը կամ հեղգութիւնը չէ, այլ տաճարի օտարափոխ խոնարհութիւնը և մթնոլորդի թանձրութիւնը։ Ամեն բան քրտնում է։ Մոռացել էին կաթուղիկէի պատուհանները բանալ։ Երբ որ չափափակութիւնիցս սթափեցաւ, զգացի որ մի անախորժ տամկութիւն թափանցել էր մինչև ոսկորներին՝ ծուլը և քնդարմացրել էր անդամներս։ Հարկաւոր էր շուտով դուրս գալ և շարժիլ։

Կէսօրը մօտ էր, եղանակը հրաշալի։ Սիրուն արևի մեղմ ջերմութիւնը պարարտում էր մարդի գործարանակազմը։ Տաճարի հրապարակը լիքն էր ուխտաւորներով։ Այստեղ էր Վաղարշապատի բոլոր աղէիւ դասը։ Տեւեհեւը, իհարկէ, աչտեղ ևս սիրամարգօրէն ձեւում էր... Ինչպէս երևում էր, Էջմիածնի չրջակա գիւղերի, մանաւանդ Երևանի հայ ժողովրդի համար՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը մի առանձին հրապոյր չունի...

Տիրենիւրակիր սիրամարգներէից ոչ պակաս սիրգութեամբ, խրոնոսած բազմութեան մէջ վսեմօրէն ձեւում էր հանրաժանօթ ժօր-դը—Պարին և առաջարկում էր զնեւ «Գինեղ»ը...

Ղազարապատի դրան մօտ մի երկար սեղանի վերայ դարստած՝ ծախում էին Էջմիածնի հրատարակութիւնները։ Սա շատ լաւ միտք էր, բայց ախրս, որ վաճառելի գրքերը ուխտաւորներին հետաքրքրելի քան չէին։ Յօժարութեամբ առնում էին Բաստամանցի «Էջմիածին»ը, որ պ. Միրիմանեանցը այդ միջոցին հրատարակել էր։ Ես այդ հրատարակութիւնը շատ նպատակաւորմար գտայ։ Իւրաքաչիւր ուխտաւոր ոչ միայն սրտով, այլ և մտքով կիմանայ, թէ ուր է եկել։ Որքան չափ կուենհար Էջմիածինը—նիւթական և բարոյական չափ, թէ իւր և թէ իւր հօտի համար, եթէ այս տեսակ հրատարակութեան հոգսը ինքըն իւր վերայ առնէր։ Շահը բարոյական է, եթէ Էջմիածնի հրատարակութիւնները ժողովրդի խաւերի մէջ կը թափանձնէ։ Եւ որքան առատ նիւթ ունի մայր Աթոռը, որ հարկաւոր էր ժողովրդի մէջ ծաւալել։ Այն ժամանակ ուխտաւորը կ'մտնէ Մալր Աթոռ՝ ոչ միայն ջերմեռանդ սրտի բարեպաշտ թելադրութեա իր, այլ և լուսաւորուած մտքի ձգտումով։ Այժմ այդ ուխտաւորը մտնում և դուրս է գալիս—կոյր զկուրալն...

Ժ.

Հոխիսիմեանց երկուշաբթին.—Ս. Իջման տաճարի զննութիւնը.—Փիլիպպոսի զանգակատունը.—Շինութեան ողորմելի պատկերը.—Գէորգեան պահարանները.—Ալեքսանեան Տիկին Մարգարտի ինքնագրչադիր Աւետարանը։

Հոխիսիմեանց երկուշաբթին էր։ Ս. Իջման տաճարում միմիայն առաւօտեան ժամերգութիւն կատարուեցաւ։ ձաշի ժամը, պատարազը պիտի կատարուէր Հոխիսիմեանց վանքում՝ բոլոր միաբանութեան և ուխտաւորների ներկայութեամբ։ Մինչև հանդէսի սկսուելը բաւական ժամանակ կար, որից հարկաւոր էր օգուտ քաղել։

Էջմիածնի նման նուիրաւարին երկրպագելու եկած ուխտաւորը, կրօնական բարեպաշտութեան պահանջը կատարելով, բնականօրէն իւր ուշադրութիւնը դարձնելու է հինաւորց տաճարի շինութիւնը զննելու։

Ամենից առաջ ձեր աչքին ընկնում է զանգակատունը—հաւկան կան քանդակագործութեան հրաշակերտը։ Մարդ հիանում է, զմայլում է նրա ճարտարաստեղծական ուժի վսեմութեան և քանդակների ներքութեան վերայ։ Չէք ուղում ձեր աչքերը հեռացնել, Դուք ապշում եք մտաբերելով, թէ ինչ դասն ժամանակներում կրօնական բարեպաշտութիւնը երկնել ու ծնել է այդ հրաշակերտը։ Այս զանգակատան առաջ, աջ կողմում, ձեր ուշադրութիւնը գրաւում է գեղեցիկաքանդակ մարմարիոն մի քար, որի վերայ գրչմուտք է. «Պաշտպան Հայրենեաց Ներսէս V.»։ Այդ քարը և արձանագրութեան միտքը—Մատթէոս կաթողիկոսի գործն է։ Բայց ախրս, որ շատ ցածր լինելով, (2—3 վերջով), ամենի ոտի տակն է ընկնում։

Ջանդակատունից լիտալ ձեր զննութիւնը դարձնում էր Տաճարի շինութեան արտաքին պատկերի վերադ: Ներսի պատկերը մեզ արդէն ծանօթ է: Դրսինը՝ առաւել ողորմելի և թշուառ է: Ժամանակի և սարերքների բռնութիւնը, խնամող ու վերանորոգող ձեռքերից դիմադրութիւն չտեսնելով, իրենց կործանիչ զօրութիւնը տարածել են շինութեան բոլոր մարմնի վերադ: Ուր նախը՝—խախտուած քարեր, անձրևի տամկութիւնից առաջացած ձեղքեր՝ ծածկուած գորշ-կանաչ մամուռով: Քամին ու անձրևը աչքան թակել են կարնիղները, որ բոլորովին մաշուել են: Կարկասեղու մտքով տեղ տեղ մաշուած ու խախտուած քարերը հանուած են և նրանց տեղը նորերը դրուած՝—բոլորովին հակառակ համաչափութեան օրէնքներին և զեղարուեստի պահանջին: Կարծում էք, թէ ձեր առաջ մի մուրացկան է կանգնած, որ իւր ողորմելի մերկութիւնը ծածկելու համար՝ իւր քուրձը կարկասեղ է ձեռքն ընկած քուրջով:

Շինութեան ամբողջութեան մէջ, որպէս մնացորդ սկզբնական հնութեան, անխախտ մնացել են եռաստիճան հաստատութիւնը (ցօկօլը): Իսկոյն երևում է, որ այդ աստիճանների համար պատրաստուած քարերի վերադ հսկալ թագաւորի աշխատանքն է դրած:—Պօրփիւրի անաղին սալերը այդ աստիճանների կազմուածքն են:

Այս ողորմելի պատկերի առաջ ձեր սիրտը վշտանում է. բայց առաւել ցաւում էք, երբ ձեր զննութիւնը դարձնում էք Տաճարի արեւելեան կողմին կցորդած նոր շինուածքի վերադ: Նրկու գմբէթներ՝ մաւրիտանական ոճով, որոնք Գէորդ IV-ի շինած պահարանների ծածկոցներն են,—աչն աստիճան ազեղացնում են և խանգարում Տաճարի հաղկական ճարտարապետութեան ոճը, որ ուղղակի ալլանդակութիւն կարելի է համարել: Պատերի մէջ անհամաչափ և աններդաշնակ մըտցրած քարերը, ճշմարիտ է, չառ ազեղացնում են եկեղեցու շինութեան ընդհանուր պատկերը,—բայց այդ ազեղութիւնը առաւել կարեկցութիւն է չարժում մարդի մէջ, քան թէ զայլով: Գուք իսկոյն քիչում էք աչն դառն և անտանելի ժամանակները, երբ Հայաստանի բոլոր նախարարները հիմն ի վեր էին տապալւում, չնքնապարտ էք մնում, որ հենց այս «ցաւոց և հեծութեան» տառապանքների մէջ՝ գոնէ կարողացել են այդ չարով պահել և պահպանել հրաշալի տեսլեան կենդանի լիչատակը, որ Հայաստան ժողովրդի յոյսն է

և ապաւէնը: Բայց այս նորաչէն գմբէթների առաջ դուք շուարած մնում էք և չէք իմանում, թէ ինչի աղպէս անողորմաբար ալլանդակել են: Այս գմբէթները, ինչպէս ասացինք, Գէորդ IV-ի շինել տուած պահարանների ծածկոցներն են:

Պահարանների շինութեան միտքը վատ բան չէր, ընդհակառակըն անհրաժեշտ էր: Բայց միթէ դրանց արտաքին ձեր չէր կարելի ներդաշնակել Տաճարի շինութեան ընդհանուր ձևի հետ:

Այս շինուածքը երեք բաժնից է բաղկացած: Մուտքը Տաճարի մէջից է—ձախակողմնան աւանդատունից: Իւրաքանչիւր բաժինը ներկայացնում է մի լաւնարձակ, լուսաւոր սենեակ: Աւանդատունից մըտնում էք առաջին սենեակը—պահարանը, որտեղ կարգով դետեղուած են ժամկրգութեան ժամանակ գործադրուող անօթները, ուղասները և զգեստները: Այստեղից մտնում էք երկրորդ սենեակը, որ պահարանի միջին բաժինն է: Արտու և ամուր ընկուզենի պահարաններ՝ երեք կողմից բարձրացած են պատերի բարձրութեամբ:

Գրանց մէջ կարգով դասաւորած են Հայաստան ժողովրդի սըրտի ամենամեծ սրբութիւնները,—սուրբերի մատուցելը, որ Մայր Աթոռի մազնիսական զօրութեան աղբիւրներն են: Այստեղից մտնում էք երրորդ և վերջին բաժինը, որ իսկապէս Մայր Աթոռի թանգարանն է: Այստեղ էլ աչն կարգ ու կանոնն է տիրում, որ տեսանք առաջին և երկրորդ բաժինների մէջ:

Այսպէսով այդ շինութեան բաժինները ներկայացնում են Մայր Աթոռի զգեստարանը, մասնատունը և թանգարանը՝ ամենալաւելուչ և միաթիարական դրութեան մէջ: Պահարանները ունին կրկնակի փականք, որոնց բանալիներից միներ գտնվում է աւագ լուսարարապետի մօտ, իսկ երկրորդը՝ Վահափառի մօտ և բացվում է վերջինիս հրամանով:

Մասնատան մէջ աչցելու ուխտաւորը երկուղած բարեպաշտութեամբ նուիրում է իւր սրտագին համբոյրները Հայաստանեայց եկեղեցու խնկելի սրբութիւններին, իսկ թանգարանումը՝ նրա բանասէր միտքը հիանում է հնութեան գանձերով: Գուք տեսնելով այս համեմատաբար հարուստ ժողովածուն, ախմալ հարցնում էք ձեզ ու ձեզ, թէ ինչ անհուն հարստութիւն պիտի ունենար լէջմիածինը, եթէ Պար-

Ud.

Մինչդեռ մենք զբաղուած էինք հինօրեայ Տաճարի և Նրա դան-
ձերի գննութեամբ, վեհաբանում սկսուել էր ուխտաւորների ընդու-
նեկութիւնը: Այդ միջոցին մենք ևս պատիւ ունեցանք ներկայանայլու
Նորին Վեհափառութեան և ընդունելու Նրա օրհնութիւնը: Ընդունե-
լութիւնը կատարվում է վեհաբանի սրահում: Հանգուցեալ Մատթէո-
սի օրով՝ իմ տեսած վեհաբանը հնթարկուել էր մեծ փոփոխութեան.
բայց այս փոփոխութիւնը ինձ թւեց դէպի վատը, ուստի շատ վատ
տպաւորութիւն գործեց: Միտս եկաւ («Տրիշկինի վերարկու») առակը:
Գոնէ այն ժամանակ այդ շինութիւնը ասիական ճարտարապետու-
թեան կնիք կրելով, մի տեսակ գրաւիչ առանձնապատկութիւն ու-
նէր, իսկ այժմ ոչ ասիականի ձև ունէր, և ոչ եւրոպականի, այլ եր-
կուսի ալլանդակ խառնուրդը: Ճշմարիտն ասեմ, Սալիանի նման քան-
դուած գիւղաքաղաքում իմ կացած բնակարանը առաւել չարմարու-
թիւն ունի՝ քան թէ Հալոց ազգի կաթուղիկոտութեան վեհաբանը: Այլ
ևս չեմ ասում իմ ուղեկից ընկերիս տունը՝ որ համիմատելով այդ
վեհաբանի հետ, պալատ կարելի է համարել: Ընդունարանի զահաւո-
րութիւնը շատ պարզ է: Թիֆլիսի առաջնորդարանը առաւել ճոխ
զահաւորութիւն ունի: Նորին Սծութեան ներկայացողների ուշադրու-
թիւնը գրաւում է ս. Էջմիածնի ասեղնագործ նկարը, որ կախուած

Այս ձեռագործը ներկայացրեց Նորին Վահափառութեան Ալէքսանդրապոլի ուսուցիչ Մակար Տէր-Սարգսեանցը, որպէս նուէր իւր ամուսնու կողմից։ Պ. Մ. Տէր-Սարգսեանցը մեզ չարտնէց, որ վեհաբանի ընդունարանի բոլոր պատերի համար մտադիր են պատրաստել Անիի աւերակների ասեղնագործ նկարները։ Շատ գեղեցիկ միտք։ Գեղարուեստական տեսակէտից տարակոյս չունենք, որ այս զաղափարի իրագործումը հնարաւոր է։ Էջմիածնի նկարի ասեղնագործելը աւելի դժուար է՝ քան թէ Անիի աւերակներինը։ Եթէ առաջինը զարմանալի կատարելութեամբ աջողել է տիկին Աշխէնի նորը մատների տակ, աճյուշտ երկրորդը առաւել հեշտութեամբ կ'աջողի։ Գժուարութիւնը նիւթական հանգամանքներին կը վերաբերուի։ Մէկ կողմը թող նկույ աչն կէտը, որ այս բանը մեծ ծախս կ'պահանջէ, Ալէքսանդրապոլի նման քաղաքում անհնար է գտնել թելի (զարուսի) աչն բոլոր գոյները և երանգները, որ կարեւոր են այդ գործի համար։ Այնպէս մըտածելու տեղիք առեց մեզ տիկին Աշխէնի գործը։ Մինչդեռ զննում էք տաճարի և վանքի նկարը—դուք հիանում էք, բայց երբ զարձնում էք ձեր ճշմարանքը հորիզոնի եզրը՝ Մատիաների վերաջ—հիասթափույում էք։ Փոխանակ ձիւնապատ գագաթների, որպէս է բնութեան մէջ և տպած նկարի վերաջ, դուք տեսնում էք մանրիշակագոյն կատարներ։ (Վնչի այսպիսի բաղմանձիղն և աննման ձեռագործը տգեղացրել էք այս անընական գոյնով) հարցրի ալ. Տէր-Սարգսեանցին.—(Պարուսը տեսնում էինք Թիֆլիսից, որքան գրեցինք և պահանջին։

Ջեյիք մեր ուղած գոյներն երանգները և ստուերները, պատասխանում էին՝ թէ չկա: Մոտիվայից բերել տալու ժամանակ չունէինք: գործը շտապում էինք էջմիածնին տօնին հասցնել: Բոլորովին անկեղծ թուեց մեզ պ. Տ. Սարգսեանցի պատասխանը:

Վեհարանից մատենադարան մտնելը չատ բնական էր. բայց ճաշու դանգալները տուին. հարկաւոր էր շտապել Հռիփսիմեանց վանքը գնալու:

Վանքի դռնից մինչև Հռիփսիմէի տաճարը՝ բոլոր ճանապարհը մի արտասույր շարժութեան մէջ էր: Բազմաթիւ ուխտաւորներ՝ թէ մօտակա և թէ հեռաւոր տեղերից գունդադունդ զիմում էին Հռիփսիմէի տնողական գերեզմանին երկրպագութիւն տալու: Բազմութեան մեծամասնութիւնը կանայք էին. շատերը բոկոտն, գլխաբաց և հերարձակ:

Ժամերգութիւնը նոր էր սկսուել, որ մենք մտանք Կոմիտասի տաճարը: Էջմիածնի բոլոր միաբանութիւնը սեղանի առաջ բոլորուած, տուն առ տուն երգում էին Հռիփսիմեանց «Անձինքը»: Նախորդ երեկոյին, Նախատօնակի ժամանակ էլ լսել էինք այդ շարականը: Բայց որքան մեծ դանդաղութիւն երեկուայ և այսօրուայ տպաւորութիւնների մէջ: Որքան խորն էր թափանցում ալտուզ այդ անմահ քնարերգական բանաստեղծութեան ամեն մի տունը, ամեն մի տողը: Նրդողների ոգևորութիւնից այնքան լափշտակվում էք, որ կարծում էք՝ թէ ձեր առաջ կանգնած է նոյն իսկ քերթողը՝ Կոմիտասը, իւր նորակառույց տաճարի մէջ, և իւր բանաստեղծական զգացմունքների հրափառ խանդով նուագում է անմահ կուսի խնկելի լիշտակը:

Մինչդեռ երգում են, դուք կամենում էք համբուրել սրբազան Նշխարների տապանը: Աջակողմեան աւանդատունից՝ մի նեղ ու ցածր անցքի միջից ծնկաչոք անցնելով, մտնում էք մի մութ ալրի մէջ՝ լուսաւորուած ջերմեռանդ ուխտաւորների մոմերով: Մուտքի դէմ առ դէմ, հարաւային պատին կից, մի պարզ ու անչուք սալ քար՝ տնողական Նշխարների տապանաքարն է և գտնվում է ուղղակի սեղանի տակ: Տապանի մօտ նստած է մի արեղա՝ բոլորովին անտարբեր դէպի մոտոյն ու ելողը. անտարբեր մինչև անգամ, թէ ինչ են գանձանակ զցում, — այնքան նա լափշտակուած է: Նա իւր գոյութեան բոլոր զգացմունքներով կարծես խորատուզուել է այդ սրբադրոշմ տա-

պանի մէջ՝ «առատ վաճառականի անպարտ մարդարիտը» գննելու: Դամբարանի մօտը ինքն ըստ ինքեան, արեղայի լրջմիտ պատկերն ես առաւել՝ և առհասարակ ձեր շրջապատող հանգամանքը, որի վերայ գրոշմած էր մի խորհրդաւոր կնիք՝—այս ամենը տիրապետում են ձեր զգացմունքների վերայ և տրամադրում են ձեզ դէպի կրօնական վրսեմ թարեպաշտութիւն: Նրկիւղածութեամբ խանարհեցնում էք ձեր գլուխը և ծնրադիր աղօթում էք: Դուք մի տեսակ խորհրդաւոր լուգման մէջ, ուղում էք բացատրել ձեզ ձեր հոգեկան տրամադրութեան պատճառը: Բայց անհ, մօտը կամարի և որմնրի ետեից հասնում են ձեր ականջին ներդաշնակ ձայների մի հոգեկոյզ նուագ:

«Թուլացան կորովիք հաստաձիգ աղեղանց՝

Եւ տկար կուսանք վառեցան զինու:

Թագաւոր սերճացեալ զօրութեամբ և փառօք

Ի մանուկ ի կուսէն պարտեալ ամաչէր»:

Այս եղանակի վերայ մարդ այլ ես իւր սրտի լուգմունքը չէ կարողանում սանձել: Արտասուքը աղբիւրի նման թորում է ձեր աչքերից և դուք զգացում խորհրդաւոր անուան տօնելի լիշտակով, փարում էք նուիրական տապանաքարը խանդալառ համբոյցներով: Այդ արտասուախառն և հրատապ համբոյցների մէջ դուք զգում էք մի վերին և աննկարագրելի քաղցրութիւն: Կարծէք, ձեր տատանակ հոգու մէջ մի ամբիժ ճառագայթ է մտնում և լուսաւորում է ձեր բոլոր էութիւնը մի անպատմելի լուսով:—Դուք աղտեղ զգում էք և ըմբռնում, թէ ինչի իւրաքանչիւր հալի սրտի համար՝ «Հռիփսիմէն մեծ խորհուրդ և անուհ ցանկալի» է: Դա Հայաստանի վիճակուած «Գաղտնի մեծութիւն»ն էր:

Լուան թագաւորք և լցան խնդութեամբ,

Որսալ լանձն առին զգաղտնի մեծութիւն.

Պարգեւել իրերաց խոտանալին բանիւք

Եւ ծածուկ հնարիւք գողանալ ի միմեանց:

Սակայն ինչի ուխտաւորի միտքը վերամբարձ ու վսեմ խոկմունքներով լափշտակվում է այս նուիրական քնարանի մօտը կամարների տակ, երբ դուք զալով և իւր աչքերը շուրջ լածելով խնկելի մատունքների վերայ կանգնած տաճարի տիւր տիւր տիւր պատկերը նրա սիրտը պիտի այլէ, հոգին խռովէ գտնակուկիժ վշտով: Իջման Տա-

ճարի շինութեան ողորմելի դրութիւնը գիտենք արդէն: Սակաւն չ'նալելով նրա խղճալի դրութեան, Հախիսիմէի տաճարի հետ համեմատած, — փայլելութեան և բարեկարգութեան օրինակ կարելի է համարել: Այն աստիճան անշուք և խախտուած է այս նուիրակարը, որ տեսնողի վերայ լքեալ աւերակների ճնշող տպաւորութիւն է բերում: Դուք կասէք, թէ սա առաւել լարմար է աղուէսների որջ և գազանների բռն կոշտելու, քան թէ Աստուածալին փառաբանութեան տաճար: Ձեր ճնշող տպաւորութիւնը առաւել սաստիկանում է, երբ մտաբերում էք այն քառանկի ոճիրը, որով պղծեցին այս նուիրակարը մի քանի տարի առաջ, գուցէ օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ ոչ տէր ունի և ոչ տիրական... Բայց միթէ՞ այդ աղետալի փորձանքից լիտող հարկաւոր չէր փոքր ինչ շարժուիլ և վաճի բարեկարգութեան վերայ հողալ: Նրան կարիք չկաւ: Ինչպէս որ տաճարիւ տարի առաջ («Մեղու») թղթակիցը նկարագրել էր, համարեա նոյն դրութեան մէջ է: *) Պակասում էր ցորենը, որ հացի ամբար համարէինք: Կէս ընթերցող, եթէ թղթակցի նկարագրից աչտեղ փոքր ինչ պակասած էք տեսնում, մի վատիք, — մի ուրիշ տեղ առաւել շատացած կտեսնենք:

Թողնենք հեղեղութիւնը և լրջօրէն խորհենք: Միթէ արիտու չէ, որ այս գեղեցիկ պատմական շինութեանը աչտալի տեղ ու լքեալ դրութեան մէջ է: Չէ որ այս տաճարը հին Հալաստանի ճարտարապետութեան հիանալի փշտաւներից մինն է: Խաչկալի, սեղանի, կարգարանքների և ասհասարակ բարեկարգութեան հանգամանքների մասին աւելորդ է ասել: Ամենալիտին գիւղի եկեղեցին աւելի բարեկարգ է և չքով, քան թէ Հախիսիմեանց խնկելի նշխարները հովանաւորող տաճար:

Ում մեղադրենք, ում վերագրենք այս սրտամորմեք թշուառութեան պատճառը: Ում ուզում էք մեղադրեցէք, բայց մի մեղադրէք ժողովուրդը: Ժողովրդի մէջ եղել է, կա և պիտի լինի իւր նախնիքների սրբազան յուշարձանները խնամելու և պահպանելու համար օգնութիւն հասցնելու զօրութիւնը: Միայն այդ զօրութիւնը կարողա-

*) «Մեղու Հալ». 1874 թ. № 38

կան է, — կարօտ է խթանի, որ արտաշատուի կարօտ է լարմարադէպ վարկեանի, որ ներգործէ: Արդ՞օք այդ օրը չէր ներկայացնում այդ լարմարադէպ վարկեանը: Նիթէ մի խելամուտ և եռանդուն առաջնորդ, օգուտ քաղելով հասարակութեան տրամադրութիւնից, ուստաւոր բանակի գլուխն անցնէր և բորբոքէր նրա սիրտը նախանձախնդրութեան հրավառ կաթակով: — միթէ այդ զօրութիւնը չէր լարնուիլ իւր բոլոր կորովով: Այդ բանակի մէջ տիրապետած զօրութիւնը՝ չէ թէ Հախիսիմէի՝ այլ և նրա նման տաճար տաճարներ իրենց աւեր և կործանեալ վիճակից կարող էր բարձրացնել...

Միծաղելի էր «Մեղու»-ի միամտութիւնը, որ հայրենեաց նուիրական յուշարձանների ողորմելի վիճակը նկարագրելով, կարծում էր թէ կարեկցութիւն կը շարժէ ժողովրդի մէջ: Թէև սա էլ ճշմարիտ է, որ դրանց բարեկարգ և բարեկարգ պահպանելը՝ ազգային պատւաճանաչութեան խնդիր է: Դիցուք թէ «Մեղու»-ի զգացուած առաջնորդողները ժողովրդի մէջ շարժեցին այդ պատուի զգացմունքը և բաց արին նրա ջերմեանը բարեպաշտութեան աղբիւրները, որ այս նուիրական սրբութիւնները վերանորոգուին իրենց խորհրդաւոր նշանակութեան համապատասխան չքով: Բայց ով կ'երաշխաւորէ, որ վերաշինութիւնից լիտող կ'հարատեն բարեկարգութեան ցանկալի վիճակի մէջ: Կարող է երաշխաւորել միմիայն՝ Մայր Աթոռի բարոյական վերաշինութիւնը, բարեկարգութիւնը: Նրա այդ ցանկալի ժամը կը հասնի՝ «Մեղու»-ի հրաւերների նման լուսաւորների կարիք չի լինի:

Այս խնդրի վերայ առաւել բանաւոր ու առաւել գործնական էր Պ. Ս. Ն-ի ընդարձակ տեսութիւնը, որի մէջ ներկայացնելով մեր վաճառների շէնքերի, մանաւանդ նրանց կալուածների կառավարութեան ամենաթշուառ պատկերը, ամենագործնական և արդէն փորձուած միջոցներ էր առաջարկում *): — Սակաւն մի հարց. Գեղարդի բազմաշարչար արքայականը ալժամ ևս ունի արդեօք այն համոզմունքը, թէ հայրենի հրաշաճարտար շինութիւնները կանոնաւոր և արդիւնաբեր կառավարելու համար՝ պէտք է ազգայինների միջամտութիւնը հոգւոր գործերի մէջ... Գուցէ Պ. Ս. Ն. հանգամանքներին լարմարուելով, դրժել է

*) «Մեղու Հալ». 1878 № 34.

այն լիմարներից էր, որին Աստուած ընտրում է իմաստուններին լա-
մօթ առնելու համար:

Հոգեհանգստեան հանդէսին աջողութիւն էր խոստանում այն
հանգամանքը, որ եկաւոր ամբոյս բաղմութեան մէջ գտնվում էին
բաղմաթիւ մարդիկ, որոնք երբեմն աշակերտած էին Ներսիսեան դպ-
րանոցում: Նրանք ճշմարիտ է, չէին փալլում աշխարհային փալլով,
ընդհակառակը աղքատութիւնը, չքաւորութիւնը դրոշմել էին իրենց
կնիքը նրանց վերայ, բայց նրանց աննկուն և անարատ սիրտը այն-
պէս բարախուն էր հայրենի փառքի վիշտակներով և թրթուռն՝ մը-
տաւոր-բարոյական վերակենդանութեան շուտով, ինչպէս նահատակի
սիրտը: Ամենին չենք սխալուիլ, եթէ դրանց ժողովրդական կրթու-
թեան ջահնկալներ համարենք: Գրանք ունէլ են նախ և առաջ իրենց
բարոյական պարտքը կատարել՝ առանց վհատելու և առանց գալթակ-
ղելու: «Աստարել զամենայն արդարութիւն և դարձեալ սուել՝ թէ
ծառաք անպիտան եմք»—ահա նրանց ոգևորող և կենդանի պահող
դրօշը, որ նրանց հոգևոր գործարանի,—Ներսիսեան դպրանոցի նախ-
կին դրօշն էր: Այդ թշուառներից շատերը եկել էին իրենց դառն աշ-
խատանքի արդար վարձը խնդրելու, պաղատելու...

Որքան ուրախ էի հանդիպելով պատանեկութեանս ընկերներին՝
նորոգել անցած գնացած օրերի քաղցր ու դառն վիշտակները:
Մտնելով նրանց խմբի մէջ, ինձ թւում էր, թէ մի զուարթութիւն
է համարում բոլոր էութիւնս, և երիտասարդացել եմ քսան տարով:

Գալիանէի տոնին, նախորդ օրուայ նման հանդիսաւոր պատարագ
պիտի կատարուէր Գալիանէի վանքում: Պատարագիչ էր Նշանակուած
այն մենաստանի վանահայրը՝ անշուշտ Լէջմիածնի մտաւոր—բա-
րոյական ուժերից մինը, քանի որ մեր եկեղեցու հոգևաւոր վարդա-
պետների հետ եպիսկոպոսական կարգին էր արժանացել,—Տէր-Գա-
լստեան Կարապետ սրբադանը: Պատարագի քաղցր Ներսիսեան դպ-
րանոցի երբեմն աշակերտները, պարագի պետեանցին՝ Ներսիսեան դպրանոցի
վրդասէր կաթողիկոսի խնկելի զարդարած սիրուն
զաւարով և ծաղիկներով, որ ձօն էր Պանստարեան Մանրէ կայի-
կոպոսը: Հանդիսական ժամաւորի ամբոյս բաղմութիւնը բռնել էր

մենաստանի ընդարձակ բակի բոլոր տարածութիւնը: Եկեղեցական
դասը ծիսական կարգով սկսեց հոգեհանգստեան պաշտօնը ներդաշնակ
երգեցողութեամբ: Ամենքի սիրտը լուզուած էր: Մխիթարական երգ-
աւոյթ էր, որ գոնէ ալօսը, քսան և հինգ տարուց լեռնոյ, այս սառն
քնարանի մէջ հանգստացած վշտալի սիրտը ստանում էր իւր երախ-
տիքի հատուցումը: Բայց առաւել մխիթարական էր տեսնել, որ էջմի-
ածնի ալօսուող միաբանութիւնը սիրով և երախտագիտութեան լար-
դանքով է վիշում այդ վշտալի, բայց զթաւառ, աննախանձ և ամե-
նաներող սիրտը: XIX-րդ դարի կաթողիկոսներից միաշնակն էր, որ
իւր նախորդի վիշտակին հաւատարիմ մնաց և կամեցաւ նրա ձեռնար-
կած գործերը շարունակել:

Համբարներով այս գերեզմանի գեղեցիկ քանդակներով մարմարիոն
տապանաքարը, որ ձգել էր հանգուցեալ Անդրէաս եպիսկոպոսը,
կարծէք թէ ժողովրդասէր կաթողիկոսի խաղաղարար և ոգևորող ու-
գին կրկնում է ձեր ականջին իւր աւանդը՝ պատմական կոնդակի խոր-
հրդաւոր վերջաբանը. «Աստուհտե, եղբարք, ողջ լերուք, հաստատուե՛
կացէք, մխիթարեցարուք, միաբան լերուք, խաղաղութիւն արարէք և
Աստուած սիրոյ և խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ:» *) Ի՛նչ Նշանա-
ւոր խօսքեր: Բայց այս խօսքերը կշտամբանք չեն այն առաջադէմ եղ-
բայներին, որոնք Ներսիսեան դպրանոցը անլուր խռովութիւնների,
զժտութիւնների և ետական շահամոլ ձգտումների խնձոր դարձրին:
Որքան տարաբաղդ օրեր ունի քո կեանքը, Ներսիսեան դպրոց և որքան
սև երեսներ՝ քո պատմութիւնը...

Պաշտօնից լեռն ուխտաւորները գնում էին վաղամեռ Բաստամ-
եանցի գերեզմանը տեսնելու. իսկ միաբանութիւնը՝ ողբապահիլ ա-
նելու: Սեղանը բացած էր մենաստանի հարաւային անկիւնում կա-
ռուցած մի շինութեան մէջ: Մտնողը շուարած մտում էր և չէր խմա-
նում, թէ սա անասանանոց է թէ բանաւոր մարդի՝ բնակարան,—այն-
քան աւերած, աղակաւնած ու կեղտոտ էր: Բայց գիտէք սա ինչ հարկ է,

*) Այստես միայն, որ նրա գերեզմանի օրհնութեան ժամանակ չէր
գտնուել մի մարդ, որ հոգոց աւետարանը կարգար աչքալս ոգևորու-
թեամբ և իմաստասութեամբ, ինչպէս գիտէր կարգալ լուսահոգին...

կի մի մասն անցաւ ասարդիւն վիճարանութեան մէջ: Բաղմակաճեներից ոմանք սկսեցին մեզ հաւատարացնել, որ անհնար է կառքով Գեղարդ գնալ: Առաջին անգամ մեզ անպէս թեց, թէ արալիսի պատճառաբանութիւններով կամեցում են պահել մեզ մի գիշեր Երևանում: Սակաւն քանի գնաց, կասկածը մեզ էլ պաշարեց.—մեզանից ոմանք արդէն պահանջում էին, որ ձիով գնանք: Ինձ ինչ, ես կարող էի հնազանդիւ ընդհանուրի վճռել.—ես ձիով էլ կ'գնայի, ջորիով էլ, ուղտով էլ, էշով էլ.—կոչումս ինձ տոլորեցրել է դիժ Արալից էլ (որոշեցուք կայ) (հոգեսպան) Կուշուճ, կամ հենց ձիով անցնել: Թող մտածեն փափկատունները: Բայց ես չէի ուղում տառանել, որովհետեւ գիտէի, որ մինչև Գեղարդ կառքի ճանապարհ կայ: 1862 թ. երջանկալիշատակ Էֆէնդեանցի կտակած դումարով և երևանցիներին օժանդակութեամբ արդ ճանապարհը կառքի երթևեկութեան հարմար լարմարեցրին: Ինչ ուղում է՝ լինի: Եթէ կառավարը չանձն է առել տանելու.—մեր վիճարանութիւնը և տարակուսանքը աւելորդ է:

Այս հանգամանքը թէև մասնաւոր նշանակութիւն ունի, բայց ես դիտմամբ մէջ եմ բերում ցոյց տալու համար, թէ ինչ անել զրութեան մէջ է մեզանում հեռաւոր տեղերից եկող ուխտաւորը, երբ նա ուխտ ունի Արարատեան սրբավայրերին այցելութիւն անելու: Նա չէ իմանում ինչ անէ, ումից խորհուրդ հարցնէ: Ամեն գլխից մի խելք է դուրս գալիս: Չունի ձեռքին մի ուղեցոյց, ինչպէս Եւրոպայում ճանապարհորդողն ունի, որով կարողանայ իւր ուղած ուղղութիւնը բռնել և շրջագալելու եղանակը և միջոցները լարմարացնել իւր ճաշակին և կարողութեան: Որքան պատմական նշանաւոր լուսարաններ և վաւրեր կան, ուր անպատճառ ուխտաւորը կը գնար տեսնելու, եթէ իմանար: Բայց նրանք անձանօթ են մնում և զրկուած են ուխտաւոր կամ բանասէր այցելուներից: Եթէ մեզ նման ուխտաւորները, որ ամեն դժուարութեան չաղթելու համար թէ նւթական և թէ բարոյական ամեն տեսակ միջոցներով օժտուած էինք և կարող էինք չի ու լի տաղելութիւններ ժողովել.—դժուարանում էինք 50 վերստ ճանապարհի հանգամանքների վերայ հաստատ գաղափար առնելու, ինչ կը լինի հասարակ ուխտաւորների դրութիւնը, որոնք մեծ մասամբ հեռաւոր տեղերից են և անձանօթ տեղական հանդամանքներին: Արդէն մեր կառքերը կաղմ ու պատրաստ էին: Լօնդոնի պանդո-

կապեալ պ. Ա. Ծատուրեանցի պատուէրով՝ քաղցրահամ Աղատի արևիկին բացուող անպաղուրդ ակտրիսիկի հոգսը հոգացել էր ուսուցիչի բաղմալան պաշարով: Ամեն բան առատ էր, մանաւանդ գինին: Բարի պանդոկապեալ կարծես կամեցել էր անպաղուրդանել Ուստա-Ջամալի աննման երգի ճշմարտութիւնը թէ՛

«Ազնիւ գինի՛» երբ քեզ խմեն հալս սուրբներ,
վարուց սրբոց կը լինին քաջ պատմիչներ,
Առաքինիք կը տան սիրուն խրատներ,
Լիանալով՝ կը զարմանան լուղներ:
Դէ, մատուռակ, լի անապակ ան գինի,
խմենք կենաց կրօնաւորաց հալ ազգի: *)

Ժամը չորսն էր, որ մենք երևանի դարևանդը բարձրացած Գեղարդի ճանապարհի վերայ էինք: Մինչև Ողջաբերդ հալաչէն, **) բայց այժմ թուրքաբնակ գիւղը, դաշտավայրով դէպի հիւսիս, աճն ինչ արտեղից պիտի ծուռէինք դէպի արևելք և բարձրանալիք դէպի Գեղարդ տանող լեռների ծործորները: Մինչև Գառնի.—Գեղամի դատաւերտը և հին Հալատանի նշանաւոր գիւղաքաղաքը, ճանապարհը դժուարութիւններ ունէր, բայց անքան չէին, ինչպէս նկարագրել էին: Տեղ տեղ ստիպուած էինք կառքից վալը իջնել և հետիոտն գը-

*) «Սիօն» ամսագիր, 1874. ԺԱ.

**) Որ հալաչէն, ալսինքն հալի հաստատած գիւղ է.—ապացուցանում է նոյն իսկ անունը. բայց որ միևնույն ժամանակ վաճառական կալուած է եղել.—ապացուցանում է Գեղարդի արձանագրութիւններից մինը, որի մէջ փշուած է, թէ 21.6. (1283) թ. Վասակալ որդի Պուօ իշխանը, Գեղարդի մեծ երախտաւորը, նուիրել է «այս հալալ զանձագին գեղն զՈղջաբեր» (Չողջաբեր): Այժմ մուքատարակ կալուած է: Այլ գիւղի մօտ լեռների մէջ նշմարում էք անձաւախտ արերի փապարներ՝ կարծու հետախուզութեան: Դրանք հալածանքների ժամանակ ապաստան էին մուրրուած ժողովրդի համար: Ինչ անուր և քստմնելի ցաւեր ու արհաւիրք են տեսնել արդ արիւնշաղախ քուպարները, որոնք կարծես թէ աչքերը տնկել ու ձեր վերայ են նալում: Ինչ վատ տարւորութիւն են գործում: Կարգացէք Առաքել պատմագիրը, Ջաքարիալ սարկաւազը՝ և կիմանաք դրանց տեսած տուկալի անցքերի պատմութիւնները...

վարենք են, իսկ ձիերը՝ մեղմերախ և վարժուն։ Առաջնորդն էլ մի քուրա էր, անձաւախիտ լեռների զաւակ, որին ծանօթ էր մինչև անգամ մթութեան մէջ՝ դժուարակոխ տարերի ամեն մի քալը։

Ճշմարիտ է, ողջութեամբ հասանք Գեղարդի վանքը, բայց ինչ չարչարանքով և ինչ երկիւղով։ Մեր խենթութիւնը սկսեցինք զգալ երբ Գառնիից բաւական հեռացել էինք, բայց վերադառնալ անհնար էր։ Վերադառնալու համար սխալ զաւակաւորից իջնէինք. բայց մթութեան մէջ աղպիսի առատար ճանապարհով իջնելը աւելի վտանգաւոր է քան բարձրանալը։ Ժամը ուղիղ տաճմէկն էր, որ մենք հասանք Գեղարդ։ Նրեք ամբողջ ժամ մահուան տաղնապը մեզ պաշարել էր։ Հասանք՝ բոլորովին խոնջացած, ուժաթուլ, չնչապառու և քրտոնաթոր—անխուսափելի վտանգ մընելու և հրաճեցանալու համար։ Տեսնենք ո՞վ է բաղդաւորը, կամ սուրբ սրտով ու անկեղծաւոր հաւատով Գեղարդ դիմողը, որ նրա զօրութեամբ ալատուի այս վտանգից։ Հարիւրաւոր վերստ ճանապարհ եմ կտրել ձիով, սալակով՝ անձրևի, խաղրիի (հիւսիսային բօրիս) բուքի ձիւնի տակ, բայց աղպէս երբէք չդնած չէի։ Նթէ Սրուանձտիանը, որ սրանից առաւել վատթար և վտանգաւոր ճանապարհների վերաջանթիւ անգամ քրտնած ու պաղած մարդ է, բոլորովին չնչապառու էր եղել չղճելուց, — մեզ համար ասելը աւելորդ է։ Բարեբաղդաւոր մեր մէջ ժիր ու զուարթ մնացել էր պ. Ա. Ծատուրեանցը, որ մեր խմբի մէջ առաւել սպասաւորի դեր էր կատարում, քան թէ կոչնաւորով, կարծեմ թէ այդ ստակալի լեռնոտ ճանապարհը, անդադար հետիտն գնալը՝ նրա վերաջանքն էին վատաւիչ աղղեցութիւն չէր արել։ Նրբ ու Գեղարդ հասանք, մենաստանի սպասաւորները արդէն քնի մէջ էին։ Սակաջն անակնունքի ուխտաւորների համար, որոնք մահուան երկիւղի մէջ կէս գիշերին եկել էին վանքի խաղաղ քունը խռովելու, — սպասաւորի կարիքը մեծ էր։ Առաքել ապօր պարտաւորեցուցիչ ծառայութիւնը աչտեղ անփոխարինելի էր և անգնահատելի։ Շատ էինք քաջութեամբ, ամաչում, որ մենք, երկրաւարներս վաղը ընկած ներհում ենք, իսկ այդ պատկառելի անձը ժրութեամբ և յօժարակամ սրտով զբաղուած էր մեր հանգստութեան հոգացողութեամբ։ Բայց ինչ անէինք. հնար չուկար. — ֆիզիքական ուժերս բոլորովին թուլացել էին։ Տարաբաղդաւոր այդ հոգան էլ թեթև բան չէր։ Տղէքը, էն ճանապարհը՝ ոչինչ։

հենց իմացեք թէ Բալախանա եմ գնացել։ Ամա էն վանքի քոռ սմաւարը, Աստուած հեռի արասցէ, հոգիս հանցի։ Մեր երկնառաք սպասաւորի այս միամիտ գիտողութիւնը կարող է ցոյց տալ, որ պարոն Առաքելին էլ իւր վաղը հասել էր։

Իհարկէ, ընթերցողը կարող է երեւակայել թէ ինչպէս զուարթաւոր թէլից և կաղնուրի ընթերցից յետոյ, Ազատի քաղցրահնչիւն կարկաշման օրօրի տակ քուն մտանք, — եպիսկոպոսները՝ անկողնակալների վերաջ, իսկ աշխարհականներս՝ գետնի վերաջ և ձորձապատ։ Բայց ինչ քաղցր քուն. — աղպէս կարող են քնել կամ հսկաները, կամ արդարները և կամ մեզ պէս վաստակած ճանապարհորդները։

Ամեն հաջանչուշտ շատ բան լսած է և կարդացած Գեղարդի մենաստանի ճարտարապետութեան մասին։ Բայց ես որ անձամբ տեսնելու բաղքն ունեցաւ վիմարդեան կրամած չինութիւնը իւր բաղմաթիւ քարավոր եկեղեցիներով, մատուռներով, խորաններով, դամբարաններով և փապարներով, — կարող եմ վստահօրէն ասել, որ հալը իւր կարդացածից և լսածից մի ստուեր գաղափար անգամ կարող չէ կաղմել այն խորին տպաւորութեան վերաջ, որ աղպին ճարտարապետութեան այդ չքնաղ հրաշակերտը թողնում է իւր աչքելու աւանաստեփ վերաջ։ Այս պատճառով համարձակում եմ աներկիւղ հաւատարմացնել իմ ընթերցողին, թէ ո՞վ որ ուխտի և երկրպագութեան է գնացել Արարատեան սրբավայրերին և չէ գնացել Գեղարդ՝ — նա Հայաստան ժողովուրդի բարեպաշտական մեծագործութեան արդիւնքներից ոչինչ չէ տեսել։

Ինչպէս չաղտնի է Մխիթարեան Ստեփաննոս վարդապետի (այժմ եպիսկոպոս և առաջնորդ Ատրպատականի) տեղագրութիւնից, Գեղարդի մենաստանը գտնվում է Գառնի գիւղի արևելահիւսիսային կողմում, Գեղամի լեռների վերին ծործորների մէջ։ Ուխտաւորը իսկոյն նկատում է, որ մենաստանի տեղը սկզբում եղել է դարուիտ, զժուարակոխ և առապար, բայց մի տեղ սպառաժների խրթին թանձրութիւնը հարթելով, միւս տեղ դարուիտները լցնելով և կրաշաղախ բարձրացնելով, — հաւասարած են դեռնել։ Ի՞նչ վայրենի և միանգամայն անեղադրել կախարդիչ է այստեղ բնութիւնը։ Բարձրաբերձ ու սեղանալաւ ափսիայ ապառաժները չըջապատում են մենաստանը որպէս անմասնելի պարիսպներ։ Վիթխարի քառաժառերի կատար-

ները՝ կարծես բնութիւնը դիտմամբ ամրացրել է ճարտարարուեստ բուրգերով, կարակներով աշտարակներով ու սրածալք կոթողներով, որոնց վեհութեան առաջ մարդկային հնարակերտածը սլինչ է։

Մենաստանի հարաւային կողմի պարսպի տակից անցնում է գեղեցիկ Աղատը, որ մերձակալ ու հեռաւոր լեռների դարանակալ խորշերի և ձիւնապատ գագաթների հոսանքու երակներից բղխելով և քարաժայռերի վերայից սահելով, մերթ մեղմութեամբ, մերթ կատաղութեամբ իջնում է իրեն արբուցանող լեռների ստորտար և Տրդատի ամարանցի հրուանդանը փորելով՝ դառնում է դէպի հարաւ,—դէպի եղևմաբուխ Արաքսը։

Ուր նայենք՝ քար, ժայռեր և ապառաժների խարակներ ու կոշկոտներ։ Բայց այդ ահեղ և վալրենախառն բնութեան մէջ աղ քարերի և ապառաժների թաղաւորութեան մէջ, ինչ սքանչելի և ակնապարար տեսարան։ Վարչա-եհեհ *) էլ Գեղարդի արտաքին պատկերն ունի. բայց կա՞յ արդեօք նրա չըջապատող բնութեան մէջ այն կենդանութիւնը, որ Գեղարդին չատուկ է։ Խորածորի դէմ՝ չանդիման, ապառաժների և քարաժայռերի վերայ տեսնում ենք սաղարթադրուարձ պտղատու և անպտուղ ծառեր. կարծես թէ դրանք դիտմամբ գրկախառնել են իրար, որ իրենց չքով հովանաւորեն Աղատի փրփրադէպ կոհակների մեղկութիւնը և մանկական պարը։

Ի՞նչ սքանչելի և ահեղագեղ տեսարան է ձեր շուրջը. հապա՞ դրա վերայ փռւած օդը,—որքան առողջարար, կենդանասուն և զուարթարար է։ Սակայն այս տեղի բնութեան քաղցրութիւնը զգալու համար՝ ուխտաւորը պարտաւոր է վեր կենալ արևածագին, ինչպէս մենք արիւնք-Քաղցրասիւզ գեփիւրը նորոգում է և զուարթացնում ձեր կենտական բոլոր ուժերը։ Բաղմաթիւ և բաղմաղան թուշունների ներդաշնակ երաժշտութիւնը պարարտում է ձեր լսելիքը, բոլոր լճորը լցվում է եղևմական անուշահոտութեան բուրումով։ Որքան սիրուն և երփներանգ են ծաղիկները։ Հապա՞ Աղատի ախորժահամ փրփրադէպ ջուրը։ Ո՞ր հանքային ջուրը, որ սովորաբար քաղաքակիրթները գործ են դնում,

*) Վրաց Գեղրդ արքայի և նրա մեծահոգակ թամարա դստեր քրնարանների վանքը, որ Գեղարդի նման՝ բովանդակ քարալեռան մէջ կտրուած ու փորուած է։ Ալիշան. «Նշմար» պրակ Ա. պատ. թ.

կարող է համեմատուել սրա ապաքինիչ լատկութեան հետ։

Մինչև ճանապարհորդելս փորտիքիս խանգարման ապաքինութեան համար, մի ամսից աւելի Եսէնտուկի հանքային ջուրն էի խրմում.—մի ստակի օգուտ չտեսալ։ Իսկ Աղատի չորս-հինգ բաժակ ջուրը՝ սուր դանակի նման կտրեց հալեց փաթեղս էլ, թանջքս էլ։ Գիտէի, բայց աշտեղ անձամբ համոզուեցայ, թէ ինչ պատճառով ռամիկ ամբոխը աչքան մեծ հաւատ ունի դէպի մի քանի ուղտատեղիները, որպէս հաւաստի բուժարան քրոնիկական չալտնի հիւանդութիւնների։

Իհարկէ՝ ընթերցողը պիտի երևակայէ, թէ ինչպիսի անչափողք ախորժակով, միւր սրտի ուխտաւոր փափաղն առնելուց չտող, Աղատի ծառաստան դարափի վերայ ընկած ապառաժի մի վիթխարի բեկորի վերայ սփռոցը փռելով և խորաիկները դասաւորելով, սկսեցինք ոգեպահիկ անել։ Գինու շիշերս էլ մեր առաջն էին. բայց ո՞վ էր նալում դրանց վերայ։ Սրուանծտեանի «Համով-Հոտով»-ի մէջ նկարագրուած քուրտ Եէլսը՝ բնութեան անարատ դաւակը, արդէն իւր նկարահանին կշտամբել էր, որ Աղատի նման ջրերը «Գաէ Բաշ» են՝ երանութեան աղբիւրներ, բաժակով պղծել չէ կարելի, ուստի մեղք է երբ մարդ նստած աղ ջրերի ափին, բնական ճաշակի վալելչութիւնը խառնում է արուեստական ըմպելիքի համով։ Հապա՞ ինչ պէտք է խմել։ Ահաւասիկ Սրուանծտեանը մեզ օրինակ է տալիս։ Առէք թանձր մածուցը՝ վաճքի անուշ պարգեք, լուծեցէք Աղատի փրփրաքեր և անարատ ջրով և խմեցէք.—որքան ախորժակներդ կը տանէ։ Հիւսիսային Կովկասի լեռնաբնակների հուշակաւոր քէֆերը մի գոռ անգամ արժողութիւն չունին այս նահապետական պարզ և անխարդախ ըմպելիքի առաջ, որի սննդարար, զուարթարար դաղտնիքը, գուցէ մեր ուսուցիչը սովորել էր Տիգրիսի ակերի շուրջը թափառող վրանաչու վալրենիներից։ Մենք ամենքս բնութեան զաւակ էինք դարձել։ Կարծում եմ, որ միմիկիւր տիեզերահոգակ հեղինակը՝ Ժ. Ժ. Ռուսսօն՝ նահապետական սարը կեանքի վալելչութեան քաղցրութիւնը այս տեսակ մի քանի դէպքերում ճաշակելով, սկսել էր վարդապետել, թէ քաղաքակիրթները միմիայն վնաս է բերել մարդկութեան, միմիայն ցաւ ու հեծութիւն։

Որքան ծանր ի՞նչ մեղ, երբ կառավարը չալտեց, որ կառ-

քերը լծած արտաբանաւ եւս և ժամանակ է ուղի ընկնելու։ Մարդ չէ ուղղում ալս սքանչելի և կախարդիչ բնութեան մայրագործով ծոցից հեռանալ, մանաւանդ, որ մտքի սննդեան համար էլ շատ պաշար կալ։ Գուք ցաւելով ցաւում էք, որ աղպէս չուտով բաժանվում էք։ Բայց ինչ անենք. հարկը պահանջում է։ Առաջներս երկար ճանապարհ կա և զժուարակոխ ճանապարհ։ Մենք երկկոյեան Խոր-Վիրապ պիտի հասնենք։ Աւելացրէք սրտ վերստ, որ մեր խումբի անդամներէց մինը զգում է մի կասկածաւոր տկարութիւն։ Գա Օրմանեան սրբազանն է, որ երէկ երեկոյ վաստակաբեկ բրտնելուց մրսելով, հիւանդացել է։ Այս հանգամանքը մեր ճանապարհը անաւել պիտի դժուարացնէր։ Ուստի վերջին անգամ մեր համբոյրը նուիրելով Պարթև Հայրապետի կացրդարանին և հրաժեշտ՝ մենաստանի հիւրընկալ վանահօր՝—միմիայն մի գիշեր անցկացնելով Գեղարդում, ճանապարհ ընկանք բաւականին քաղցր տպաւորութեան տակ։ Մխիթարական էր, որ Մայր-Աթոռի հսկող աչքից ամենեին հեռու ընկած մի վանք առաւել գոհացուցիչ և բարեկարգ վիճակի մէջ գտանք,—գոնէ ըստ երևոթին,—քան թէ Եջմիածնի աչքի տակ գտնուած վանքերը...

Գեղարդի եկեղեցիները, համառօտ նկարագիրը.—Տրանց սկզբ-
նական ճշանակութիւնը.—Տրդատի Ամրոցը և հովանոցը.—Խոր-Վի-
րապի ճանապարհը Գառնիի հովիտով.—Խոր-Վիրապի տպաւորու-
թիւնը.—Մասիսի տեսարանը:

Ընթերցողը անշուշտ ինձ մեղադրելու է, որ ես Գեղարդի ձորի Նկարագիրը և մեր մասնաւոր տպագրութիւնները ընծայելիս, մի խօսք անգամ չտեսցի ալն միջնատանի մասին, որ պատմութեան մէջ առաջին անգամ հանդէս է դուրս գալիս որպէս կայրդարան Սահակ Պարթի Հայրապետի *) և ճարտարապետական չուշարձաններին մէջ, իւր կերտուածի առանձնապատկութիւններով, միայնակն ու կզականն է:

Խոտտուվածում համ քանասերի մեղադրանքի արդար լինելը, ապա
կազմ ինչ անհամ, երբ զվում համ, որ ոչ միայն ինձ նման տկար գրիչի, ապա
և առաւել կատարիալ և վարժ ոճի տէր մարդիկ՝ անկարող են զգուշացնել
միջնորդութեամբ հաղորդել չտեսնողին ահա խորին տպագրութիւնը
որ ականատեսի վերաջ թողնում է ընութեան և միանգամայն արուեստի
տի կառուցած արձանը, ինչպէս անուանում է հայրենասէր Արշակունի
հր. **): Արտաքրտտ կարծում էք, թէ ձեր առաջ միտած ինչ, ինչպէս
խակապէս հօթն եկեղեցի և Ներքստափոր, քարուկիր, մատուցներ են,
«որոնց խոր միաշնութեան մէջ երկար դարեր ծածկուած միայն ահա
չանդուգն Գեղարդը, որ մեր փրկչի կողմ պատուեց»:

^{*}) Յովհանն. պատմ. կաթ. Լր. 423. տխուր Երուսաղ.

**) «*Земля и Луна*» У.

Բանասէրը անշուշտ տեսած է այդ հուշակաւոր մենաստանի նըկարը և կարդացած է նրա ստորագրութիւնը Մխիթարեան Ստեփանոս աշխատաւոր վարդապետի լիակատար ստորագրութեան մէջ։ Սակալն հաղիւ թէ այս բոլորից մարդ կարողանալ մի ամբողջ գաղափար կազմել Գեղարդի վանքի ճարտարապետական սքանչելիքի վերաբերեալ։ Ինչքան էլ կարողանաք ձեր բոլոր կարդացածի և տեսած նըկարների զօրութեամբ ներկայացնել ձեզ մեկին կերպով այդ գարմանալի կերտուածի պատկերը և ներքին գրութիւնը, բայց երբ տեսնէք՝ ուղղակի կասէք, որ նրա ծագումը առաւել հին է և բոլորովին ուրիշ նշանակութեամբ է, քան թէ դուք երեսակալում էիք։ Այս շինութիւնը ալ մի լուր վերադարձ կրում է բոլորովին կրօնական վիշտակի նշան ու կնիք և կարծել է տալիս, որ սա քրիստոնէական շրջանի յուշարձան է։ Այս համոզման մէջ ձեզ հատարաւոր է մանաւանդ Մխիթարեան Ս. վարդապետի աշխատութիւնը։ Սակալն բաւական է փոքր ինչ աղատ հայեացք ձգել այս շինուածի վերաբերեալ, համեմատել նրա գանաղան մասերի ճարտարապետական ոճի շատութիւնները իրարու հետ, վիշել Գեղամալ սարերի ծործորներում պատմութեան թողած վիշտակների և յուշարձանների կառուցման ժամանակը և բնաւորութիւնը, — ալն ժամանակ իրաւունք կտանք ասելու, թէ Ալլի վանքը հեթանոսական դարերի ճարտարապետական արդիւնք է և առաջին հիմնարկողը առաւել աշխարհալին — քաղաքական նպատակի համար է ձեռնարկել, քան թէ հոգևոր-կրօնական դիտաւորութեամբ։ *) Գոնէ այսպիսի սպաւորութիւն գործեց այս մենաստանը Սրբանձտեանի վերադարձից, երբ մինք միասին զննում էինք քաղաքատ և կեդեցիները, մանաւանդ տաճարի «ժամատուն» կոչուած մասը։ Սրբանձտեանի կարծիքով, սա անպատճառ թաղաւորական դանձատուն էր և ապաստան, գոցէ և Տրդատալ, որովհետեւ հին ժամանակներում իւրաքանչիւր թաղաւոր և երկրակալ բնականօրէն պարտաւոր էր հողալ այս բանի համար և աշխատել, որ հիմնելու տեղը անառիկ և անմատչելի, մանաւանդ արքունիքին մօտիկ լինի։ Այդ Գեղարդի մենաստանը բոլորովին համապատասխանում էր այս երկու ան-

*) Յովհաննէս Պատ. կաթողիկոսը ս. Սահակի կացրդարանը կոչում է նոյնպէս և Եւրբի տէր (Եր. 423. տիպ Երուս.)։

հրաժեշտ սքանչեւներին՝ ապացոյց դրա բոլորովին անառիկ գրութիւնը և արքունի բնակութեան համար նշանակած շինութիւնների մերձաւորութիւնը — Գառնին, որ Հաղաղանց նախնական շրջանի մարտաքաղաքն էր, և Տրդատի ամրոցը և Սարկոյթը կամ հովանոցը, որ այդ Գեղարքաղաքի մօտն էր։ Հարկնադէտ սրբազանի այս կարծիքը մեզ համար հիմնաւոր թւեց՝ նոյն իսկ այն պատճառով, որ համապատասխանում էր մեր կշռադատութեան և ժողովրդի աւանդութեան։ Ազատի տիրան մօտ, հ. Ալլիանի վկայութեամբ, մի քարաբլուրի վերադարձում է մի աւերակաւքի, որ ժողովուրդը «Տրդատալ գանձատուն» է անուանում։ *) Մենք, իհարկէ, այս աւերակաւքերը չտեսանք, ուրեմն անկարող ենք համեմատութեան դնել, բայց թէ մենաստանի սկզբնական հիմնարկութիւնը աշխարհալին-քաղաքական նշանակութիւն է ունեցել — սա մեր խորին համոզմունքն է։ Հարկաւ վաղ թէ ուշ կը պարզուի այս խնդիրը հմուտ հնագէտների խուզարկութեամբ, երբ բրիչը կընկերանալ գրչի հետ։ Բայց մինչև այս հնագէտների երկալը, իհարկէ անշուշտ ցանկալի էր, որ Գառնու լեռների ծործորները և շրջակալքը գոնէ մի անպիսի մանրախուզ ստորագրող ունենար, ինչպէս Վալոց ձորը ունեցել է ի դէմս հանրածանօթ Քաջբերունու, — նարուր-Գարալագեալի երբեմն գաւառական բժիշկ Գար. Տէր-Յովհաննիսեանի։

Թէև մինչև այժմ մեր տղերի նպատակը ուխտաւոր ճանապարհորդի տպաւորութիւնների լիաւցիկ նկարագրին էր, սակալն աչքի առաջ ունենալով Գեղարդի ճարտարապետութեան եղական և բացառական բնութիւնները, աւելորդ չենք համարում սակաւ ինչ չեղուն վեր բռնած ընթացքից և դոնէ մի համառօտ, բայց ամբողջ նկարագիր բնծալել բանասէր և հայրենասէր մտքին, — առաջնորդ ունենալով հ. Ալլիանի տեղեկագիրը։

Գառնիից դէպի արևելահայկա ժամ ու կէս ճանապարհի հեռաւորութեամբ, Ազատի ձորը նախ Գեղամալ անձաւախիտ լեռների ծործորների մէջ գտնվում է Ալլի վանքը կամ Գեղարդ կոչուած մենաստանը՝ շրջապատած ահաւոր լեռներով և քարաժայռերով։ Երեւի սա Տրդատալ դաստակերտն էր կամ նրա ժամանակի շինութիւնները։

*) «Տեղեկ. Հայոց Մեծաց»։ § 141.

առ մի դուրս են բերուած 5. Ս. Մխիթարեանի աշխատութեան մէջ *):

Այսօր մենք հիանում ենք հին Հայաստանի ճարտարապետութեան այս զարմանալի փշատակի վերայ, որ իսկապէս աւեր է քան թէ չէն: Կարծող ենք արդեօք երևակայել, թէ ինչ պերճութիւն և փառք է ունեցել իւր ծաղկման ժամանակ: Խնայել էր կենքի շնորհք պիտի համարենք, որ այս գրութեամբ գտնէ մեզ հասել է և տակաւին կանգուն է, մինչդեռ վրաց Գեղարդը՝ վարածունիք վաղուց լքուել և ամալի աւերակների կարգումն է: Խխանական դօրաւոր բազկի հովանին վեց կօթն դար աւելի է, որ բարձրացել է Գեղարդի վերալից: Որքան բռնութիւններ անցել են նրա գլխից: Թողնենք Նորը կամ Ըսրուք հազարական ոստիկանի աստղատկութիւնը, որով աւերեց այս սրբադան մենաստանը 923 թ. Պաօշ իշխանի և նրա զարմի բարեպաշտութիւնը վերանորոգեց, զարդարեց և ապահովացրեց անթիւ գանձերով, կալուածներով, սպասներով և անօթներով: Բայց այդ մենաստանի թշնամին միաջն վաղրնի մարդը չէր, որ բարեպաշտն իշխանների արդիւնքը աւերում ու ցրում էր—բռնութեան տարերքների մէջ Գեղարդը, ինչպէս իւր լեռների ձորերի և կառարների վերայ գտնուած հրաշաճարտար շուշարձանները

**) Անհրաժեշտ է նկատել, որ այդ արձանագրութիւններից շատերը ընծայուած են երբեմն շատ աննշան ռուբրիկութիւնների, մինչդեռ սրանց փշատակը պիտի լինէր մենաստանի վրանի «Է-Է-Է» մէջ: Գուցէ այս է պատճառը, որ նորերն ևս կարծես վարակուել են մի տեսակ մոլութեամբ՝ արձանագիր փշատակ թողնելու այդ վանքի մէջ, որ երբեմն այն աստիճանի է հասնում, որ ասանց սկիւածկու ալլանդակում են ճարտարապետութեան գեղեցիկ պատկերի ամենասիրուն, ուղղակի աչքի զարնող կոտրները: Այս նկատողութեան տարիք տուեց մեզ ներկայ վանահօր քանդակել տուած արձանագիրը, որ գտնվում է մի ալնայի տեղում, որ ամենին արձանագրութեան տեղ չէ,—ուղղակի արտաքին դրան աջ կողմում: Մի անգին ձերմակ քար հազցրած է պատի մէջ և նրա վերայ բազմաթիւ տողերով արձանագրած է,—ի հարկէ (մենայն բէշ բեթեր)՝ գրադէտներին շատուկ աշխարհաբան-դրաբան խոտնուրդով և Զ-ն տառի տեղի և անտեղի առատութեամբ,—արժանապատիւ հօր երախտիքը վանքի վերայ: Տարակույս չունենք, որ այդ երախտիքը եղած է և գուցէ շատ մեծ է: Այսու հանդերձ պարտաւոր ենք ասել, որ այդ երախտիքի փշատակը

իրենց ամենակատաղի և աւերիչ թշնամին ունէին: Թողնենք հին ժամանակի գեղանաշարները, չիչենք միայն 1679 թ. անուկի սասանութիւնը, որի կործանիչ գորութիւնը առաւելապէս զգալի եղած էին Վալոց ձորում և Գառնիի շրջակայքում, որտեղ գտնվում էին, կրկնում ենք՝ Հայաստանի ճարտարապետութեան ամենանշանաւոր և ամենահին կոթողները: 1679-ի սասանութեան պակասորդը չցրած է 1840 թ. գեղանաշարը: Ինչ կարող էր այս տարիական աւերիչ ապականիչ բռնութեան դիմանալ և կանգուն մնալ, մինչդեռ տապալուածը վերականգնեցնող ձեռք չունի: Ընդհակառակը գտնուած ձեռքն էլ աւելի ապականել է:

Ինչ որ վերաբերում է մենաստանի արտաքին բարեկարգութեան, պարտաւոր ենք խոստովանել, որ մեր վերայ լաւ տպաւորութիւն գործեց: Նրեւում էր, որ մի հսկող և խնամող տէր ունէր, թէև բոլորովին զուրկ ճարտարապետական գեղարուեստի ճաշակից: Ներկայումս այդ վանքը կառավարում էր մի ոմն Վարդան անուն վարդապետ: Կարծում տասն տարուայ մէջ իրարու չաջորդող տասն վանահայրերից ամենավերջինը և ամենաերկարակացը իւր պաշտօնի մէջ: Բայց ինձ թւեց, որ նրա համար էլ խոհաւոր ձեռքը գրել է առաւել խորհրդաւոր խօսքերը. («Ժանէ, Էնէլ, փոքեղ»): Նրեւում է, որ Գեղարդի

կարելի էր արձանագրել մի առաւել հեռու և առաւել պատշաճ տեղ, քան թէ, այսպէս ասած, տաճարի սիրուն պատկերի քթի վերայ, որ շատ անախտիկ տպաւորութիւն է գործում և բոլորովին խանդարում է նրա ներդաշնակութիւնը: Հենց որ վանքի հայտնի էր մոտում, ձեր աչքին է ընկնում առաջ ու առաջ այդ ձերմակ քարը սե սե ներս փորուած տառերով. կարծում էք թէ մի սիրուն պատկեր ալլանդակել է կրծող ուտող խոցի սպին.—այսպիսի տպաւորութիւն գործեց գտնէ մեր վերայ:

Հեռու և աւելի բարձր տեղում այդ արձանագիրը օգտաբեր կլինէր արժ. հաշտութեան փշատակի համար: Այնտեղ հաստատու և տեղաւան կմնար. աչք ինչ կարող է պատահել, որ վաղը միւս օր 5. Վարդանի տեղը մի ուրիշը բռնելով և նկատելով այդ արձանագիրի պատճառած տարադաշնակ ալլանդակութիւնը, հրամայէ քակել: Խնայել արժ. վարդապետը չէ կարող երախտաւորել, որ իւր չաջորդը քակելով այդ արձանագիրը՝ խնամքով մի ուրիշ, առաւել չարմար տեղում կը դնէ տեղէն... Գուցէ հաւատարմ է, որ մեր վանականները աչքն անձաշակ են գեղարուեստի վերաբերուալ գործերի մէջ, որ այդ փշատակագիրը իւր տգեղութեամբ նրա աչքը չի կծկւ... Խեղճ Գեղարդ, խեղճ Հայաստան, — Ողբում գրեց:

վանքը շատ համեղ թիւրալ է Էջմիածնի դաւի դառարալից զուլալը ազատ և խաղաղ պահել ցանկացող սուրբ հայրերին... Թողնենք այս փափուկ թիւերը, և դարձեալ բռնենք մեր հատ չուանը: Մեր եկած օրը քառասունի չափ Տաճկաստանցի ուխտաւորներ էին եկել: Վերադառնալիս ամենքը զոհութեամբ լիչում էին հիւսկալ վանահօր: Սակաւն չկարծեմ, որ վանահայրն ևս փոխադարձաբար գոհ մնացած լինէր նրանց առատաստութիւնից...

Վանքի երւմուտի, կալուածական վիճակի վերալ խօսելը աւելորդ եմ համարում: Գեղարդի հռչակաւոր արքայապետը, մեր վանքերի կալուածական կառավարութեան եղանակի, ձևի վիճակի վերալ հասարակութեան մի նմուշ ցոյց տալու համար՝ որպէս ամենահամոզիչ օրինակ՝ առաջ էր բերել Գեղարդալ վերջին ժամանակների պատմութիւնից մի քանի կտորներ *): Այդ նկարագրից ըստը եթէ վանքից մի բան պակասած չէ, չկարծեմ թէ աւելացած էլ լինի... Գեղարդը մեր վանքերի մէջ հարուստն է համարւում իւր հատուտուն կալուածներով և ուխտաւորական նուէրներով: Նրա կալուածների սնօրեշուքիւնը Էջմիածնում է և կատարւում է հարկաւ, թղթի միջնորդութեամբ: Ի՞նչ են գրում կամ ի՞նչ են կարդում այդ թղթերի վերալ,—Աստուած գիտէ,—միայն գիտենք՝ որ Զ-ն գնում են ամեն բաւի չալակին...

Ժամը իններորդն էր, որ մենք ճանապարհ ընկանք քաղցր տրպաւորութեան տակ: Մեր ուղեկցան էր վեր գալ Գառնիում և աւելուելիւն տալ Տրդատալ Հովանոցի աւերակներին: Ուղին դառնալալ էր: Ալբի ալիւնդիման տեսնում ենք մեր վիմարութիւնը, սիրտ էինք արել այդ փտանդաւոր սարսափելի ճանաւարը միջնով անցնելու: Ուրախ ճարտարութիւն և զգուշութիւն հարկաւոր էր, որ անցնելով՝ ալդ ճեղ քառաթալտ պատնէշի խորտուրտ խարակներին և դուրս ցցուած ապառաժներին չ'զարնուէր, ոչ էլ մագի չափ աւելորդ թեքութէր զէպի անդնդախոր ձորը: Ամեն մի քալը մեր ոտի տակ բացուած գերեզման է եղել: Այս բարձրութեան վերալ, այս անդունդների եզերքներում, այս անհղ ժալոերի տակով, որ սպառնում են վալը

թափուել. և վերջապէս ժաղմաթիւ գետակների և առուների բարձրակէժ հոսմունքը՝—այս բոլորը մարդի զուլան են պտոտ բերում և սիրտը սարսափեցնում, ալնպէս որ երբ ալոդութեամբ անցնելով դժուարակոյ ծործորները, դուրս էք գալիս բաւականին հարթած շաւղի վերալ, խորին ոգով շունչ էք աւնում և երեսներդ խաչ քաշելով՝ փառք էք մաղթում Տիրոջ: Գուք զղում էք, որ մի մեծ փտանդից էք ազատուել:

Ապաղալ ուխտաւորին ևս խորհուրդ կտամ, որ Գեղարդ գնալիս անպատճառ ձիով դնալ, գտնէ Գառնիից: Զիով գնալը կրկնակի բարմարութիւն ունի.—ճախ՝ որ անփտանդ է. երկրորդ, որ ուղաւոր հարկաղրուած չէ նեղ շաւղի ուղղութեան գերի լինել և գրկուել «Հաւուց թաւ» կոչուած Ամենափրկչի և ս. Ստեփաննոսի թերաչէն և կիսաւեր վանքերը զիտելուց, որ ձորի հարաւալին կողմն է: Կառքով գնալիս դուք նշմարում էք, բալց անցնում էք հեռուից:

Ժամը տասն էր, որ հասանք Գառնի: Մեր առաջին գործը՝ տեղական եկեղեցին տեսնելն էր: Եկեղեցին հնաչէն է, բալց վերանորոգուած: Բոլորովին նոր է զանգակատունը, որ նսեմացնում է տաճարի արտաքին պատկերի պալծաւութիւնը: Կարծեմ հ. Ալիշանի տեղագրութեան մէջ դուրս բերուած նկարը այս եկեղեցուն է:

Արտաքուստ եկեղեցու ճարտարապետութիւնը ձեր վերալ շատ գեղեցիկ տպաւորութիւն է գործում: Բալց եթէ դուք ձեր հոգեկան հրճուելալ արամաղրութիւնը կը կամենաք չաղտորել,—ճերս մի մըտնէք: Հենց որ ձեր աչքը ընկնի սեղանի պատկերի վերալ, դուք կարող չէք լինիլ զսպել ձեր սրտի արդար ցատումը: Գուք վիպալ պիտի լինիք ալն աններելի անտարբերութեան և ամենաթանձր, լուսի ամեն շառաւիղներին վալրադ դիմաղրութիւն ցոյց տուող տղխութեան խաւարին, որով առհասարակ վերաբերում ենք դէպի մեր եկեղեցու զարդերի, պատկերների, սպասների և անօթների ձեր: Կարծէք թէ այս պատմական կնիք կրող փառաւոր եկեղեցու սեղանի համար չէ գտնուել մի հմուտ նկարիչ, որ նրա պատկերը նկարէր հալկական ճաշակով և հալերէն արձանագրութեամբ: Նրբ այս մասին նկատեցինք տեղական քահանային, որ «մէնդէն բէշ բնթիր» մի դատ էր, զարմացմամբ ճալեց մեր վերալ: Նա չէր կարողանում ըմբռնել, թէ ի՞նչպէս կարելի է կասկածել մի պատկերի արժանաւորութեան վերալ, որ չիտուն բուք

*) «Մեղու», 1878 № 34 թղթակցութիւն Երևանից. Պ. Ս. Գ.

լիով էր բերուած և այն էլ Գրեյնի: Այստեղ մենք իհարկէ պարտաւոր էինք լռել և խոնարհել Տէր Պապալի հեղինակութեան առաջ: Եթէ Գեղարդի նման հոգակաւոր մենաստանում տաճարի սիրուն պատկերի գեղեցկութիւնը ներուած է անպատասխան և անպատիժ աղանդակէլ մի փոքրիկ եւի վիշտակը հոգակելու համար, առաւել իրաւունքով պիտի ներուել Սուգդալի պատկերահանների ձիրքը քաջալերելու համար, մի ետ ընկած գիւղի եկեղեցու սեղանի աղանդակէլը:

Գառնիի շուրջը շատ բաներ կան տեսնելու: Բայց սրա համար հմուտ առաջնորդի կարծաւ էք: Եւ որովհետեւ դուք այս առաջնորդութիւնը կարող չէք գտնել՝ ոչ տեղական երեցի բանագլխութեան և ոչ էլ ծերերի անաւորութեան մէջ, ուստի շտապում էք, գտնէ մի բուսէ առաջ տեսնել հնութեան այն հողակապ արձանը, կամ ուղիղն ասել, նրա տխրամած աւերակների բեկորները, որ կապուած է Հայաստանի թագաւորներից ամենամեծի փառաւոր անուան պանծալի վիշտակի հետ:—Դա Տրդատայ հովանոցը կամ սարկովն է: Ձեր սիրտը տարօրինակ կերպով բաբախում է, պատրաստուում էք խորհրդաւոր լուսման: Համարեա՞ն շունչերդ պահելով անցնում էք գիւղից դէպի արեւմտահարաւ՝ աղբիների մէջից մի նեղ չաւղով՝ դէպի Գառնի գետը, և հայնելով «վախից ու անդնդոց վերայ երկնցած հրաւանդանաձև տափարակի մը ծալքը».—ձեր առաջ բացւում է Տրդատի հողակապ ամրոցի տխրամած աւերակները: Ձեր սիրտը զղրում է, թնդում է: Նստելով ձեր շուրջը խառն ի խառն ցրուած վիթխարի բեկորներին, որոնք նոյն իսկ աւերակ վիճակի մէջ անդամ սքանչելի են, դուք չէք կարողանում զսպել ձեր լուրջութեան հոգւ թափածը և հարկնաւոր սրտի հեծութեան խորին հառաչանքը վաղելում էք խորհրդաւոր շարականի սրտառու իղանակով:

«Ոսկի եղեալքս անպիտանացար:

Գեղեցկապարմար չինուածոյս քակտումն:

Իմաստունս ցիմարեցար»:

Չգիտեմ, ճախադատարատուած էր, թէ մեր առաջ բացուած սրտաճմիրկ տեսարանի տպաւորութեան տակ լուրջուած,—բայց հենց որ մենք մտանք սքանչելի ամրոցի կիսաքանդ դռնից ներս, կարճիցի Տէր Համադասայ ձայնաւոր քահանան, որ Արզրումից Օրմանեան

սրբազանի հետ էր եկել և մեր խումբի անդամներից մինն էր, բաւական երկիւ աչս խորհրդաւոր շարականը: Նրդի եղանակը բոլորովին ներդաշնակում է ձեր շուրջը տիրապետած դաժան իրողութեան տրիւրամած պատկերին: Բողոքը, ինչ որ տեսնում էք ձեր շուրջ չորս կողմը, վիթխարի մեծութեամբ բազալտի չղիած բեկորներ են,—կենդանի տխար կաշսերական Հռովմի մեծափառ ճարտարապետութեան: «Վախից և անդնդոց վերայ երկնցած տափարակի», որպէս բազալտի գահաւորակի վերայ դուք պարզ տեսնում էք քառակուսի զգեստի ձեր, որի ճակատը նստում է անդնդախոր ձորի մէջ վաղող Գառնիի ջրերի վերայ: Նրկու կողմերը, որ արդէն բնութիւնից ամուր էին, առաւել ճարտար արուեստով ամրացրած են եղել վտրալից պարկաշներով.—բոլորը, կոխած դորչագոյն լաւագից: Նշմարում էք ինքնակերպութիւնը, կոխած դորչագոյն լաւագից: Նշմարում էք աշտարակների տեղերը, որոնք բարձրացրած են եղել բազալտի սիւներով՝ որոնց բեկորները քարերի բնական փրթուածների հետ խառն՝ ցրուած.—թափուած են ձորահովտի երեսին: Նկատում էք, որ այդ սիւների ձեր հինգանկիրն է եղած, իսկ քարի որակութիւնը՝ խիտ և մոխրագոյն: Կարծում էք, թէ բնութիւնը նախանձ մտնելով արհեստի հետ, ձեւակերպել է աղստեղ վիթխարի սիւներ և անձեռագործ պատուարներ: Ո՛ւր նստում էք՝ ամեն տեղ քարակոյտ գերբուկ վիթխարի չինութեան մասերի, սիւների, խարխսների և չղիած խորանարդների աճագին բեկորներ: Ահաւասիկ այս պարխապների մէջ էր հեղաղոր թագաւորին արժանի ձեռակերտը և առաքինի սիրտ արձանը:—հովանոցը, (մահարձանօք) սքանչելի գլուխածովք բարձր քանդակաւ չինեալ ի համար քեռն իւրոյ խոստովիղխտոյ և գրեալ ի նմա զբիշտակ իւր հեղինացի գրով: Այս, այսօր այս սքանչելի ի նմա զբիշտակ իւր հեղինացի գրով: Այս, այսօր այս սքանչելի Հովանոցը բոլորովին տապալուած է, բայց համարեա նրա կալմուածքի մասերը գտնւում են գետնի վերայ՝ միասին կուտակուած և իբր թէ պահպանւում են գիւղական կառավարութեան հովանու տակ: Նրը որ դուք գնում էք այդ բեկորների կոյտը, իսկոյն դուք մտաբերում էք Նրեանում արքունի նոր պողոտայի վերայ չինուած մի քանի տների կարնիւղների քանդակները, որոնք առանձնապէս որոշուելով մնացած տների կարնիւղներից, աղչեցնում էին անտեղեակ ու անձանթ մարդին: Այստեղ այս աւերակակոյտի առաջ դուք իմանում էք ձեր ապշելու պատճառը:—այդ կարնիւղները այս հրաշաճարտար

հովանոցի բեկորներն են եղել *)։ Այս լաւանութեան վերաւ ձեր հոգին բարկութեան կրակ ու բոց է բռնում։ Գուր անիծելով անիծում էք այս քարասիրտ անտէրութիւնը, որին մատնուած են այս խնկիւր սրբութիւնները։ Գուր ամենախորին համոզմունքով և իրաւաստութեամբ վկայում էք, թէ արդար էին և են այս աւերակների անխնայ և անխիղճ չարչարութեան, կամ ուղիւն ասել՝ անտէրութեան և անխնամ վիճակի գէմ բարձրացած անթիւ բողոքները, որ աջակիւր և րկաթի տրամաբանութեամբ ամփոփել էր իւր նշանաւոր նամակի մէջ Չեղարդի տառապեալ աքսորականը։—Նրա բերնով ճշմարտութիւնն էր բարբառում՝ ամենախրական ճշմարտութիւնը։

Մենք ստիպուած էինք միմիայն երկու ժամ մնալ և մի թեթեւ ոգեւասիրկ անելով այս կախարդիչ աւերակների մօտ գտնուած ծառաստանի հովանու տակ, ուղի բնկնել գէպի Խոր-Վիրապ՝ Հալաստանեաց քրիստոնէութեան սուրբ արգանդը։ Այս աւերակների զննութիւնը երկու ժամուայ գործ չէ, տարիներն էլ քիչ են։ Նիթէ մեր զննութեամբ քիչ թէ շատ չահուեցանք առաւել, քան թէ մեր ժամանակը կը ներէր։—պարտաւոր էինք հ. Արուսեանների փորձառութեան։

Կէս օրն անցել էր, որ մենք ճանապարհ բնկանք։ Փոխանակ երևանի վերադառնալու, մենք բռնեցինք Գառնի դեպի ուղղութիւնը։ Զջմարիտ է, սա շատ կտրուկ ճանապարհ է, բայց թեթեւ կառքի համար Գեղարդի շաւղի նման անցարմար է։ Ուղին բոլորովին քարքաւոր է և կոշկոտուած, իսկ Շարուրի դաշտը իջնելուց լիտով՝ ճահճաւի։ Մինչև Ղաւմարու հալաչէն գիւղը՝ գրեթէ ամեն մի քաղւած ստիպուած էք ջրանցքներից անցնել, որոնց վերաւ ոչ մի տեղ կամուրջ չկալ, ալտեղից թէև ճանապարհը պողտած է, բայց թողը ձեզ խեղդում է։ իսկ իւրա հալ գիւղից թեքուելով գէպի հարաւ, Արաքսի ձախ ա-

*) Հանդուցեալ Ուլարով կոմսը այս աւերակները տեսնելուց լիտով, բարեխօսել էր Կովկասի նախկին փոխարքայ Մեծ Իշխանի առաջ, որ կառավարութիւնը օգնէ աղքատներին լուսարձանը փրկելու։—բեկորների ժողովելով Թիֆլիս բերել և վերակառուցանել իւր նախնական ձևով։ Որքան գիտենք, Մեծ Իշխանը խոտապել էր 5,000 ռ. աղ նպատակին։ Տարաբաղդարար Մեծ Իշխանի հեռանալովը աղ գեղեցիկ միտքը անկասար մնաց։

փում, 3—4 վերստ հեռու ձեր աչքին ներկայանում է մի ժաղոտ բլրակ, որի արեւելեան լանջով մի օձապտույտ և բաւականին հարթուած ճանապարհ տանում է գէպի ամրոցած շինութեան քառակուսի քարեայ բարձր պարիսպները։ Գարպատից անցնելով ներս, գաւթի մէջ տեղ բարձրանում է մի հողակալ կոխածոց եկեղեցի՝ գեղեցիկ կաթուղիկէտի։ Նրբ որ հասանք, երեկոյեան ժամերգութիւն էր կատարւում։ Մտնում ենք տաճարը, առաջին հրեայթը, որ մեր աչքին բնկնում է,—դա ցորենի ահագին չեղջն էր, որ բուրդի նման բարձրանում էր եկեղեցու հիւսիսային կամարակապի տակ։ Մեզ այս երեայթը սառակ վարմացրեց, մենք տարակուսած էինք մեր զրոնուած տեղի նկատմամբ։ Նիթէ ժամերգութեան ձայները չլսէինք, անպատճառ ասելու էինք, թէ ցորենի շտեմարանի մէջ ենք կանգնած... Ձեր չորջը աւերակ է, շինութիւնները բոլորովին խախտուած. մինչև անգամ այն սենեակները, որ ուսումնարարի նշանակութիւն ունէին, տապալուել են։ Այս բոլորը հասկանալի է, որ կարող են ձեզ վշտացնել,—միմիայն վշտացնել. բայց Աստուծոյ վառաբանութեան տաճարը ցորենի շտեմարան չիմնէլ—դա մեզ համար անհասկանալի մնաց։ Ինչ կամենաք անուանեցէք այս անվաղելիութիւնը։—մենք կանուանենք «պղծութիւն աւերածոյն»։ «Հողը սուրբ, ջուրը սուրբ, քարը սուրբ, օդը սուրբ,—ամենայն ինչ սուրբ է տեղիս, այս ամէն բանին դպել է կենդանի նահատակի ձեռքը, ոտքը, շունչը, ձայնը, հառաչանքը, օրհները, աղօթքը... Սակաւն մարդն որ կը բնակի այստեղ, ինչու չեմ կրնար բռնել սուրբ...») *

Նիթէ ալսպիսի օրերին, երբ Լճմիսածնում ժողովուած տխրասիրների աշխարհախումբ բանակը սրբազան սրբառաւորութիւն է համարում իւր քրիստոնէական լուսաւորութեան սուրբ արգանդը համբուրել և բազմութեամբ դիմելով Խոր-Վիրապ՝ աղեղ և զգուշի տեսարանների և հանդիպում,—հաղա ինչ տեսակ թշուառութեան և աւնարգութեան մէջ է նրա դրութիւնը հառարակ օրերին... Խոր-Վիրապը ո. Իջման նոսրաբաւարի դրութեան սողմն է, նրա խորհրդաւոր նշանակութեան առհաստակեան։ Սակաւն այս սղորմելի վիճակը կա-

*) «Համով—Հոտով» եր. 41.

բող է երաշխաւոր լինել, որ դրանց մէջ բարոյական արարելութեան առնչութիւն կ'աւելնէ, ամօթով պիտի ասենք, որ խոր-Վիրապը լջմի-ածնի համար ոչ միայն մի անհոգ և անխնամ թողնուած ու մոռացուած վար է, այլ և տեղի արհամարհանաց: Ան ճշմարտապէս, որտեղից ըն-ծիւղել էր Հայաստանեայց համար «ճշմարիտ որթոն ուղիւղաբեր բարու-նակը»—Մայր Աթոռը արքայատեղի է չինել: Իհարկէ, այս տեսակ արարելութեան՝ մէջ արքայազները, ինչպէս ուղիղ նկատել էր Քաջբերանին՝ Վաղց ձորի վանքերի դրութեան ընդհանուր պատկերը դժագրեւիս, ոչինչ բարոյական պարտականութիւն և սրտակցութիւն չեն կարող ունենալ զէպի լջմիածինը, ինչպէս և վերջինը զէպի առա-ջինները: Մեր ժամանակին խոր-Վիրապում գտնվում էր լջմիածնի միարանութիւնից մի վարդապետ, որ չգիտեմ անիմանալի բաղդի որ բերմունքով, փոխանակ կալիսկոպոսական աստիճանի վերայ բարձրանա-լու, գլորուել էր խոր-Վիրապ որդէս արքայազն: Իհարկէ, պաշտօնի հայր սուրբը իւր միաբանակից կալիսկոպոս և վարդապետ օլաթաշէնի վերայ չէր կարող աւելորդ գովասանք չուղել, կամ սիրով ու կարօտով վիշել... Վրդովում գուրս գալով ժամից, պաշտօնի հայր սուրբը, որին ես վաղուց ճանաչում էի, հրաւիրեց մեզ միաբանութեան համար նշանակած բնակարանը: Դա մի երկարկանի տուն է, ուղիղ դար-պասի վերայ, բայց աչքքան խարխուլ և սխեղծ՝ որքան Մայր Աթո-ռի մասուր և բարոյական վիճակը: Այդ շինութեան արտաքին պատշ-գամբից, արեւ մայր մոտելու ժամանակ, բացվում է ձեր առաջ ճա-րուրի լաջարձակ դաշտը՝ չրջապատած լեռնապարիսպներով և բա-ժանուած Մայր Արարի սիդանեմ չորձանքի օձապտոյտ ընթացքով: Ձեր դէմ ու դէմն է Վաղց ձորի (Կարալագեղի) պեծածան լեռնե-րի ծաղկաթիթիթ գօտիները և ձորերը՝ կենդանացած Քաջբերունու կենդանի նկարներով: Բայց այս ակնապարար տեսարանի ամենաքան-չելի մասը՝ Մասիսներն են. ոչ մի կէտից բնութեան այս չքանդ հրա-շակերտը իւր ձերութեան բոլոր փառաւորութեամբ մարդի առաջ չէ բացվում՝ ինչպէս այս պատշգամբից: Միջոցորդը բաւրովին վճիտ էր և թափանցիկ: Եւ մի բիծ անգամ չէր արտաւորում նրա հրաշալի տեսարանի պաշտառութիւնը: Մի տեսակ երկիւղախառն զգացմունքով սկսում էր գիտել այս վիթխարի հսկային: Փանի գը-նում է, դուք չափաւորվում էր, բայց այն անորոշ երկիւղը, որ առա-

ջին անգամ աննշան կերպով դիպաւ ձեր սրտին, զնայով տառակա-նում է: Դողը ձեր սիրտը պաշարում է, դուք սարսափում էք՝ բայց միևնույն ժամանակ հիանում: Այս, տեղիք ունիք առաւել ասելալու և զարհուրելու... Հետեւեալ օրին չթողնելու համար, շտապեցինք սովորութեան համեմատ երեկոյան և եթ կատարել մեր ուխտը, — մտնել Վիրապը և համարել բաղմաշարչար նահատակի տառները տարուալ տառապան-քի վկայարարներ: Վիրապը գտնվում է միջանոցների բակի հարաւա-րեմտեան անկիւնում, որի վերայ շինուած է մատրանման մի փոք-րիկ եկեղեցի: Նրա սեղանի հարաւային կողմում, բեմի պատի մէջ կա մի փոքրիկ դուռ, որից երկուտակ անցնելով, կանգնում էք մի հորի եղերքին: Դա Վիրապի նեղ և անձուկ բերանն է, որից մի փա-տեալ հասարակ և ուղղահայաց սանդուղ, ամուր աստիճաններով՝ տանում է զէպի չատակը: Մի դասանի, վառած մոմերը ձեռքին, ա-ռաջնորդում է ձեզ և ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս պիտի իջնել: Անտեղ-եակ ուխտաւորն էլ կամենում է ոտները կախել, — սարսափը պաշա-րում է նրա սիրտը: Բոլոր մարմինը, մանաւանդ ծնկները, սկսում են սաստիկ դողալ: Այս դրութեան մէջ բռնաբարում էի անձս՝ պատկա-ռել Օր. Մ-ից, որ ինձ նման ահաբեկ ուղեկիցներին քաջութեան օ-րինակ տալով, ողեպնդել էր. — բայց չէի կարողանում սարսափս չաղ-թահարել: Վերջ ի վերջոյ Սրտանձտեանի անխուս աստնաբարութիւ-նից քաջալերուած, սիրտ առի և հետեւիցի նրան. на людяхъ и смертъ върача: Վերջապէս սանդուղը բռնելով և թիկունքս ապառաժ պատին քսելով՝ 28 աստիճաններով իջանք Վիրապի չատակը: Վիրապի չա-տակը խորանաձև լաջանում է: Քարակուռ պատերը կոծաձև բարձ-րանալով, վերան շինուած մատրան սեղանի տակ կազմում են մի կա-մար: Այսպէսով Վիրապը ներկայացնում է մի խոր և մթին փոս, քա-րակուռ պատերով և լաջն չատակով, որի արեւելեան կողմում կազմած է սեղան՝ պատարագ մատուցանելու համար: Սեղանի առաջ, չատա-կի վերայ զետեղուած է մի քար, երկու տեղ փոսացած, որ ըստ ա-ւանդութեան, Գ. Լուսաւորչի ծնրադրութիւններից է մաշուած: Ուխ-տաւորը երկիւղած բարեպաշտութեամբ համբուրում է այս նուիրա-կան քարը, որ ուղղուած է Հայաստանեայց Լուսաւորչի աղօթախա-ւըն արտաւորներով:

կատարելով մեր ուխտը և համբուրելով պատմական ճշգրտ-
վալի սրբութիւնները, հետեւեալ օրը առաւօտեան վաղ դուրս եկանք
Խոր-Վիրապից ամենաժամը և ամենադառն տպաւորութեան տակ, բո-
լոր Մենաստանը լքեալ աւերակների, ալն ևս սղծեալ աւերակների
տիրամած և ողորմելի պատկերն առէր։ Մեր տխրութիւնը սաստկա-
ցաւ, որովհետեւ մենք տանում էինք մեզ հետ Օրմանեան սրբադանին
ծանր հիւանդութեան մէջ։ Ամբողջ գիշերը ճաւանջներ էր ջերմի սաս-
տիկ տաղճապի և զառանցանքների մէջ։ Իհարկէ, կարծ ժամանակում
մեր տեսած տգեղ իրողութիւնը այն աստիճան կոտորել էր մեր սիր-
տը, որ այլ ևս որ և է մխիթարական երևոյթ կարող չէր մեր լուրի
տրամադրութիւնը փարատել։ Աչքով տեսանք, չօշափեցինք, դնեցինք
ալն դառն և անլոյս իրողութիւնը, որի մասին չառ բան լսել էինք,
բայց չէինք կամենում հաւատալ, որ հաղթեն սրբութիւնների աւեր
սաղակաւնութիւնը այս աստիճանի հասնի...

ԺԵ.

Վերադարձ.— Հոգեկան դրութիւնս.— Գէորգ IV-ի հոգեհանգիս-
տը.— Մեր պտուտը.— Հոգևոր Տիրոջ մօտ.— Նրա ցաւը.— Մալը Աթոռի
Մատենադարանը.— Մեր տպաւորութիւնները։

Երեկոյեան ժամերգութիւնը չոր էր վերջացել, որ մենք Երեանի
վերալից անցնելով, եկանք հասանք Էջմիածին։ Ամենքը զարմացան
մեր շուտափոխ վերադարձին, սակաւն տեսնելով Օրմանեանի դրու-
թիւնը՝ մեր երազելու պատճառն իմացան։ Տակաւին ես չէի ազա-
տուած Խոր-Վիրապի ճնշող տպաւորութիւնից։ Գուցէ օրուալ եղա-
նակի ջերմութիւնն էր և մեր անցած ճանապարհի խեղդող փոշին,
որ նեղելով մեր մարմինը, ճնշում էին հոգեկան կորույր։ Թօթափելով
ճանապարհի փոշին, ուղեկից ընկերիս հետ դուրս եկաւ լճի լսիւր,
չուսալով, որ ջրի վճիռ և խաղաղ երեսը, սիրուն դալարը և Մասեաց
սիւքը կը մեղմեն հոգուս խաւարը և սրտիս անձկութիւնը։ Բայց չէ.
ջրի, դալարի փոխանակ, հալեացքս անդադար դառնում էր դէպի ա-
րեւելահարաւ և կարծես աշխատում էր հեռու հորիզոնում նշմարել մի
ինչ որ է կէտ, որ մտածմունքների բովանդակութիւնն էր։ Բայց այս
կէտի փոխանակ, աչքիս հանդիպում էր Արարատի սպիտակափառ գը-
լուխը։ Ինձ թւում էր, թէ այդ վիթխարի և բիւրեղապատ գահաւո-
րակի վերաջ տեսնում եմ ական բանդիման

Եւ զայս Ոգին Հալատանեաց և զայս գոն,

Եւ երկոքին ձեռքն զղիմօք թալկադոն,

Անշարժ անշունչ կար՝ իբրու սար ի սարին՝

Եւ արձագանք ի խորս խորոց հեծէին։

և հոգիս տակն ու վերայ է անում նրա հեծութեան աղեկաւոր հառա-
չանքը.

Դրախտ եմ փառաց՝

Փառաց իմ զրախտ Հայաստան,

Տէր անմահից՝

Յանմխիթար ծածկի մթան:

Եւ միշտ ցերբ, մինչև ցերբ կացցէ ոտնհար

Նրանութեան երկրի բնիկն դաւառ:

Միթէ զՔարէլ լիցի Հայաստան,

Կամ զՆիհուէն, զոր մերժեցեր չաւտեան:

Եւ ամալի անլիշատակ, անտէրունջ,

Կացցէ երկիրն, ուր աստուածեան Քո գնաց շունչ:

Հայրենախօս Նահապետի Ոգին կենդանացաւ՝ տեսնելով ոսկեղէն
դարու թարգմանիչների ոգևորիչ պարը: Բայց կը չարժուի արդեօք այդ
անշարժ, անշունչ և սառած ոգին մեր դիւակեան հանգէսի վերայ, երբ
ցիւնեղադարութիւն պարում ենք մի «հրատապ լերան վրայ» *):

Բարերազգարար հոգուս վրդովմունքը փոքր ինչ մեղմացնում էր
պատանեկութեան ընկերների զուարթութիւնը: Լճի շուրջը շուռ դա-
լով՝ հանդիպում էի նոր ի նորոյ եկածներին. մինը քահանայ, երկրորդը
ուսուցիչ՝—բայց ամենքն էլ ժիր և անսուսբեկ մշակ ազգային լուսա-
ւորութեան անդաստանում: Նրանք կարծես ինձ կշտամբում էին, թէ
«եւ դու միայն կաս Վերուսողէմ: Հապա ինչի է մեր աչքան տա-
ռապանքը, չարչարանքը: Միթէ Ժողովրդի խաւարն արգելում է մեր
աշխատութիւնը կամ ապականում՝ մեր մշակած անդատանքը: Ոչ,
հազար անգամ ոչ: Բայց չէ, չպէտք է լուսահատուել: Գրեթէ այս էր
իմ ընկերներիս դաժանութիւնը և այս դաժանութեան մէջ չէի կա-
րող չտեսնել Ներսիսեան զպրանոցի ներշնչութիւնը» — ողևորութիւն և
կամքի կորով, որի սպառման փոանգը վերալսում է կրթութեան աննա-
խանձ բարեկամներին: **)

Ընկերներինս իմացաւ, որ այդ օրը Նիկոմիդիոյ Ստեփաննոս Նո-

*) Շահնուր «Արեւիկ. Մամուլ» 1886. փետր.

**) Այս մասին համարձակում եմ հալութեան մոռաւոր անդատուա-
նի անխոնջ մշակների ուշադրութիւնը հրաւիրել Կովկասի ուսումնարա-

րապետի Լայիսկոպոսի պատարագից չետու, միաբանութիւնը ձեւաբա-
նի սաների հետ հանդիսաւոր պաշտօն է կատարել Գէորգ IV-ի գե-
րեզմանի վերայ: Պատմեցին, թէ սովորութիւն է Լճմիածնում, որ ա-
մեն տարի՝ հարցաքննութիւններից չետու, ձեւաբանի աւարտած սա-
ները սեպուհ պարտաւորութիւն են համարում հրապարակօրէն օրհնել
տալ իրենց մոռաւոր գործարանի հիմնադիր բարերարի գերեզմանը՝
ի նշան երախտագիտութեան ինչպէս դէպի նրա վիշատակը. նոյնպէս
դէպի Մայր Աթոռը: Շատ ուրախացաւ այս գեղեցիկ սովորութեան
վերայ և աներկմիտ եմ, որ հաստատուն և չարատե կը մնալ միշտ:
Ո՛ր է, որ մեղանում, մանաւանդ ազգայնութեան կեդրոններում, հաս-
տատուն գոյութեան իրաւունք ստանալին այսպիսի հանդէսները, որոնց
խորհուրդը և նշանակութիւնը — Ժողովրդի մէջ չարգանքի և երախ-
տագիտութեան զգացմունք զարթեցնել ու մշակելն է, ինչպէս և ե-
րախտաւորեալի մէջ՝ երախտահատուց լինելու չօթարութիւն և եռանդ:
Այսպիսի զգացմունքները ազգերի բարոյական դրամադուրան են: Իսկ
ալն անուշները, որոնք այսպիսի զգացմունքներ են բղխում մարդի
սրտի մէջ, որքան էլ որ մարդկօրէն պակասութիւններ ունենան, դար-
ձեալ ազգերի համար կենդանութեան ոյժերի անսպառ աղբիւր են.
— (Նրանց փառքը հայրենեաց փառքն է, նրանց անունը փառում է
վհատութիւնը և ներշնչում է ողևորութիւն) *):

Նախան չրջանի մեծ. հոգաբարձուի նշանաւոր չրջաբերական առա-
ջարկութեան վերայ, որ մօտերս հրատարակուած է. (Цирк. п. К. У. О.
№ 7. 1886):

Ասել չի ուղիւ, որ այս խնդրի վերայ անաղօտ և տակաւին մեր
ուսուցիչներին անձանօթ կէտից լոյս են ծաւալում հանգուցեալ Պի-
րօզովի «Ախանքի Հարցեր»-ը, որ դարձեալ մօտերս առանձին հրատա-
րակութեամբ լոյս տեսաւ:

Հալ բանասէրը սոցն 1887 թ. «Նոր-Ղար» պատուական լրագրի
թերթերում բաւականին ծանօթութիւն պիտի ստանալ Ն. Ի. Պիրօզ-
ովի անմահ գործի հետ, որ նուիրած է կեանքի թրթրուն հարցերին,
— փիլիսոփայութեան, բարոյագիտութեան, դատարարականութեան և
կրօնին: Մարդկային միտքը այդ գործի մէջ մի թանկագին գանձ է
դրած:

*) Поль Вербъ, «Воспоминания о Гаммбетъ», «Нов. Время» 1885.

Ինչպէս պատմում են, հանգէսը շատ լաւ տպաւորութիւն է թողել հանդիսականների վերայ, մանաւանդ ճամարանական երգեցիկ խումբի զգացումը և ներդաշնակ երգեցողութիւնը և աւարտողներից մինի հոգեբուղիս և սրտաթոց ճառը:

Հետեւեալ օրը մենք բոլորովին ազատ էինք. որովհետեւ դա մեր վերջի ազատ ժամանակն էր, ուստի հարկաւոր էր նուիրել Մատենադարանի, Տպարանի, Ճամարանի և առհասարակ միաբանութեան նիստ ու կացի զննութեան: Համարեա թէ նոր էինք վերկացել և թէ էինք խմում, որ մեզ հրաւիրեցին վեհարան: Պէտք է ասել, որ վեհախառը շատ վաղ է վերկենում, մինչև արշալոյսը. այդ պատճառով վեհարանում կեանքի շարժումը շատ շուտ է սկսում:

Ուղեկից ընկերիս և բժշկապետ Տիգրանեանցի հետ ներկայանալով և արժանանալով հալածութեան, ընդունելութեան, վեհախառ կաթողիկոսը բարեհաճ հետաքրքրութիւն չափեց իմանալ նախ Օրմանեան սրբադանի դրութիւնը և ապա չըջակալ վանքերում մեր ուխտաւոր այցելութեան տպաւորութիւնը: Որքան ևս համեստ լինէինք, բայց և այնպէս, որդիական անկեղծութեան պարտքն էր բացատրել Խորվիրապի ողորմելի և լքեալ վիճակը: Նորին վեհախառութեան դէմքը վշտի տաստկութիւնից ալագունեցաւ այս չափնութեան վերայ և ամենախորին մտածմունքների կնճիռները պատեցին նրա ալիւր ճակատը: Բայց միթէ այս էր Հոգևոր Տիրօջ վշտերի պատճառը: Կարծեմ մեր հաղորդածը առաւել առիթ էր, քան թէ պատճառ: Միթէ Գրիգորեան հայրապետական գահի ալսօրուալ ժառանգի ամեն մի վարկեանը անհնարին ցաւի կսկիծով բռնուած չէ, երբ նա առանց մեր չափնութեան էլ գիտէ, որ աւերման, ամալութեան, ապականութեան և քաջքայման թշուառութիւնը ոչ թէ մասնաւոր է, այս ու այն վանքին է վերաբերում, այլ ընդհանուր է: Մայր Աթոռի մտաւոր, բարոյական և նիւթական աւերածութեան հողն ու հոգիքը այնքան չեղջուած է, որի առաջ տակաւին շատ կաթողիկոսներ շուարած կանգնած պիտի հարցնեն, թէ «գիւնթ լինի պեղել» *):

Գուցէ շատերը ասեն, թէ հարկաւոր է Մովսէսի հանճարեղ ծրարագրի նման մի միջոց գործ դնել: Սակայն կարելի է արդեօք, Ա-

*) Առաքել Պատ. երկ. տիպ. ԻՊ. 234.

առաւել բնական և առաւել ելքը երաշխաւորող ճանապարհ չէ՞ դիտութեան խօսքին ականջ դնել և, ինչպէս գործնական պարտիզպանը դիտութեան չափնած օրէնքից օգուտ է քաղում,—վարենի խոտերը ոչնչացնելու համար՝ աղնիւ և օգտաբեր տեսակներն է անեցնում,—այնպէս մենք հայրատունի Ազգու վարենի խոտերը արմատախիլ անելու համար, աղնիւ սերմեր անեցնենք: Եւ փառք Աստուծոյ, այդ սերմերը որոշելու և գտնելու ճանապարհը բոլորովին հարթած է և մօտիկ: Այդ ուղիղ և փրկարար ճանապարհը ցոյց է տուել հայրատունի՝ բայց անհոգութիւնից փշով և տատասկով խոպանացած Ազգու բոլոր հանգամանքներին քաջածանօթ մշակը, Գեղարդի բազմավիշտ աքսորականը *): Այս բաղդին հարկաւ կարժանանանք, երբ կունենանք տնտեսագէտներից կազմուած վանքական ընդհանուր կառավարութիւն, հրապարակական համարատութեան և համարառութեան սկզբունքների վերայ հիմնուած և ճիշտ ու որոշ օրէնքներով հաստատուած: Փանի որ մեր եկեղեցու վարչութեան մէջ այս պակասը չըլրանալ, կարող չենք ազատուել լմիր ազդալին—եկեղեցական տնտեսութեան լոռի և վատթար մատակարարութիւնից և օր ըստ օրէ սպառնացող վտանգից:

Չկարծուի, թէ այս խորհրդածութիւնները մեր մտքի անմիջական արդիւնք են: Պարբերական մամուլի լրջամիտ մասը վաղուց այս կէտի վերայ իւր ուշադրութիւնը դարձրած է: «Մեղու»ի հին համարներում այս խնդրին նուիրած են մի կարգ խորիմաստ և Sine ira studio առաջնորդողներ, որոնց մէջ չափնած ճշմարտութիւնները արժանի էին իւրաքանչիւր հալի և մանաւանդ բարձրագոյն հոգևոր վարչութեան մտադիւր ուշադրութեան **): Բայց միայն այս խոսքերը չէին, որ մեր եկեղեցու նիւթական տնտեսութիւնը կանոնաւոր և արդիւնաւոր տնօրինելու համար՝ բանաւոր միջոցների ճանապարհ էին հարթարում: Գլխաւոր հրատարակած տետրների երկրորդը բացարձակ ցոյց էր տալիս այն կարգերը և ձևերը, որոնք ըստ ամենայնի պետութեան օրէնսդրութեան մէջ ժամանակագրական վրիպակ են, բայց դար-

*) «Մեղ.» 1878 № 34.

**) «Մեղու Հայ. 1878 №№ 1, 2, 5, 6 և 14. 1875, № 41 և 1876—№№ 14, 16, 32: «Փորձ» 1876 III

ձեռք չարունակում են ներդարել մեր եկեղեցու վարչութեան շրջանում:

Մի ժամից աւելի վեհափառ Օծութեան սիրալոծար ունեղորութիւնը վաղելելով, բաւականին միութարուած դուրս եկանք վեհարանից և մեզ արդէն ծանօթ ներսէն եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ մտանք Մայր Աթոռի հոգակաւոր Մատենադարանը: Մատենադարանը բաղկացած է երկու քարուկիւր, կամարայարկ և բաւականին պայծառ ու չոր սենեակներից, որ Ղևոնդ Մ-ի օրով շինուած է: Նախասենեակի երկարութեամբ ձգուած է մի սեղան, երեւի սրարայւլու համար. սակայն չկարծեմ, որ երբ և իցէ մի գիտնական պարապած լինի այստեղ, — գիտնական պարապմունքի համար անհրաժեշտ լարմարութիւնները բոլորովին վտարուած են: Ինչպէս երևում է՝ շինուած է անուշի համար:

Սրահի պատերից կախուած են կաթնոգլխոսների հատաստութեան կապերական հրովարտականքը, արքունի պարզկազիրները և քանի մի իւզանկար պատկերներ, որոնց մէջ աչքելուի առանձին ուշադրութիւնը դրաւում է Ամասերդամի երբեմն հազ գաղթականութեան եկեղեցու շինողների կամ երեցիկների կենդանագիրները: Սա, իհարկէ, լուկ ենթադրութիւն է: Այդ պատկերները գտնուել են ի թիւս եկեղեցական անօթների, սպասների և զարդերի, որոնք հանդուցեալ հայրապետի օրով Ամասերդամից բերած էին: Դրանց ներկայութիւնը հետաքննակ գաղթականութեան եկեղեցու մէջ, ահամայն ենթադրել է տալիս նրանց մերձ լարարերութիւն ունենալը այդ եկեղեցու կեանքի հետ, որի գոլութիւնը արժւոյ գաղարիւ է և միայն մի արձանագիր լիչեցնում է և պիտի լիչեցնէ գալոց սերունդին նրա տեղը: Իսկապէս արդ անձերի անունը անհայտ է: Որքան տխուր տպաւորութիւն է գործում դրանց անլուս դէմքը աչքելուի վերայ: Ինչ են ասում դրանք ձեռք, կամ ինչ զգացմունք և մտածմունքներ են զարթեցնում ձեր մէջ. — չառ բան: Սակայն աչքելու, իթէ կանգնես դրանց առաջ և մտքիդ թեւերը արձակելով, կամենաս լսել նրանց, — մերձ չեն ունենալ ոչ նրանց պատմութիւնները և ոչ ձեր սրտի կսկիծը: Բաւականացիր քո հոգին վրդովող մտածմունքների և զգացմունքների լստարարը՝ բանասանգծի սրտաւրդ տողերի մէջ որոնելով:

Հեաքն անգամ մնալու չէ իմ խաչին,

Իմ անունը, իմ լիչառակ կը կորչին:

Այդ անդարբառ պատկերները լախտեան մեղ համար դառնալին կշտամբանք պիտի լինին, որ չենք պահել — ոչ նրանց անունը և ոչ լիչառակը:

Միթէ արդ վտտտակարեկ գաղթականութեան արդիւնտար խաչի լիչառակը առաւել խորին մեծարանքի և անհաճութեան արժանի չէր Մայր Աթոռի կողմից, որ անքան բարիք վաղելելով արդ տեղից, այսօր էլ նրա կապուտ-կողոպուտին լուկեալն տէր դարձաւ: Հենց բաւական էր լիչել Մայր Աթոռին Ամասերդամի հազ գաղթականութեան անհ հալրենասիրական ծառայութիւնը, երբ անարեկ ժողովուրդը ըռնի հալածուելով և տարադրուելով իւր սիրելի Հայրենիքից, Էջմիածնի խանդավառ Աշուղի սիրալորորդք նուազների մէջ գրաւում էր ողկարութեան ոլժմ և նժղեհոթեան տառապանքի սպեղանին: Եւ արդ ողկորիչ նուաղի ձայնը գալիս էր Ամասերդամից. — «Քանդի ի վերայ Աջոն և Էջմիածնի ամենալն աղղն հալոց կապալ կան»: *) Որքան նորատակալամբք և արժանատալու էլ կը լինէր, եթէ Մայր Աթոռի աննախաճ և հեռատես հալրենասէրները տուած խորհրդի հալմամաւ, Ամասերդամի մի եկեղեցու վաճառումից դուրսցած 30,000 լուրքի արծաթը զրամաղլուի առնելով՝ Հնազխտական ընկերութիւն կաղմէր իւր հոլանաւորութեան տակ և ի լիչառակ Ամասերդամիցների: **) Չկարծեմ, որ Մայր Աթոռ տ. Էջմիածինը որանից աւելի մեծարանք և պատիւ տաժէ դէպի փառաւոր լիչառակը մարած գաղթականութեան, որ անքան երախտիք թաղում է Էջմիածնի պաղծառութեան համար:

Նորաշէն սրահից դուք մի աստիճան ցած գալով, մտնում էք առաջին քարուկիւր սենեակը, որի պատերի երկտով չարուած ամուր և գեղեցիկ պահարաններում կարգով դարաւած են հալրելն և ուստերն աղաղրուած դրքեր: Սրանք աչքելուին արքան չեն հետաքրքրում, թէն գիտնականի քննական պարապմունքի համար դրանք մեծ օժանդակութիւն են: Չեր միտքը, սիրտը ուժգին բարախմամբ ձգտում է դէպի երկրորդ և Էլերջին սենեակը: Բայց մինչև այնտեղ մտնելը ձեր առաջնորդը հալաւալ բնաղ գալար զոն զոն անգրձգամայ գալի իրոյժգալով:

*) Առաքել Դարբեմ. ԹԷ.

**) «Մեղու» 1878. № 34. Պ. Ս. Ե.

մակրելի սրբազանը հրաւիրում է ձեր ուշադրութիւնը սեղանի վերաջ
դրած երկու սրտեանների վերաջ, որոնց մէջ ամփոփուած են Գէորգ
IV-ի և Մակար I-ի կաթողիկոսական հաստատութեան կապերական
հրովարտականքները: Արտաքին պաճուճանքների և ներքին բովանդակու-
թեան կողմից իսկոյն ձեր աչքին ընկնում է երկուսի տարբերութիւնը:
Մինչդեռ Գէորգ IV-ի հաստատութեան պարզեցումը սրտացուցանում
է ձեզ իւր խորհրդաւոր նկարների վսեմ պարզութեամբ և միևնոյն ժա-
մանակ զեղարուեստական ներութեամբ,—Մակար I-ի հրովարտակը
ապշեցնում է ձեզ իւր ոսկեհոտ փառքով և պաճուճանքներով: Գէորգ
IV-ը իւր կապերական պարզեցումը խորհրդաւոր նկարից օրինակ
առնելով, պատրաստել էր տուել ի Տէր հանգուցեալ Մարդասէր Կա-
սեմ ընծալած ձեռագիր աւետարանի շքեղ կաղմը աղգալին ճաշա-
կով և նշանակներով:—Վերի եզրի մէջ տեղը Խաչ, Գեղարդ, Գաստա-
ռակ, Գառն Աստուծոյ, Իրօշը և այլն: Աջ անկիւնում Թաղէորի, ձախ
անկիւնում Բարթողիմէոսի—Հալաստանեայց առաքեալների պատկեր-
ները: Առաջինի տակ՝ Գ. Լուսաւորչի, երկրորդի՝ Մեսրոպի պատկեր-
ները: Վեհափառ Մակարի պարզեցումը կաղմի մէջ տեղում դրոշմած է
պետութեան ոսկեքանդակ գրոշմը, երկգլխանի արծիւը,—աներ-
կեան հաւաստիք, որ Կապերական բարձրագոյն ողորմութիւնը հովանա-
ւորում է Մայր Աթոռի և Հալիպոլեան ազգի հոգևոր ներկայացուցիչ-
ների ընտրած Կապերական գահակալի վերաջ:

Այս Բարձրագոյն պարզեցումների զննութիւնը աւարտելով,
դուք վերջապէս մտնում էք վերջին սենեակը,—Հալաստան ժողովր-
դի մտաւոր մշակների ոգեմաշ և բազմաքիրտն վաստակների, կամ
ուղիղն ասել, անդին բեկորների հանդիսարանը: Իսկոյն մի տեսակ
բարեպաշտ երկիւղածութեան և ամենախորին լարդանքի բուռն զգաց-
մունք համակում է ձեր բոլոր էութիւնը, երբ ձեր աչքը լածում էք
ձեր շուրջը վեհօրէն շարուած—կանգնած պահարանների մէջ: Կար-
ծում էք թէ դրանք մի տեսակ հպարտութեամբ նալում են ձեր վերաջ
և պարծենում են իրենց մէջ բովանդակած մագաղաթների և թղթերի
խեչերանքներով: Դուք խոնարհեցնում էք ձեր գլուխը նրանց առաջ
ամենաերկիւղած ակնածութեամբ: Ո՞վ գիտէ, որքան ճշմարտութիւն-
ներ պիտի լալանուին մագաղաթի աչս խօսուն խեչերանքից, որոնց
լեզուն տակաւին մեզ անհասկանալի է. չենք աշխատել ուսանել...

Որքան անհուն պիտի լինի Մայր Աթոռի փառքը և հաստատ ու
իրական նրա կախարդանքը, երբ մագաղաթի աչս խեչերանքը լեզու
առնեն և ժողովուրի աչսեղ համազգային հանձարի մտաւոր երկասի-
րութեան բոլոր արդիւնքները: Այն ժամանակ Մայր Աթոռը կեդրո-
նաձիգ զօրութեամբ կը քաշէ դէպի ինքը ոչ միայն հասարակ ամբո-
խը, այլ և ազգի մտաւոր դասակարգը: «Սեղան հոգևոր պատրաստա-
կան է և բաժակ անմահութեան մատուակի»: Այն, հենց աչս համազ-
գային մատենադարանը, որպէս հոգևոր սեղան՝ կը գրաւէ բազմաթիւ
գունդերով զարգացած մարդիկ, որոնք հետամուտ են ազգի անցեալի
ուսումնասիրութեան, բայց անկարող են ոչ մի տեղ իրենց բանասիրու-
թեան ծարաւը լալեցնելու... Ժամանակ չէ արդեօք վիշել և իրագործել
այն օգտաւէտ առաջարկութիւնը, որ տասներկու տարի առաջ եղած էր:

Անցեալի քննութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի և օգուտ: Ներ-
կան լաւ հասկանալու և ապագան իմաստութեամբ տնօրինելու հա-
մար, հարկաւոր է անցեալի քննութիւնը: Առանց սրան անհնար է դէ-
պի մտաւոր-բարոյական վերածնութիւն ձգտող մի ազգի մէջ լեզուափո-
խութիւն առաջացնել, նրա կրթութեան և լուսաւորութեան ուրուա-
գիծը պատրաստել,—պահպանելով նրա աղգալնութեան լսողանիշնե-
րը... Յունաց ազգի անցեալ կեանքի ու գրականութեան քննութիւնը
և մշակութիւնը զարթեցրեց նրանց մէջ մտաւոր բարոյական կեանք,
և կազմակերպեց կենդանի լեզուն և նոր գրականութիւնը: *) ...Ան-
ցեալի մշակութեան մէջ զլխաւոր տեղն է բռնում ընկերական կեան-
քի և գրականութեան հետազօտութիւնը: Բայց մենք տակաւին չու-
նենք օրինաւոր և զիտութեան պահանջներին համաձայն ոչ քաղաքա-
կան և ոչ եկեղեցական պատմութիւն: Այս ամենն էլ մեզ համար տա-
կաւին մի տեսակ terra incognita են՝ կարօտ չառ և չառ հմուտ
գլուխների և կիրթ գրիչների հետազօտութեան: Այդ գլուխները և
գրիչները չկան ու չկան, բայց և եթէ լինին էլ, չառ քիչ բան կա-
րող են տեսնել,—ուսումնական դրաղմունքի համար կարևոր և ան-
հրաժեշտ նիւթերը ձեռք բերելու համար՝ նրանք ոչ միջոց ունին և
ոչ հնար:

*) Պ. Սիմէօնեանց «Զօսիմեան եղբայրները» («Կռուելի» 1862-թ. 2), Ս. Պալաս. «Յունաստ. անկ», («Փորձ» 1877.):

Պատր ազգերն ունին գլխաւական ընկերութիւններ, հասկացող անհատներ, մեկնեաւորներ, որոնք տալիս են գիտնականներին միջոց և հնար ուսումնական հետազոտութիւնների համար: Կատաւարութիւնները, հարուստ ու հասկացող անհատները, կազմում են հնութիւնների թանգարաններ, ժողովածուներ, մատենադարաններ, որոնք բովանդակում են ազգի անցիալի համար նշանակութիւն ունեցող ամենատեսակ նիւթեր: Ոսկեղէն անօթների հետ հաւատար գին ու արժէք են տաւում այդ թանգարաններում կաւէ անօթների կտորները: Իսկ մենք Եգիպտոսի, Բաբելոնի և Ասորեստանի հզօր պետութիւնները ի գերեզման լուղարկաւորող չորեքհարս տարուալ ժողովուրդս՝ ունինք արդեօք ազգային մի բան: Այսօր եթէ մի հալ ուսումնական կամենայ մշակել ազգի անցիալը—որտեղ կարող է այդ հայտնակի համար կարեւոր ազդեցություն և նիւթեր գտնել: Կան արդեօք ազգի մէջ մի գրագարան, որ բովանդակէր ազգի պատմութեան վերաբերեալ ձեռագիր և տպագրեալ նիւթերից եթէ ոչ բոլորը, գոնէ կարեւորագոյնը, անհրաժեշտը: Անշուշտ պատասխանը բացասական է: Այս մասին մեր մէջ անտարբերութիւնը հաւատարագօր է տգիտութեան ամենաթանձրամած խաւարին: Եւ սառած, չուարած մնացի և բարկութիւնը հողիս տակնն ու վերադ խռովեց, երբ իմացայ, որ Ներսիսեան զպրանոցը ոչ միայն չունի մեր պարբերական հրատարակութիւնների ժողովածուն՝ այլ չէ էլ ստանում ոչ մի թերթ: Ասինքն երազ է: Գուցէ բարեջազէտ հոգաբարձուները երկիւղ են կրում այդ հրատարակութիւնների կրքերը ուսումնարանի մէջ մոռելուց, կամ գուցէ կամենում են, որ մարդկային լիջողութիւնից անհետացնեն այն տիտուր անցքերը և իրողութիւնները, որ բերած են այդ չարաբնասիկ ուսումնարանի գլխին հենց այդ արգելի հոգաբարձութիւնների չարամաս կիրքերով և պարբերական մամուլի մէջ արձանագրուել են: Թէ առաջին երկիւղը և թէ երկրորդ ձգտումը անգոր են: Պարբերական հրատարակութիւնները կարելի է ստանալ ժողովուրդ և պահելու համար: Չէ որ վերջին քսան տարուալ ընթացքում, մեր կեանքի հասարակական, գրականական, եկեղեցական, տնտեսական երևոյթների և իրողութիւնների վերաբերեալ նիւթերի ամենահարուստ և միակ ժողովաւորը մեր պարբերական մամուլն է: Այո, դրանց մէջ կրքերի վիժմունքը, ցոլութեան թոյնը, հակառակութեան պատկերները, իմաստակու-

թեան վարահաչութիւնը, մի խօսքով տգիղ և անխաբէ շատ բաներ կան, սակաւն այսու հանգերձ՝ նրանց մէջ կան աղնպիսի թանկագին նիւթեր, որ անպակալ խուզարկուի համար անփոխարինելի գանձ են: Ուրեմն ո՞վ կարող է այս կարեւոր խնդրին ըստ կարելոյն գործնական քրոջումն տալ, քանի որ ոչ միայն անհատների՝ այլ և Ներսիսեան զոյրանոցի նման հիմնարկութիւնների կարողութիւնից բարձր է: Վճիռը մնում է աչն ավտոներու վերադ, որոնք աւելի աղեղնութիւն և շարաբերութիւն ունին ազգի լրութեան վերադ:—Խօսքս վերաբերում է Մալր Աթոռին և Նրուսանդէմին: Սրանց վերադ է ալժամ ազգիս համար այս մեծ ծառայութիւնը կատարելու պարտքը և պատվը: Այս Աթոռները կազմելով իրենց մէջ թանգարան և մատենադարան, կարող են դառնալ դէպի ազգը և խնդրել, որ ամեն անհատ նպաստէ իւր կարողութեան համեմատ:

Միթէ կարելի է տարակառնել, թէ ավտոներու այս գեղեցիկ ձեռնարկութիւնը ազգը ցնծութեամբ ընդունելու չէ և ամեն անհատ իւր պարտաւորութիւնը համարելու չէ այս գործի աջողութեան օժանդակելը: Մենք համոզուած ենք, որ չուսով այդ ավտոների մէջ ազգը կունենալ ձեռագիրների, տպած մատենաների և տպարկական հրատարակութիւնների ամենաճոխ և ամենահարուստ ժողովածու: Ո՛չ մի հեղինակ և ոչ մի խմբագիր չի գլանալ իւր աշխատութիւնից մի օրինակ նուիրել այդ կեդրոններին: Նախ Աթոռները՝ թէ իրաւունքով և թէ համոզմունքով և վերջապէս արծաթի գնով կարող էին ժողովել իրենց գրադարաններում անհատների և առաւելապէս վանքերի և եկեղեցիների խորաններում և խուցկեւս փոշոց ու ցեցերից փոռող և օր ըստ օրէ անհետացող ձեռագիրները: Ո՞վ տեսել է 1865-ին պ. Գ. Ներսիսեանեանի տունը խաւանի վարագոյթիամբ աւերուելու ժամանակ՝ ամենաթանկագին և հաղուալիւս ձեռագիրների ծուէն ծուէն պատահուելը և ապականուելը և մենչև օրս այդ անփոխարինելի կորուստի կոկիծը իւր սրտի մէջ չունի:—Բողբը Տաթևի մոտաւոր հարստութեան հաշակաւոր գանձն էր...

Մեր Աթոռները, որոնք տարեկան նշանաւոր արգիւնք ու ծախք ունին, մի առանձին զփուարութիւն չէին կրիլ, եթէ իրենց հասցի մի աննշան մասը որոշէին թանգարանի և գրադարանի զարգացման համար և այս առաւել մեծ օգուտ կտար ազգին, որին արդիւնաւոր

լինելու համար է նրանց գոյութեան իրաւունքը:

Այս թանգարանները և մատենադարանները անշուշտ մագնիսի նման կը քաշէին դէպի աթոռները շատ ուսումնական անձեր, որոնք կը նպաստէին ալդ աթոռների մտաւոր—բարոյական կեանքի մակերևութը բարձրացնելուն և կզօրացնէին նրանց ազդեցութիւնը ազգի վերայ:

Իհարկէ, այս խնդրի իրագործման հնարաւորութիւնը առաւել չարաբերութիւն ունի Մայր Աթոռի հետ, որ ամեն բարեմասնութիւններով օժտուած է՝—այս ձեռնարկութեան մեջ կատարեալ աջողութիւն ունենալու համար. բաւական է ձեմարանի անունը տալ: Այս հիմնարկութիւնը, եթէ իւր անուան չարմար գիրք բունէ, անշուշտ ժողովարան կը դառնայ ազգի մտաւոր և բարոյական տաղանդներին: Ահա ալդ ուժերը կարող կը լինին զարգանալ և արդիւնաբեր լինել այս թանգարանի և մատենադարանի միջնորդութեամբ. —այստեղից կստանան նրանք մեր կեանքի անցեալը և ներկան հետազօտելու կարևոր նիւթերը: Մինչև ձեմարանը իւր ուսուցիչների և սաների պատրաստեալ խմբով հիմք չդնէ այս գիտնական խուղարկութեան՝—Մայր Աթոռի մատենադարանը կարող չէ լեզու, բարբառ ստանալ: *) Մխիթարեանները եթէ գլուխ են բերել իրենց անունը հռչակող հսկայ երկասիրութիւնները, —միթէ քիչ օգուտ են քաղել իրենց աշակերտների խմբովին աշխատանքից և ունեցած մատենադարան—թանգարանից...

Այս իմաստուն առաջարկութիւնը միտքս եկաւ, երբ ես նպում էի շուրջս դիզուած մագաղաթների վերայ: Դրանց իւրաքանչիւրի գննութիւնը մի մարդի բոլոր կեանքի գործ է... Անեական մէջ տեղը դրած է մի ուղղանկիւն սեղան՝ սփռոցով ծածկած, որի վերայ՝ ապակեայ ծածկոցների տակ դասաւորած են այս մտաւոր շտեմարանի ամենաթանկագին և անզուգական գանձերը. —Փղոսկրեայ կազմով հրուշակաւոր ձեռագիր աւետարանը, որ անգլիացուն ևս նախանձակի է և որի համար հնագէտ կոմս Ուլարովը լոծար էր 40,000 մանէթ տալու: Ըստ երևութին դա մի աննշան ձեռագիր է, բայց քանի խորատուզվում էք դրա գննութեան մէջ, այնքան լափշտակվում, զմալում

*) «Մեղու Հայ» 1875. № 10.

էք: Դուք վիշում էք, թէ ինչ խուլ տեղերից և ինչ աշխատանքով Մայր Աթոռը տիրացել է ալդ եղական գանձին՝ Ներսէս Կ-ի հոգացողութեամբ և ներկայ կաթողիկոսի նուիրակութեամբ: Դա մի երկար և հետաքրքրական պատմութիւն է, որի պաշտօնական դօկումենտները մի քանի տարի առաջ հրատարակել է «Արարատ»-ը: *)

Այս աւետարանի շուրջը շարուած են դարձեալ քանի մի ձեռագիրներ, —բոլորը Աստուածաշունչ, որոնց մէջ դուրս է եկած հազ զբրչադրութեան գեղարուեստի հրաշալիքը, և որոնք աղբիւր էին եղել կոմս Ուլարովին ալդ արուեստը ուսումնասիրելու: Դրանց մէջ ամենից աւելի գրաւում է ձեզ Լեոն առիւծասիրտ թագաւորինը՝ Ռուբինեանց տոհմի վիշտակարանով և Ուլնեցի Կարապետ կաթողիկոսինը՝ մարգարտաշար աննման գրչով և հիանալի ծաղկանկարներով: Որքան ինձամբ, որքան աշխատութիւն, մանաւանդ որքան բարձր կատարելութիւն արուեստի: Դէհ, թող այս մասին խօսի պ. Մալխասեանը, իսկ մենք փոքր ինչ արտօրանք և վերջացնենք մեր գննութիւնը: Զգարնիւ է, մեր առաջնորդ սրբազանը չէ ձանձրանում և չէ նեղանում մեր երկար բարակ հարցերից, ընդհակառակը, կարծես թէ ինքըն էլ նոր է տեսնում և նոր տեսնողի եռանդով ոգևորուած է, —այսու ամենաճիւղ հարկաւոր է նրա ժամանակը խնայել: Պէտք է խոստովանել, որ մատենադարանի մէջ տիրած կարգը կանոնը, մաքրութիւնը օրինակելի են: Ինչպէս տաճարի թանգարանը՝ նոյնպէս և սրա բանալիները գտնվում են ղեհափառի մօտ և նոյնպէս նրա հրամանով են բացվում: Ո՛չ ոք չէ կարող երևակայել, որ մինչև 1860 թ. այս սննեակներում թողի, ցեցի, միջերի, օձերի և կարիճների թագաւորութիւնն

*) 1880. ԺԱ. Մեզ առաջնորդող Ներսէս սրբազանը հաւաստիացրեց, թէ մեծ. Կ. Եզեանցի մօտ գտնուած նշանաւոր ձեռագիրը, որ մեր պատմագիրների ամենահարազատ ժողովածուն է մի կազմի մէջ և որից օրինակ էր առել պ. Մալխասեանը «Ասողիկ»ի երկրորդ տպագրութեան համար Տ. Տ. Մակար կաթողիկոսի սեփականութիւնն է: Ալդ ձեռագրի վերայ մենք հազ բանասերի ուշադրութիւնը դարձրել էինք: «Ասողիկ»ի վերայ մեր ձգած մատենախօսական ակնարկի մէջ. «Նոր-Դար» 1886 թ.

Պիտի վերադառնալ արդօք մի օր ալդ անգին գանձը իւր վեհափառ Տիբօջ և Նրանից՝ Մայր Աթոռին, որպէս վերջինիս անբունաբարելի սեփականութիւն: —Դա մեզ լալտնի չէ:

էր, ինչպէս ականատես ենք եղել: Այն, ինչ որ տեսնում ենք աչսօր՝ երջանկալիչատակ Մատթէոսի ուսումնասիրութեան շնորքն էր: Դուք առանց երախտագիտութեան խորին և անկեղծ զգացմունքի չէք կարող չը վիշել այն անխոնջ, և հմուտ մշակների անունները, ոչ ոնց աշխատութեամբ այդ կարգը, կանոնը և պաշտօնութիւնը տիրապետեց Մայր Աթոռի մատենադարանի մէջ: Պարզեանց և Տէր Դաւթեանց սարկաւադները (աչսօր եպիսկոպոսներ), չարաբաստիկ Յակոբ Սիւնեցին, Անդրէաս վարդապետը, (վերջը եպիսկոպոս), այն մշակներն էին, որոնց աշխատութեամբ Դանիէլ վարդապետը (վերջը եպիսկոպոս) իւր ուսումնասէր մեծաւորի ցանկութիւնը փառաւոր կերպով գլուխ բերեց:

Երկիւղած չարդանքով վերջին անգամ աչքերս լածելով մեզ չըջապատող պահարանների վերաջ, վերադարձանք սրահը և աչստեղնորից հանդիպելով անանուն և անվիշատակ պատկերների կշտամբող հաւեսքքին, դուրս եկանք մի տեսակ տրոմախառն զգացմունքով: Կարծէք թէ անանուն պատկերների ուրուականները աղաղակում են ձեր ետևից. (Անդուլներ, ապերախտներ, անիրաւներ. վատտակս, ժառանգութիւնս վաղեկեցիք, — անունս վիշատակս արհամարհեցիք: Անդուլներ, ապերախտներ, անիրաւներ)...

ԺԶ.

Մեր աղցելութիւնը միաբանութեան անդամներին.— Եկեղեցական վարչութեան վերաջ մի ակնարկ.— Միաբանութեան նիստ ու կացութիւնութիւնը.— Տպարանը.— Ի՞նչ է պակասում միաբանութեան:

Մատենադարանի համարեա զէմ լանդիման, վեհարանի բակի արևմտեան անկիւնում գտնվում է մի սիւնադարդ՝ բազմ հինօրեայ շէնք, որի մէջ ժողովում է սրբագումար սինոդը՝ Հայաստանեայց եկեղեցութեան վարչութեան ծանր լուծը կրելու: Այդ շինութիւնը սարսափելի խոնար պիտի լինի, որովհետև վերաջից էլ այդ բանը նկատելի է և իհարկէ «ճրա մէջ ծառայողների վերաջ սարսափելի կերպով պիտի ներգործէ այդ խոնարութիւնը»: Այդտեղ են ժողովում ևս շինութիւնը, որոնք կարող էին Հաշտարխանից «Մեղու»ի թղթակցի հետաքրքրութիւնը զոհացնել.— իմանալ, թէ վիսուն տարուալ ընթացքում ինչ է արտադրել այդ մեքենան, որի հետ կապուած վարչութեան կորստաբեր ձևի վերաջ աշխարհի գաւառութեամբ զանգատուած էր Գեղարդի քարտրականը: Իհարկէ, մեզ նման աղցելու գործը չէր աղալիսի պահանջի լրումն տալը: Աւելնալինք էլ չէինք կարող: Հանդէսների պատճառով, եկաւոր ուխտաւորների համար բնակարան պատրաստելու մտքով, այդ շէնքը գատարիւ էին: Այդ պատճառով մենք թողեցինք սինոդի շինութիւնը և սկսեցինք աղցել վանքի միաբանութեան՝ իհարկէ սրբագումար սինոդի գերապատիւ անդամներից սկսելով: Եւ հաւատի եմ, որ ամեն հետաքրքիր մարդ կը կամենալ իմանալ, թէ ինչ տպաւորութիւն թողեցին մեր վերաջ այդ բարձրատիրական եկեղեցականները, որոնց խոհմութեան, հմտութեան և արթնու-

թեան լաճնուած է Հալաստանեայց եկեղեցու վարչութեան ղեկը: Ասելու շատ բան չունիմ: Ինչպէս հոգևոր հայրեր և հովիւներ, այն ևս մենաշնորհեալ իշխանութեան ցուպով և դաւադանով, ինձ թեց, թէ ամենքն էլ ներշնչուած են բարի դիտաւորութիւններով և ցանկութիւններով, որոնցով, ինչպէս ռուսն ասում է, սալալատակած են տարտարոսի լատակը: Բայց թէ դրանք ինչպէս են կառավարում կամ որքան պատրաստութիւն ունեն կառավարելու,—այս մասին ուրիշի, մեղանից անչափ բարձր կրթուած և զօրաւոր ժողովրդից այս տեսակ վարչութեան վիճակի վերաջ տեղեկութիւն տւնելով, կարող ենք և մեր վիճակի վերաջ ճիշտ գաղափար կազմել:—(Շատ բան գրեցին հոգևորականութեան վերաջ, կոնսիստորական դատաստանի պակասութիւնների վերաջ, արժանաւոր քահանայացուներ պատրաստելու և նրանց ապահովեցնելու միջոցների վերաջ և այլն: Այս և սրանց նման առհասարակ ամեն խնդիրների մէջ, որոնք վերաբերում են ենթատեղեկութեան հոգևորականների վերաջ, առաջնորդի ունեցած իշխանութեան,—աշխարհականների դատողութիւնները շատ զգուշ պիտի լինին, որովհետեւ այս վարաբերութիւնների հիմքը կանոնական ծագումն ունին: Բայց որովհետեւ կոնսիստորների կազմակերպութիւնը, կարգ-կանոնները, նրանց մէջ քարտուղարի իշխող դերը կոնսիստորիական կանոնադրութեան (ուստով, պօլսօֆէնիէ) ծնունդ է, որ կարող է տեղի տալ ուրիշ կանոնադրութեան,—ուստի կարող է ենթարկուիլ աշխարհական դատողութեան... Արդէն այն հանդամանքը, որ աչտեղ անդամները եկեղեցականներ են, որոնք շատ քիչ տեղեկութիւն ունին մարմնաւոր օրէնքների վերաջ, ինքն ըստ ինքեան ընդարձակ անկախութիւն է ընծալում փորձուած աստիճանաւորին. որովհետեւ հոգևորականութեան վերաբերեալ գործերում անդադար վարաբերութիւններ են պատահում մարմնաւոր հաստատութիւնների և օրէնքների հետ: *)

Եթէ այսպիսի սուր նկատողութիւն լինում է Օրթոդոքս եկեղեցու վարչութեան վերաջ, որի անդամները բարձր կրթութիւն ստացած անձեր են, և անբաւարար է համարվում նրա կազմակերպութիւնը, որ մերինից շատ ու շատ կատարեալ է,—հապա ինչ պիտի անենք մեր եկեղեցու կառավարութեան ձևի և կարգերի հետ, որոնք բոլորովին

Պետրոսեան չրջանի կնիք և հետապնդող ընդթիւն ունին և գտնվում է աջակիսի ղեկավարների ձեռքը, որ ոչ միայն սակաւ հրատարակում ունին մարմնաւոր օրէնքների մասին և չգիտեն նրանց լեզուն, այլ և շատ անգամ ոչինչ օրէնքի հետ ծանօթութիւն չունին և ոչ մի լեզու գիտեն: Այս հանգամանքների մէջ զարմանալի չէ ուրիշն ալ վարչութեան լուրի և վատթար ընթացքը, սպառնիչ մատակարարութիւնը, կազմալուծող եղծումները և դանդաղութիւնները, որոնց իրական պատկերը անողոր և անվիճելի փաստերի հաստատութեամբ ներկայացրել էր մեր առաջ «Մեղու»-ի թղթակիցը Երեանից *): Մարդ չէ ուղում հաւատալ, սակայն Զ.Ն հրամանների իւրաքանչիւր անուն բալի-ների վրին չալկած տեսնելով—ակամայ պիտի հաւատայ և համոզուի:

Սինդոլի գերապատիւ անդամներից լետոյ կարգը հասարակ միաբանութեանն էր: Կար արդեօք էջմիաճնում միաբանութիւն՝ այս խօսքի էական նշանակութեամբ,—շատ անհասանքի համաձայն միութիւն, ուրտ՝ որ ունենալին միատեսակ համոզմունք, ցանկութիւն, ձգտումներ, ուղղութիւն, պարտքի և իրաւունքի հաւասարութիւն և այլն,—այս մասին ևս խօսք չունիմ ասելու: Գոնէ տասն տարի առաջ Փաշքերուճին մի ալսպիսի հարց էր դրել և իրողութիւնը քննելուց լետոյ՝ բացատրական եղբակացութիւն էր ստացել: Այդ միաբանութիւնը միայն դուրս էր գալիս այն ժամանակ, երբ պատժելու կամ վարձատրելու կարիքը նրա համախօսական վճռին կարօտ էր... Եղմիրեան Մատթէոս վարդապետին հարկաւոր էր եպիսկոպոս ձեռնադրել՝ որպէս էջմիաճնի միաբան. Պ. Ս. Ե.Ն հարկաւոր էր զրկել եպիսկոպոսական իրաւունքից.—երկու ղէպքումն էլ հարկաւոր էր միաբանութեան վճիռը, որ և տուեցաւ իսկ: Բայց, իհարկէ, այդ երկու ղէպքումն էլ միաբանութեան բարեօժար կամքը և համոզմունքը աչքան հաշի առնուած են, որքան իմ ու ձեր կամքը և համոզմունքը, ընթերցող: Իհարկէ, սա շատ տխուր և անհնարին դրութիւն էր, որին հարկաւոր էր վերջ տալ: Միաբանութիւն ասած բանը մի աջակիսի մարմին է, որ կիթ ներքին միութիւն ունի՝ ստեղծող է, չինող է, զարդարող է, բարդաւանդ է: Իսկ

*) «Русская мысль» 1884. Октябрь,

*) «Մեղու», 1878. № 34.

եթէ զուրկ է—քանդող է, աւերող է, ապականող է: Մի մասնաւոր մե-
նաստանի նկատմամբ այս իրողութիւնը ազդի լրութեան համար ան-
քան նշանակութիւն չունի. բայց էջմիածնի վերաբերմամբ՝ յատ մեծ
նշանակութիւն ունի: Նրա միաբանութեան կաղմալուծութիւնը ամե-
նից առաջ վնասարեւր է Մալր Աթոռին: Իսկ սրա վնասը՝ համասփիւռ
ազգի լրութեան: Որ չիրաւի էջմիածինը մի ամբողջ դար է, որ զըր-
կուած է հաստատ, ամուր և մի համոզմունքով, դադարեցրելով և
ուղղութեամբ ներշնչուած ու կրթուած միաբանութիւնից,—վկայ է
մի ամբողջ դարի պատմութեան անհերքելի և հանրաժանօթ փառ-
տերը: Գուցէ այս չարածին և ալլանդակ իրողութիւնը ընդ միշտ ար-
մատախիւ անելու և էջմիածնի մէջ՝ Մալր աթոռի վսեմ նշանակու-
թեան համապատասխան միաբանական ուխտ հաստատելու անհուն
ձգտումն ու եռանդն էր, որ Ս. Ե. Պարզեանցին մղեց պաշար մտնել
համասփիւռ հաղութեան հետ՝ նորահաւատի բոլոր եռանդով և անվե-
հերութեամբ: *) Իհարկէ, եթէ Ս. Ե. Պարզեանցը և նրա դաւանակից-
ները կը հասնին այս գովելի նպատակին, որ համայն հաղութեան բաղ-
ձանքն է, ալն ժամանակ, հարկաւ, իւրաքանչիւր իրաւախոս մարդ հա-
ւաստի կը լինի, որ Գեղարդի աքսորականի alter egon չի մնալ «ընդ
խոտանս լաւուրն պատասխանատուութեան» և պարզերես կը մնայ պատ-
մութեան դատաստանի առաջ, իհարկէ, կարճ ժամանակում կարող չէր
ամրակազմել հոգեւոր բարոյական միութեան ալն ոյժերով, որ մի դա-

*) «Ճանապ. տպաւորութիւնք և համ. նկար. վերջին կաթողիկոսա-
կան ընտրութեան ժամանակ» («Մեղր», 1885 №№ 43—47): Այս յո-
գուածը, ինչպէս ընթերցողը կը չիշէ՝ իւր ժամանակին ամենալատ և
ամենաճշող տպաւորութիւն գործեց հասարակութեան վերայ: Պ. Ս. Ե.
գուցէ ինքն էլ իմացաւ, որ իւր պաշտպանած գործին՝ մի առանձին
ծառայութիւն արաւ: Բարեբաղդաբար, վերին շրջաններում առաւել
խոհեմ և հեռաւոր գտնուեցան... Մենք իւր ժամանակին պատասխա-
նեցինք այդ յօդուածին ալն չափով, որքան ժամանակի անձուկ և
ճշող հանգամանքները կենեին («Նոր-Վար», №№ 128, 146, 1885):
Ս. Ե. Պարզեանցի իրաւունքն էր իւր սեփական համոզմունքն ունե-
նալ և նրան հաւատարիմ լինելու համար պաշար մտնել թէ կուղ եր-
նալ և նրան հաւատարիմ լինելու համար պաշար մտնել թէ կուղ եր-
կնքի հետ: Բայց մի հանգամանք կայ, որ մեր վերայ առաւելապէս ճշող
տպաւորութիւն գործեց:—Նա իւր դատի պաշտօնաւորութիւնը հիմնել էր
մի ալնալիս կուռանի վերայ, որ ամենաներողամիտ կրթիկալի փոր-
ձին կարող չէր զիմանալ: Նա իրեն առաջնորդ էր ընտրել՝ Նրուսա-

րի ընթացքում, մանաւանդ վերջին քսան տարուայ մէջ, անխնայ ջը-
լատել էին և տկարացրել: Մտնելով ս. էջմիածին, ամենեւին մեր մրա-
քից անգամ չէր անցնում, որ այստեղ Ս. Ե. Պարզեանցի պահանջած
միաբանութիւնը տեսնելու ենք: Սակայն կարծում էինք, որ կը տես-
նենք գոնէ մի քանի միսթարական երեւոյթներ, որպէս հաւաստիք,
թէ այդ բանի համար հողը եռանդով և իմաստութեամբ հերկում են:
Այս կերպ կարծիք ունենալու տեղիք էին տալիս Թիֆլիսի «Иос. Ободри-
дзе»-ի և Պոլսի «Արևիկ»-ի էջմիածնից թղթակիցների հաղորդած տե-
ղեկութիւնները, թէ միաբանութեան համար հաստատուել է ընթեր-
ցարան, վարդապետարան, հիւանդանոց և ալն: Մենք այս բոլորից ո-
չինչ չտեսանք, մանաւանդ առանց բացառութեան միաբանական սե-
ղանակցութիւն: Մեր աչքին ընկաւ արտաքին տեսարանը, որի մէջ
միսթարական ոչինչ երեւոյթներ չունէր: Միաբանութեան նիստ ու
կացը, նրա խոցերը և առհասարակ կենցաղավարութեան բոլոր
պայմանները ալնալիս թշուառ ու ողորմելի պատկեր ունին, որ իւրա-
քանչիւր մարդի վերայ ամենաճշող տպաւորութիւն են թողնում:
Մարդ մօտիկ ծանօթանալով այդ կեանքի անհարկն պայմաններին
հետ, համոզում է, որ դրանց նման թշուառ արարածներ չկան, և

դէմի միաբանութեան գիրքը՝ «Ներսէն-դրսէն» խնդրի կռիւների ժա-
մանակ: Սա աններելի էր Ս. Ե. Պարզեանցին, քանի որ մեր կրօնա-
ւորի մէջ առաջինը, գուցէ և միակնակն էր, որ 1865 թ. Մատթէո-
սի հոգեհանգստեան ժամանակ կարդացած ճառի մէջ դաւանած սկզբ-
բունքներին հաւատարիմ էր կացել կեանքի մէջ, և ջատագովում էր
նրանց լաճարձակ կիրառութիւնը եկեղեցական վարչութեան մէջ:
Եթէ նրա 1865 թ. ճառը այսօր ամբողջն անպատ է, 1878 թ. դա-
ւանադիրը գուցէ անքան հաղուադիւտ բան չէ: Ի՞նչ էր «Ներսէն»եան-
ների, Նրուսաղէմի միաբանութեան պահանջը,—մերժումն ազգային-
ների մասնակցութեանը եկեղեցական վարչութեան մէջ:

Ս. Ե. Պարզեանցի յօդուածի առիթով մենք պատմական մի ըն-
դարձակ հետազոտութիւն պատրաստեցինք՝ տպագրուեցանելու, որ Ներ-
սէնեանների լալոնած պահանջների նման թեկնածուները,—դատա-
պարտելի գործ է ներկայի և անպաղաքի առաջ, երկրի և երկնքի դա-
տաստանի առջև: Այդ աշխատութիւնը գրականօրէն անմշակ լինելու
համար՝ չլստահացանք հրապարակ հանել, մանաւանդ կարօտ էինք մի
քանի պաշտօնական տեղեկագիրների և կը կամենայինք նախապէս
պատմութեան հմուտ և գիտուն անձերի կարծիքը ունենալ: Գուցէ
այս աարի «Նոր-Վար»-ի մէջ լույս տեսնէ:

այդ թշուառութիւնը ձեր մէջ կատարեալ կարեկցութիւն է շարժում, մանաւանդ դէպի աչն աստիճանները, որ մեծ ուխտի մեծամասնութիւնն են կազմում: Աստարեալ վտարութիւն աչն բոլոր պարմանքերի, միջոցների և չարմարութիւնների, որ մարդին եռանդ և աշխուժ են ներշնչում, ձգտումներ են սերմանում և սերմանածները աճեցնում: Այն, որ հոգեւոր կեանքի հրապուրն է, հոգեւորութեան և մխիթարութեան հաստատութեան ապաւենը—գիտնական պարապմունքը, բոլորովին տապալուած է: Չարմանալի է ուրեմն, որ Ստեփանէները, Բաստամեանցները, Աղափիրեանները այս թանձրախաւար միջոցորդի մէջ պիտի խեղդուէին և միմիայն չուրի և վատթար ինտելեկտներ աճէին և զարգանային: Մանկունին այս ապականեալ միջոցորդի բռնական արտադրութիւնն էր: Իսկ այս միջոցորդի ապականութիւնը հետեանք օտարամոլ կարգերի, որ մեր եկեղեցու բնութիւնը եղծել են: Իհարկէ, որտեղ կը բռնաբարեն ու կեղծեն բնութիւնը, այնտեղ մարդիկ անպատիժ չեն մնալ:

Բնական բան է արդեօք, որ մարդ եպիսկոպոսութեան աստիճան ունենալ, ուրեմն ամենաքիչը մի վիճակ առաջնորդելու կոչուած լինի, եթէ չասենք, որ սինդակական անդամ լինելու էլ իրաւունք ունի,—և միւսնոցն ժամանակ պարտաւոր լինի իւր հանդերձի, թէլի չաքարի և ուրիշ աճնական մասնաւոր ծախքերի համար բաւականանալ հարկւր լիստն բուբլի քարէկոս ռոճիկով: Սա հնարաւոր բան է, միշտեւ այդ անձը իւր դիրքի և կոչումի պատճառով, ծախսի աչն պիտի դռներ ունի, որ աշխարհականը պարտաւոր չէ բաց պահել—ողորմութեան, բարեգործութեան դռները, որ նա պարտաւոր է միշտ և հանապազ իւրաքանչիւր կարօտելու համար բաց պահել—միթէ փոքրիկ դռներ են: Այս կարօտութեան, այս անհնարին աղքատութեան մէջ չէ արդեօք դադանիքը աչն տխուր երեւոթներ, որ վերջին ժամանակներում աչնպիսի ընդարձակ ծաւալ է բացած մեր հոգեւորականութեան մէջ—եկեղեցու արդիւնքների և եկամուտների հաշուով ողորմութիւն անել... Homo sum. Nihil nihi a liene putantum est: Դիցուք կրօնաւորը պարտաւոր է աշխարհը աշխարհին թողնել, սպանել իւր մարմնական ցանկութիւնները և կրքերը, բաց սրբա համար անպաշտան հարկաւոր է մտաւոր և բարոյական ձգտումներին աճնատուր լինել: Սակայն կարելի է մեր կուսակրօնների աշխարհ

կեանքի և կենցաղավարութեան հանգամանքների և պարագաների մէջ՝ անձնատուր լինել այդ ձգտումներին: Արօնաւորին արգիւլուած չէ հասարակական կեանք՝ իւր միաբանութեան մէջ: Բայց կարող է մեր ալտօրուալ կուսակրօնն ասել, թէ որտեղ է իւր միաբանութիւնը, հոգեւոր կեանքի գործարանը, ջեռուցիչ օջախը, վաղը գլուխ դնելու տեղը: Ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ մի վարդապետ իւր հոգեւոր գործարանի, վանքի մէջ՝ չանուն դիտութեան կամ կրթութեան և կամ գիտութեան մի շիշատակ թողնելու ձգտմամբ եռանդով ձեռնարկած վատաւոր անպատճառ կը պսակուի, հոգեւոր կեանքի մէջ նրա անունը կը լաւերժանալ: Պատճառն արդեօք այս չէ, որ մեղանում կուսակրօն եկեղեցականները առաւել նման են աստիճանաւորների՝ քան հոգեւոր հովիւների՝ աչն էլ շատ վատ աստիճանաւորների, որովհետեւ չգիտեն դիւանատան օրէնքների ոչ լեզուն և ոչ միտքը, ալ կողմ գործիք են զանազան ճարպիկ և շահախնդիր Միկիթ-բէգերի ձեռքում, որոնց իրական տիպարը աչնպիսի կենդանի գոյներով դուրս է բերուած Լեւկօլի պատկերների մէջ:

Ձեր ուշադրութիւնը գրաւում են միաբանութեան բնակարանները իրենց անճոռնի, ալլանդակ ձևերով: Ինչպէս որ տեսած է Քաջբերունին տասն տարի առաջ՝ նոցն դրութեան մէջ մնացել են: Նրանց փոքրութիւնը, օդի և լուսի օսկաւութիւնը, ձմրան սառնութիւնը, ամրան խոնաւութիւնը՝ բոլորովին հակառողջապահական են: Գրանք մուտք ու նախագաւիթ չունին և ոչ էլ ծառալի համար առանձին բաժին, ուստի միաբաններից չատիրը հարկադրուած են ծառաների հետ միատեղ բնակութիւն ունենալ:

Ինձ բոլորովին ապշեցրեց, երբ տեսալ, որ ժառանգաւորաց նախկին դպրոցը ալժմ չատկացրած է միաբաններին բնակութեան համար: Այս շինութեան չարմարութիւնների վերաջ կարող եմ գաղափար տալ՝ լինելով, որ ժողովրդասէր Մատթէոսը 1859 թ. առաջին անգամ տեսնելով դրա ննջարանները, արտասուել էր «*առաւել չեմ տեսնիր*» (խեղճ մանուկների) մասին, և իսկոյն տնօրինել էր վարժարանի համար նոր շինութիւն շինելու գործը: Արդէն հիմքը պեղուած, հաստատութիւնը դրած և շինութեան կարեւոր բոլոր նիւթը ժողոված, պատրաստ էր, որ գլխաւորտ Հայրապետի անակնունելի մահը վերաջ հասնելով, ձեռնարկութիւնը անկատար մնաց:

Մի կարծիք ընթերցող, որ այսօր վերանորոգուած դրութեան մէջ է:—Նոյն սև առաստաղները, նոյն մաշած աղիւսածածկ փայտեաները, նոյն խախտու ճեղքերով դռները՝ իւր սարօքն հանդերձ, որ ես քսան ու հինգ տարի առաջ տեսել էի: Այդ շինութեան ննջարաններէից մէկի մէջ բնակութիւն ունի արժ. Յուսիկ վարդապետը, որի աշուճ արդէն ծանօթ է «Նոր-Գար»-ի ընթերցողներին՝ նրա պատմական աշխատութեան վերայ մեր ձգած մատենախօսական ակնարկով: Երանելին բաղդաւոր էր համարում իրեն, որ երկրորդ լարկումը բնակութիւն ունենալով, գոնէ աղատուած է սովորական խուցերի անցարմարութիւնների ամենակորստաբերի ազդեցութիւնից:—խոնաւութեան ներգործութիւնից: Մեզ վերայ շատ միայնարական տպաւորութիւն թողեց մի փոքրիկ բաժանման մէջ նրա գրատունը, որ բաւականին հարուստ ժողովածու է՝ արժանապատիւ վարդապետի ընտրած առարկային վերաբերեալ նիւթերի և աղբիւրների: Գոնէ մենք այդ տեսակ բան ուրիշի մօտ չտեսանք: *) Եւ գուցէ սա նրա համար է, որ ալժմ Յուսիկ վարդապետը միայնակ անդամն է Էջմիածնի միաբանութեան մէջ, որ նուիրած է իրեն գրականական աշխատանքի:

Սրանով մենք չենք ուզում ասել, որ արժ. Յուսիկ վարդապետը մի առանձին ձիրք ու շնորհ ունէր, որ իրեն նուիրել է մտաւոր զբաղման: Ընդհակառակը, ես կարծում եմ, որ Էջմիածնի միաբանութեան բոլոր վարդապետները կարող էին նոյն կերպով աշխատել և իրենց մտաւոր աշխատութիւններով մշակել մեր գրականութիւնը, եթէ առաջնորդ և ուղեցուց ունենային,—առաջնորդ, որ զիտենար ոգևորել և արթնացնէ նրանց կարողական քնած ուժերը: Այժմ այս ուղղութեամբ ինչ որ երևում է միաբանութեան մէջ, առա-

*) Արժանապատիւ Ղևոնդ վարդապետի մօտ գտայ «Փորձ» ամսագրի մի ամբողջ օրինակ, որի լուսանցքները լցուած էին Գէորգ IV-ի ինքնագիր նկատողութիւններով: Այդ նկատողութիւնները մեր կարծիքով պատմական մեծ նշանակութիւն ունին, որովհետեւ լայնում են Հանգուցեալի ինքնուրոյն հալեացքը ազգային միտքի կենսալիւր խնդիրների վերայ, որոնք իւր ժամանակին հասարակաց միտքը խռովում էին: Եթէ ապագայ պատմաբանը կամենայ անաչառօրէն քննել և իմանալ Գէորգ IV-ի շարաբերութիւնը դէպի Խորհմանք՝ այս նկատողութիւններից մեծ օգուտ քաղելով, շատ մոտ

ւել պատահական երևութ է և բարեաջող բերմունքի հետեանք, քան թէ սխտեմալի: Կարծես այդ միաբանութեան վերայ ձևած է ռամիկի առածը, թէ «Հայը թակէ Վարդանին, թուրքը թակէ Վարդանին»...

Մեզ առ հասարակ շատ դիւր են գալիս Տանկահայերի վարդապետները, որ բեմբաւացութեան շնորհ ունին և վարժ են: Իհարկէ, սա նրանց կենցաղավարութեան պայմանների և ժողովրդի պահանջի հետեանքն է: Չմտանա՞նք ևս աւելացնել, որ այդ պահանջը, ինչպէս կարծում եմ, առաւել մօղալի պահանջ է, քան թէ հոգու կարօտ: Պարոնեանի «Ազգային ջոջեր»-ի մէջ այս մասին շատ բան կարող ենք իմանալ: Իմ խորին համոզմունքն է, որ եթէ բարձր հովութեան ղեկը վարողները աշխատէին իմանալ բեմբաւացութեան գաղտնիքը, շատ հեշտութեամբ կարող էին մերաջնների մէջ էլ այս շնորհը արծարծել: Թող ներշնչեն մեր երիտասարդ արեղաններին վստահութիւն իրենց բարոյական ուժերի վերայ, թող տրուեն նրանց՝ անհրաժեշտութեան չափ գիր ու աշխարհ ճանաչելու հնար ու միջոցներ, — ճշմարիտն եմ ասում, որ նրանք շուտով կը գերազանցեն իրենց տաճկանաւոր կարգակիցներից: Իհարկէ, դրա համար նախ և առաջ որդի է հարկաւոր: Բայց ո՞ր է, կամ ո՞վ է այն՝ որի մէջ այդ հոգին լինի և

կէտեր կը բացատրէ, որոնք գուցէ առանց դրանց խաւարով պատած մնալին: Իհարկէ, շատ հեղաքրքրական կլինէր այդ նկատողութիւնների հրատարակութիւնը, սակայն կարծում ենք, որ տակաւին կանխաժամ է:

Արժանապատիւ Ղևոնդ վարդապետը աչքի լուսի նման պահում է այդ օրինակը: Մինչև անգամ բացասեց մեզ՝ երբ խնդրում էինք մեր խուցը տանել ու կարդալ: Իհարկէ, մեզ այս բացասելը առաւել ուրախացրեց, քան թէ տրտմեցրեց. դա ապացուց էր, թէ որքան գնահատում է արժ. վարդապետը իւր լիրաւի թանկագին գանձը, որ աշակերտը հսկողութեան կարօտ է: Մենք այդ նկատողութիւնները Սբ. ունձտեանի հետ կարդացինք նոյն իսկ բաղդաւոր վարդապետի խուցումը:

Իհարկէ, ցանկալի էր, որ արժ. Ղևոնդ վարդապետը օր առաջ այդ լիշատակարանը Մայր Աթոռի մատենադարանին նուիրէր:—անպատանալու, կորսուելու բազմաթիւ դէպքեր կարող են պատահել: Բայց եթէ նա որ և է պատճառով չկամենայ այժմ այդ զոհաբերութիւնը անել, գոնէ արտադրելով մի քանի օրինակներ և պաշտօնապէս վաւերացնելով նրանց հարազատութիւնը՝ ցանձնէր Մայր Աթոռի և Երուսաղէմի մատենադարաններին մի մի օրինակ:

ԺԷ.

ձեմարանը.—Նրա արտաքին տպաւորութիւնը և էջմիածնի միաբանութեան չարարերութիւնը.—Մեր կարծիքը նրա բարդաւածման միջոցների վերայ:

Ժառանգաւորաց նախկին վարժարանի շինութեան տակից կամարակապ դռնով անցնելով, մենք դիմեցինք դէպի ձեմարանը: Մենք կարծում էինք, որ հարցաքննութիւնները վերջացած՝ աշակերտները արձակուած են: Բայց որքան ուրախացանք, երբ իմացանք, որ այդ օրը հարցաքննութիւն կալ Բ. լսարանում գրականութեան պատմութիւնից:

Այցնտումս ուղարկելով հ. Սրուանձտեանին, որ մեզ նման տեղեկութիւն չունէր այս մասին, մտանք ձեմարանի դահլիճը, որ չինուած է ամֆիթատրոնի ձևով և մաւրիտանական գմբէթով: Քննութիւնը սկսած էր տեսչի՝ Խոսրովեանցի և վերատեսչի՝ Սմբատեան Մեսրոպ սրբազանի ներկայութեամբ: Ուսուցիչը Պալեան պատուելին էր, ընթերակաները՝ Ս. Պալասանեանը և Հ. Ղուկասեանցը: Աշակերտների պատասխանները բաւական աջող էին: Սակաւն ինձ աջնայեթեց, որ ձեմարանում պ. Պալեանի սեփական ուժից և գիտնական պաշարից չեն իմացել օգուտ քաղել ալն տեղ, որտեղ նա առաւել կարող էր արդիւնաւոր լինել իւր աշակերտների համար: Նս ալն եզրակացութեան եկալ, որ Պալեան պատուելին առաւել քերական է. նա—կարող էր առաւել իւր աշակերտների ոճը մշակել, հին լեզուի խրդին դարձուածները բացատրել, հին մատենագրութեան ճաշակին ընտելացնել, քան թէ գրականական պատմութիւն ուսուցանել: Սա

արդէն երևում էր աշակերտների գրաւոր աշխատութեան մէջ: Այդ շարադրութիւնների մէջ լատնուած հակաբանութեան չափը չէին կարող երաշխաւորել, որ շուտով մեր կոնսիստորական հակաբանութեան մէջ մտնելու է մի որ և է կատարելութիւն և անուն բալիները ազատուելու են Ձ-երի ծանրութիւնից, որի տակ անողորմաբար ճընշուած են խեղճները... Ձէր երևում, որ աշակերտին մշակել էին տուել իւր ոճը այս կամ այն մատենագիրը օրինակ առնելով: Գուցէ հակաբանական ուսման օթեանի տեսուչների և վերատեսուչների «մէնդէն բէշ բեթեր» լինելն է, որ չեն իմացել, թէ ինչ եղանակով Մխիթարեանները մշակել ու զարգացրել են իրենց ոճը, որ կարողացել են իրենց երկասիրութիւնների մէջ Նզիշէի ու Նզնիկի լեզուն կենդանացնել... Իհարկէ, էջմիածնի Ակադէմիայում մի Սումալեան և նրա դարը տեսնելու ակնկալութիւնը չենք ասում թէ պատիր չոյս՝ ինքնախաբէութիւն է, այլ շատ հեռու ապագայի բաղդաւորութիւն է:

Մենք հիացանք ձեմարանի դասական օժանդակիչ առարկաների և միջոցների ճոխութեան՝ մանաւանդ մատենադարանի հարստութեան վերայ: Որ անշուշտ մեծ օգնութիւն հասցնելու է, եթէ ուսուցիչները իրենց հմտութիւնը և քաջակրթութիւնը միացնելով աշակերտների ժրջանութեան և եռանդի հետ, կարողանան և կամենան օգուտ քաղել: Ո՞ւր էր թէ մենք Ներսիսեան դպրանոցում՝ մեզ շնորհուած դատարարակուսուցիչների հմտութեան, եռանդի և պարտաճանաչութեան հետ՝ ալտպիսի հարուստ միջոցներ ունենալինք.—աղքատի նման պիտի մուրալինք այս կամ այն գիրքը ձեռք բերելու համար և երբ գտնէինք՝ քուներս կծախէինք, որ մի երկու անգամ աւել կարդանք, ճաշակենք նրա քաղցրութիւնը, միտքը, գեղեցկութիւնը, և չմոռանաք... ձգմարիտ որ ես նախանձեցալ, բայց նախանձս բարի էր: Դէ՛հ, եթէ մենք չենք արժանացել այս շնորհքին, բաղդին, գոնէ նրանք արժանանան, Մայր Աթոռի փառքն ու պարծանքը լինին և աղգի մխիթարութիւնը: Որքան պարտաւորութիւններ է դնում այս բոլորը ձեմարանի վերալ... այն, ծանր պարտաւորութիւններ, բայց որքան քաղցրութիւն կալ նրանց կատարման մէջ...

ձեմարանի բոլոր մասերի ղեկութիւնից և վերատեսուչ Սմբատեան սրբազանին ալցնելութիւն տալուց չտուլ, տեսանք, որ ձեմարանականները ճաշ էին ուտում: Հարկաւ այս մասն էլ հետաքրքրական

էր, գուցէ և աւելի. *mens sana in corpore sano*. Օրը պահոց էր, հետեալար և կերակուրները պահոց էին: Բայց ինչ համեղ և հիւթալի կերակուր. հար էր թէ մեղ էլ ալոպիսի համադամ, սննդարար և բազմատարազ խորտիկներով կերակրէին Ներսիսեան զաւրանոցում: Նրա մի բաշ ձիգ ու երկար հաւքաւիչ լոթի հողիներս հանել էր: Մի խօսքով որքան բաղդաւոր են այս ճեմարանականները. կարծես ուստի ասածի նման, չապիկով են ծնուել և ֆրիստոսի գոգումն են ապրում: Որքան խնամք, հոգս և զոհաբերութիւն է թափուած սրանց մտաւոր և նիւթական սննդեան կարիքները լիութեամբ և առատութեամբ մատակարարելու համար: Սիրուն անկողնակալներ, մաքուր ձերմակեղէն, տաք ու լարմար զգեստներ, համեղ ու սննդարար կերակուր իւր բոլոր պարագաներով: Ինչ աչնպէս թւեց, որ ճեմարանի շինութեան դէմ, լանուն առողջապահական պահանջներ, բարձրացած բողոքները, զանդատները,—մեծաւ մասամբ անտեղի էին: Ճեմարան է, ունի մեծ պակասութիւններ, բայց ոչ աչնպիսի և աչնքան, որ ճեմարանի բոլոր շինութիւնը գրչի մի հարուածով ջուրը նետուի՝ որպէս վրնասակար շէնք: Եւ համոզուեցաւ, թէ կատարեալ զրպարտութիւն էր և կատարեալ չարասրտութեան թելադրութիւն, որ անցեալ տարի չարաբաստիկ զրախօմ վարակիչ ցաւը աշակերտների մէջ տարածուելու գլխաւոր պատճառը ճեմարանի շինութեան հակաառողջապահական պաղմաններին վերագրեցին: Բնդհակառակը, ես փաստերով համոզուեցաւ, որ այդ տգեղ երևոյթի առաջին և վերջին պատճառը ճեմարանի վարչութեան և տեսչութեան բացարձակ անուշադրութիւնն ու անհուսափութիւնն է եղել: Ճեմարանի բոլորը—ճեմարանի համար մի օտար և խորթ անդամ է: Իմ պաշտօնակից Զարգարեանցին մի բանում գտաւ լանցաւոր, որ տրախօմալի մասին Ռուսաց պարբերական մեծ մամուլի մէջ չատնուած մոլար կածիքը ջրելու եռանդը չունեցաւ:

Ճեմարանի շինութեան մի քանի առողջապահական թերութիւնների մասին մեր ունեցած կարծիքի համեմատ էր Փաշերեւոնու (բրժիշկ Գար. Տէր Գովհաննիսեանի) դիտողութիւնը: Այդ պակասութիւններից չափերը կարելի է ուղղել, մնացածների վնասն էլ մեղմել և զրօլի հաւասարացնել: Ամեն բան լաւ է կամ չորի՝ նպակով թէ ինչ ոգի և հրեշտակ է սաւառնում այդ հիմնարկութեան վերալ: Որ ասեմ,

թէ մինչև այժմ այդ ոգին, այդ հրեշտակը բարի չէ եղել—ամենին չեմ մեղանջիլ:

Համարեա թէ շատ կարճ ժամանակ է, որ այդ ճեմարանը բացուել է. բայց դրա, համեմատաբար այս կարճ ժամանակի պատմութիւնը որքան երկար է: Եւ ինչ պատմութիւն, ինչ անցքեր, ինչ արկածներ.—մինը միւսից վշտալի, մինը միւսից վատթար, խաչտառակ և ամօթաբեր: Ի՞նչ է պատճառը:

Ճեմարանը մի մեծ ու ծանր լուծ էր, որ հանգուցեալ Գէորգ IV-ը ժառանգութիւն թողեց ազդին, մանաւանդ իւր լաջորդին: Հիմնադրի օրով մի կերպ կառավարւում էր: Նրա անշուղտող կամքի առաջ ամեն տեսակ արդելք խոնարհում էր, կամ ուղիղն ասեմք, նրա իշխանութեան քղանցի տակ պարտկվում էր: Որքան էլ տարբեր կարծիքներ, հակացքներ և նախապաշարմունքներ տարածուած լինէին հասարակութեան մէջ ճեմարանի մասին,—բայց ամենքը միաբան, համոզուած էին, որ Գէորգ IV իւր անունի մեծ լիշատակի լաւերթութիւնը դէթ նիւթապէս ապահովել է: Որքան մեծ եղաւ ազգի հիասթափութիւնը, այդ, մինչև անգամ լուսահատութիւնը, երբ լստանի եղաւ դաժան իրողութիւնը, թէ ճեմարանը այդ կողմից էլ պիտենին ապահոված չէ, և չնայելով, որ Հանգուցեալը ամենակերպ աշխատել է Աթոռացու և կամուտների մի քանի աղբւրները առանձնապէս չափազանցել ճեմարանի պահպանութեան համար,—արտաքին ճնշող հանգամանքները անցալթելի խոչնդոտն են եղել այս գործի աջողութեան... Սակայն հարցը միմիայն նիւթական կողմն էր արդեօք, որ ճեմարանը մի անտանելի բեռն պիտի դառնար Մալր Աթոռի վրին.—բարոյական և մտաւոր կողմերը առաւել ծանր էին: Եւ համոզուեցաւ՝ որ եթէ Մալր Աթոռի ղեկավարները դիմանում ու համբերում են այդ ծանրութեան—հասարակաց կարծիքից ակնածութիւնն է և երկիւղը:

Բայ ասեմ և ոչ ամաչեմ: Գէորգ IV-ի հիմնարկութիւնը երբէք իմ սիրտս չէ քաշել: Չեմ համակրել, ոչ թէ նրա համար, որ ես նրա գաղափարը չեմ ընդունել և աւելորդ եմ համարել՝ ինչպէս մեր իմաստակ Մեկեղեկները պահանջում էին: Երբէք ոչ. այլ չեմ համակրել, քանի որ նա իւր հիմնարկութեան օրից մինչև այժմ իւր ճակատի վերայ Բողոքող անարդարութեան մի անեղծ դրոշմ է կրել, նրան ծաղկեցնե-

լու համար՝ անարդար և անիրաւ միջոցներ է գործ դրուել: Չասնեք
ալն, որ լանուն դրա նիւթական ապահովութեան՝ ճաշոցների և ալ
ուրիշ եկեղեցական մատեանների առասպելական գներով բռնի վա-
ճառումը ծանրացան մեր ծուխերի վերայ և անլուր զայնակողութեան
առիթ եղան ժողովրդի մէջ,—ճեմարանի պատճառով ընկան մեր թե-
մական դպրանոցները և կաղմալուծուեց մեր քահանայական դասի
մտաւոր-բարոյական ամրութիւնը: Նա հաջ եկեղեցու մէջ մի տեսակ
խորհրդանշան ստեղծեց: Ճեմարիտ է, ալ ինդուլգէնցիան արքայութեան
դռներ չէր բացանում, բալց բաց էր անում եկեղեցու նուիրապետու-
թեան դուռը ալն տեսակ մարդիկների առաջ, որոնք երկնաւոր ար-
քայութեան վերայ շատ քիչ հոգս ունին.—նրանց համար գերադասելի
է երկրաւոր արքայութեան հրապոյրները... Որքան գալլեր ալ ին-
դուլգէնցիաների մէջ հովիւի պատրաստ հանդերձներ գտան և մտան
աղնայիսի փարախներ, որ առաջ անհնարին էր: Բալց այս էլ թող-
նենք: Նալենք խնդրի վերայ երրորդ տեսակէտով, որ մեր կարծիքով
առաւել նշանաւորն է:

Գէորդի հիմնարկութիւնը երկպառակութեան մի անանցանելի
վիճ բացած է Էջմիածնի միաբանութեան և ճեմարանի մէջ, —ճեմա-
րանի, որ Մայր Աթոռի փառքն ու պարծանքը պիտի լինէր, նրա
կախարդանքի և ազդեցութեան հաստատանք: Բալց այժմ դրանք եր-
կու հակադիր բանակներ են՝ բոլորովն անհասկնալի թշնամութեամբ:
Ո՞վ էր այս վիճը փորողը. լանցաւոր էր միաբանութիւնը, որ թշնա-
մական դիրք ունի բռնած գէպի ճեմարանը: Ո՞վ ինչ ուզում է ասէ.
—ես կարող չեմ միաբանութիւնը մեղադրել,—նրան տոյալել են ալ
դիրքը բռնելու: Պատի նախանձախնդրութիւնը մարդկային զգաց-
մունքներից ամենազօրաւորն է և կորոշալիւր: Որ Էջմիածնի միաբա-
նութիւնը անարտուժ հոգով մեծ զոհաբերութիւն է արել լանուն ճեմա-
րանի գաղափարին և նրա աջողութեան,—զրա մասին ամեն բարեխիղճ
մարդ պիտի վկայէ, որովհետեւ, եթէ մենք չվկայենք՝ քարերը պիտի ա-
ղաղակեն.—միաբանութեան նիստ ու կայքի ամենատխնդ և ոգորմ-
լի թշուառութիւնը և ճեմարանի կենցաղավարական բարոյութիւնը:
Սակայն միաբանութիւնը այս զոհաբերութիւնների փոխանակ ինչ վալե-
լեց՝—միմիայն արհամարհանք: «Արձանգանք»-ի 1883 թ. № 49-ում Հո-
վիւն ստորագրութեամբ հրատարակուած շրջանկաւ նամակը այս

խնդրի վերայ ամենապալծաւ լոյս է սփռած:
Երկպառակութիւնը, իհարկէ, առ ժամանակ դադարում է ներդո-
ծելուց, երբ Մայր Աթոռի վեհափառ դասակալի ներկայութիւնը զսգում
է ամեն կիրք: Սակայն, կարող ենք ապահով լինել, որ նրա բացակա-
լութեան ժամանակ ամեն անգամ նորից չի բարձրանալ ալն կորստա-
բեր խռովութիւնը, որ 1883 թ. վերջերին տեղի ունեցաւ ճեմարա-
նում և ալնքան անտեղի զոհեր պահանջեց մի կարգ մենաշնորհալնե-
րի անշնորքութիւնը պաշտպանելու համար,—մենաշնորհալնեքի, ո-
րոնց կապի հաստատութիւնը Էջմիածնի հետ՝ շատ կասկածաւոր է,
ալն ինչ վերջինի պարտաւորութիւնը նրանց առաջ չատ ու չատ մեծ
է ու ծանր,—երբէք, ինչի. որովհետեւ անարդարութեան դրոշմը մը-
նում է ճեմարանի ճակատի վերայ: Ամեն մի գործ, իւրաքանչիւր հիմ-
նարկութիւն, որքան էլ մեծ ու վսեմ գաղափար ամփոփէ իւր մէջ,
խախտ է և անդրատեւ, եթէ անարդար միջոցներով է պահպան-
վում և փոխանակ գաղափարի, իղեպի՝ անհատների շահերին կամ
հալեացքներին են լարմարեցնում: Մեկնեցէք ինձ խնդրեմ, որովհետեւ
խնդրեմ չէ կարում, Արդարութիւն է արդեօք, երբ հոգևոր ճեմարանը
կառավարվում է աշխարհական տեղով, աշխարհիկ գիտելիքներին
ընդարձակ տեղ է տրուած, աշխարհական ուսուցիչները հազար-
ներ են տալում, իսկ կրօնաւորը, որ ալն ճեմարանի առաջին ու
գլխաւոր առարկայի դաստառն է և իւր պարտքը կատարում է օրի-
նակելի աշխատանքիւրութեամբ, նուաճում և արդիւնքով.—բռնադատ-
ուած է բաւականանալ մի վարձով, որից դուրէ աւելի է ստանում
իւր տեսչի սպասաւորը... Սա նշանակում է արմատախիլ անել մար-
դի մէջ եռանդը, ոգևորութիւնը, սէր և ձգտումը գէպի բարձրը, գէպի
վսեմը և նախանձելին: Չունենութեան, չկայ առաջ կարելի է խոնար-
հիլ: Բալց միթէ մեր հոգևորականութիւնը ալնքան ընկած է, որ իւր
մէջ չունի մի մարդ, որին կարելի լինէր փտաօրէն լանձնել ճեմարա-
նի տեսչութիւնը և ուղղութեան դեկը... Աս չեմ հաւատում: Որքան էլ
այժմեան հոգևորականների մտաւոր հորիզոնը սոոր լինէր, չկարծեմ
որ չունենար մի մարդ, որի մտաւոր ու բարոյական հորիզոնը բարձր
չլինէր մի որ և է: Արեւիտեսանցի կամ Մարտիրոսեանցի կարողու-
թիւնից:

Աս միշտ ծիծաղել եմ ալն առարկութեան վերայ, որով կամեցել

են արդարացնել ձեմարանի աշխարհական ուսուցիչների վարձատրութեան առատութիւնը: Եթէ ձեմարանի ուսուցիչը բարձրագոյն ուսումնի առած անձն է, կեանքի շարմարութիւններին ընտելացած, ծանրը է նրան անապատ խորշերում բնակիլ և այդ պատճառով հարկաւոր է գոնէ նիւթական վարձի առաւելութեամբ գրաւել,—հապա մենք չարաքախտ բժշիկներս ինչո՞վ ենք պակաս նրանցից, եթէ աւելի արժանաւորութիւն չունինք, որ կառավարութիւնը ճշանակելով մեզ 980 ռ. տարեթոշակ, առանց ակնադրութեան ուղարկում է իւր ուղած տեղերը՝ և ինչպիսի տեղեր, ինչպիսի պատասխանատուութեամբ: ջահաննամի բուջաղը, Ղալաչի Մարգարի ասածի նման, «անկէ ուհաթ է»: Մեր ծառայած տեղերի հետ համեմատելով՝ էջմիածինը մայրաքաղաք է: Մեր վերայ դրած ծառայական պարտաւորութիւնների հետ կշռելով՝ ձեմարանի ուսուցիչների պաշտօնը դրախտային դրօսանք է:

Մեր համեստ կարծիքով, մինչև որ ձեմարանի համար Մալր Աթոռը, նրա գաղափարը իւր նիւթական կարողութեան հետ ներդաշնակելով՝ մի որոշ և հաստատուն ծրարագիր չկազմէ,—աւանդելի գիտելիքների և գասերի Բեւ և Վարչ չորոշէ, պարտքի ու իրաւունքի մի անբռնաբարելի սահման չգծէ, մանաւաղ նիւթական գոհաբերութեամբ չաշխատի իւր եկեղեցականներից գիտնական և արժանաւոր վարձատրութեան խումբ պատրաստել,—էջմիածնի ձեմարանը Շարալի որկորը կմնա՝ առանց Շիրակի ամբարներն ունենալու: Սա ըստ նիւթականին: Բարոյական կողմից աւելի վատ.—Մալր Աթոռին վիճակուած կը լինի միշտ մի կրաւորական դեր և դիրք՝ ձեմարանի կառավարութեան և ուղղութեան վերաբերմամբ:

Նրբ ձեմարանի ծրագիրը կնուիրագործուի, գասերի թիւը և վարձատրութեան չափը ընդ միշտ կորոշուին, և կպահանջուի մտաւոր ու բարոյական ցէնը,—ալն ժամանակ հոգևորականներից ինքնին կկազմակերպուի գիտնական ու զարգացած վարդապետների խումբը: Սա արդէն զօրաւոր խթան կլինի և կմղէ մեր երիտասարդ կրօնաւորներին դէպի առաւել բարձր և վսեմ ձգտումներ, քան թէ ալն՝ որ ալժամ նրանց շարժում է: Մալր Աթոռի աշխատութիւնը պիտի լինի այդ խումբի կորիզը ստեղծել.—այնուհետեւ խաւերը բնական ճանապարհով կը շերտուին և եկեղեցու բարձր վարչութիւնը կազատուի

ալն ծանր հոգսից, որի առաջ ալժամ տարակուսած մնացել է: Հարկաւոր է գիտակցութիւն և հաստատուն կամք, որ արհամարհէ քանաքաղ և վաղրահաջ Մենցեղների դատաստանը: Նա չէ մեծը, որ լոյս աշխարհ բերաւ Գէորգեան ձեմարանը: Մեծը նա պիտի լինի, որ ալն ծրնունդին առողջ ու արդիւնաբեր կեանքով ապրելու հաստատ և անսպառ ուժ կը ներշնչէ, ալն ուժերի աղբիւրները կբանալ մեր թեմական դպրանոցների և էջմիածնի միաբանութեան մէջ:

Եւ բոլորովին զարմացած սառած մնացի, երբ իմացալ, որ մեր ձեմարանի բաղդի վճռողները, ոչ միայն անձանօթ են դրա նման հիմնարկութեան վերաբերեալ կրթուած ժողովրդի ընդարձակ գրականութեան, ալ և անտեղեակ են մի ալնպիսի հսկալ անձի աշխատասիրութիւններին, որի անբռնաբարելի հեղինակութեան առաջ ամեն մարդ իւր գլուխը լարգանքով է խոնարհեցնում: Խօսքս Մոսկվայի հուշակաւոր Ֆիլարէտ Մետրապօլիտի վերալ է: Եթէ մեզպէս սոսկական մարդերին ներելի է չիմանալ նրա ընդարձակ և խորիմաստ հետախուզութիւնը հոգևոր ակադէմիայի խնդրի վերաբերմամբ,—մեր ձեմարանի վիճակը որոշողներին և ծրարագիրը մշակողներին աններելի է: Մալր Աթոռի, հետևապէս համապիւլու հայութեան ղեգադրութիւնն ալն էր, որ ձեմարանի նման մի ընդարձակ ալն տնկեցինք՝ առանց կանխաւ հողալու թէ ո՞ր աղբիւրներից պիտի ոռոգենք և որտեղ պիտի գտնենք դրա ծաղկման ու բարգաւաճման համար հարկաւոր հմուտ ու ժիր մշակներ: «Գոյ Գէորգեան Գեորգեան Գեորգեան Գեորգեան» —ահա մի շարմար արձանագիր, որ մենք լոծարութեամբ կը դրոշմէինք Գէորգեան ձեմարանի ճակատին, քանի որ մեզ անպատ կը մնալ նրա կառավարութեան և արտաբերութեան եղանակը:

Տասն տարի անցել է, որ Գէորգեան ձեմարանը բացուել է: Ճշմարիտ, ալն ժամանակաշրջանը շատ կարճ է ձեմարանի նման մի հիմնարկութիւն ծաղկեալ վիճակի հասցնելու: Բայց ալն ևս ուղիղ է, որ ալն շրջանը բաւական էր բողբոջներ ընձիւղելու: Գէորգեան ձեմարանը մի բոյս է, որ ոչ արմատ ունի՝ որ իրենից սնունդ առնէ և ոչ տերև, որ չունէ քաշէ: Մինչև ալժամ մեր ձեմարանը՝ Գէորգեան ձեմարան էր, այս խօսքի անձուկ մտքով: Հարկաւոր է դրա և Մալր Աթոռի մէջ առնչութիւն հաստատել, ալնպէս, որ իրաքանչիւր կաթողիկոս

պատւի և փառքի խնդիր համարէ՝ իւր քահանայապետութեան օրին այդ ճեմարանը առաւել ծաղկեալ վիճակի հասցնելու, քան թէ իւր նախորդի օրով էր: Սակայն սրա համար պէտք է, որ Մայր Աթոռը ճեմարանի նկատմամբ նուիրագործած դաւանութիւն ունենայ և լինի աջակէս անխախտ, անեղծ, ինչպէս եկեղեցու դաւանութիւնն է: Ահաւասիկ մեր դաւանութիւնը, որ աննախանձ անկեղծութեամբ խոստովանում ենք.

Մայր Աթոռի բարեմտութեան և բարի գիտաւորութիւնների վերայ ամենեւին կասկած չունինք: Գործը ցոյց է տալիս, որ այդ գիտաւորութիւնները լոկ ցանկութիւն չեն, այլ ճիշդ ու աշխատանք է թափում իրագործելու: Բայց նա իւր գործի աջողութեան համար պարտաւոր է արհամարհել Մենցելայի բոլոր բանդագուշութիւնները և օգուտ քաղել գիտարարութեան նոր օրէնքի չափն իջողաձից, որ էջմիածնի ճեմարանին արտօնութիւններ է տալիս: Այդ լոգոսածը բոլորովին կարող է ապահովութիւն տալ, որ ճեմարանից աւարտած սանը՝ իւր մտաւոր և բարոյական ոյժերը բոլորապատու կը նուիրէ Հայաստանեայց եկեղեցու ծառայութեան՝ կրօնաւորական կոչումն ընդունելով: Այդ սաները՝ եթէ Եւրոպա ևս ուղարկուին Մայր Աթոռի հաշուով՝ եկեղեցականին հարկաւոր գիտութիւնների մէջ կատարելագործուելու, — կարելի է բոլորովին վստահ ու աներկմիտ լինել, որ նրանք կը վերադառնան եկեղեցուն ծառայելու համար: Խոնամութիւնը և անտեղի ողորմածութիւնը ոճիր է, անպաշտան ոճիր: Միթէ անտեղի խոնամութիւն և բոլորովին աւելորդ ողորմածութիւն չէր, որ Մայր Աթոռը իւր հաշուով ուսում էր տալիս մի երիտասարդի, որ ամենեւին տրամադիր չէր կրօնաւոր դառնալու կամ ճեմարանին ծառայելու որոշեալ ժամանակով և համեստ ոռճիկով, մանաւանդ որ դրա հալը չատ ու չատ կարողատէր մարդ էր... Արդեօք դրա վերայ մխտած փողերով իւր համար աւելի մեծ արդիւնք և չափ բերած չէր լինիլ, եթէ Մայր Աթոռը իւր երիտասարդ վարդապետներին մի երկուսին Պօլիս, Երուսաղէմ և Եւրոպա ճանապարհորդել տար:

Ամենից առաջ հարկաւոր է ներշնչել պարտաճանաչութեան գիտակցութիւն և այս կարելի է քարոզողի, վարդապետողի և սովորեցնողի խստակրօն, պոռթկանական անսովոր պարտականութեամբ:

Թեան օրինակով: Որքան ևս աշակերտին հլու հնազանդութեան ոգի պատուաստեն, անհնարին է, որ նա եթէ ոչ խելքով և գիտակցութեամբ, գոնէ բնազդովով չզգայ, թէ ինչ հողիներ են, որ իւր դաստիարակութիւնը ուղղում են: Եթէ ևս, որպէս մի օտար մարդ, կարողացայ նկատել, որ էջմիածնի ճեմարանին ոգի ու ջերմութիւն տալու կոչուածները իրենց ջերմութեամբ միակ աղբիւրը «Գիւմշտուի» *) եօռանի տակ են գտնում, հապա առաւել մօտիկ մարդիկ ինչպէս չնկատեն, որ «մեռելները իրենց մեռելներին են թաղում»: Գէհ, թողենք այս զգալի լարերը:

Նրկար-բարակ խորհրդածութիւնների բաղդի մէջ թափառելով, մենք մոռացանք հարցի գլխաւոր և էական կէտի պատասխանը տալ: Ի՞նչ եղանակով, և ինչ ուղղութիւն բռնելու է, որ մեր ճեմարանը լարատե, բեղմնաւոր և բարգաւաճ ապրելու կենսական ոյժ և կորով ունենայ, նրա գոյութիւնը անհատների գոյութեան հետ կապ չունենայ, աճի իւր արմատի վերայ և իւր արմատից ստացած նիւթերով:

Պատասխանս կարճ է, բայց բարգործ:

Ընդունելով որպէս անհրաժեշտ պայման, որ ճեմարան մտնողը զպրանցի աւարտման վկայական և տաւան և եօթն տարեկան հասակ ունի, եկեղեցական բարձր և կատարեալ ուսումն ստանալու համար՝ բոլորովին բաւական է միամեաջ նախապատրաստութիւն կլասիկական լեզուներից և երեքամեաջ ուսման ընթացք: Այս ընթացքը աւարտողը, եթէ հաստատ մնում է կրօնաւոր լինելու իւր սկզբնական գիտաւորութեան և յօժարութեան, կը մտնէ միաբանական կարգը մի կողմից կրօնաւորական կարգերին ընտելանալու և իւր անձը փորձելու, միւս կողմից՝ իւր ստացած ուսումը դործնական աշխատութեամբ ամրացնելու՝ հարկաւ մի հմուտ և բանիրուն վարդապետի առաջնորդութեամբ, ինչպէս հին ժամանակ ընդունուած էր *): Այս

*) «Նոր-Գար» 1886.

**) Իսկպէս ճեմարանի զաղափարը այս սովորութեան մէջ մարմնացած էր: Այստեղ ուսումնական գիտելիքների մասնակարարութեան համար՝ որոշեալ կարգ և դասաւորութիւն չկար՝ այս օրում ընդունուած սխալմով: Մի որ և է ուսում առած կամ զարգացած մարդ, իւր բանասէր մտքի ծնած հարցերին պատասխան ստանալու նպատակով, դիմում էր այս ու այն իմաստասէրին, որի գիտութեան

ԺԸ.

Միւսոսն օրհնութեան նախնեթաց օրը.—Սարսափելի մըրիկը.—Ուխտաւորներն անել զրութիւնը.—Սրուանձտեանի եպիսկոպոսական առաջին պատարագը.—Ուխտաւորներն բազմութիւնը:

Մեր ապցելութիւններն հետեւեալ օրը ս. Լուսաւորչի վիրապից զուրս զալու փշտտակն էր: Բաց միւսնոյն ժամանակ ս. Միւսոսնի օրհնութեան նախատօնը: Այս օրուանից է սկսում այն զրութիւնը, որ ուխտաւորը ստիպուած է հրաժարել իւր անկախութիւնից և իւր գոյութիւնը խառնել ուխտաւոր բանակի գոյութեան հետ:

Յոյս ունէինք, որ այդ տօնին, ինչպէս ուղեկից ընկերս՝ պ. Ա. Մատուրեանցի սրտաբուդիս բաղձանքն էր, հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կկատարուի «Հայրենեաց պաշտպան» կաթողիկոսի քնարանի վերայ: Տարաբաղդաբար հասարակաց անկախութիւնը ունաջն անցաւ: Նրեի զբաղմունքի շատութիւնն էր, կամ որ առաւել հաւանական է՝ եղանակի խառնակութիւնն էր, որ արգիլեց Հոգեւոր Տիրօջ ժամ իջնել և գերեզմանի օրհնութիւնը կատարել:

Նւ վերաւի, այդ օրը մի աջնպիսի սարսափելի մըրիկ էր բարձրացել, որ ամեն բան աւերում, ապականում ու տապալում էր: Կարծում էինք թէ Բագուի դառնաշունչ խաղրին է, կամ բեռեական սառնամանիքի բորէասը, որ չլթաները խորտակելով, կատաղած չարձակուել է Արարատեան դաշտը տակն ու վերայ կործանելու: Այդպիսի սաստկութեամբ մըրիկ միմիայն լինում է Շամախի՝ երկրաշարժից առաջ: Մի փոշի էր բարձրացել, որ ամեն բան ծածկել էր: Աչք բաշակ չէր լինում:

Ընթերցողը հարկաւ կերեակալէ, թէ այս սարսափելի մըրիկ ժամանակ ինչ էր ուխտաւորների հալը, որոնք հարկադրուած էին բացօթեալում հանգրուան ունենալ: Ամեն մարդ, որ չարկի ու խուցի տէր էր, անհնարին կերպով սեղմուել էր, որ նրանց էլ ծածկուց տալ. բաց չէ, անկարելի էր տեղաւորել: Չկար երկրագնդիս երեսին մի կէտ, մի վայր, որտեղ տարագիր ու նօդէն հալը բնակութիւն է հաստատել, որ իւր ներկայացուցիչը չունենար այս աշխարհախումբ ամբողջի մէջ: Բոլոր վաղարշապատը իւր ընդարձակ տարածութեամբ՝ թոււմ էր, թէ համասփիւռ հայութեան աշխարհահանդէս էր: Քանի տարազ տիպարների, զգեստների, սովորութիւնների և բնաւորութիւնների: Ո՛վ որ կամենում է ուսումնասիրել և ճանաչել հայութիւնը, նա անպատճառ պարտաւոր է ս. Միւսոսնի օրհնութեան Էջմիածին գնալ: Դուք այստեղ կիմանաք, թէ ինչ մեծ զօրութիւն կա ուխտագնացական սովորութեան մէջ: Կիմանաք թէ ինչի՞ Ուլիմպիական և Կորնթական տօները հին տոների համար այնքան սիրելի ու նուիրական էին: Նթէ հին հեթանոսութեան աւանդութիւններից մի բան, որ քրիստոնէական շրջանում էլ տեղութիւն ունենալով, Հայաստան ժողովրդի բաղրի վերայ մեծ ներգործութիւն է ունեցել՝ «Դա ուխտագնացութեան սովորութիւնն էր: Այս գեղեցիկ և փրկաւէտ շատկութիւնն է միջնորդ եղել, որ աւարագիր նօդէնութեան մէջ Հայկաջ դաւակին փշել է տուել իւր խնկելի նախնիքների օրօքանը, գործարանը և քնարանը,—ազգերի պաշտելի երրորդութիւնը:

Մըրիկը քանի գնում խռովում էր: Բաց ո՞վ էր նալում նրա սաստկութեան,—ամեն ուխտաւոր շտապում էր համբուրել, արտասուքով ուռգել Գրիգորեան Նուիրավայրի իւրաքանչիւր սրբութիւնը, և տեսնել ինչ որ նրա փառքն ու պարծանքն է համարվում հեռուից, Հայաստանի խորքերից եկած ջերմեռանդ սրտերի համար *):

*) Ուխտաւոր բանակը Մայր Աթոռի սրբութիւններին երկրպագութիւն տալուց չետոյ, երամ-երամ դիմում էր ճեմարանի շինութիւնը տեսնելու և մխիթարուելու: Գոները ամեն կողմերից բացարձակ գտնելով, հեղեղի նման ներս էր վազում և մտնում էր ամեն տեղ: Յս զարմանում էի, թէ ինչպէս կարելի է թողնել, որ այդ ահագին, մերձաւորապէս 15 հազար հոգի ամբողջի բազմութիւնը անարգել ազատութեամբ ել ու մուտ գործէ ճեմարանի նման շինութեան մէջ: Նթէ

Պատմութեամբ էին, որ առաջուայ ժամանակները, ներկայ հանդէսէն մասն դէպքերու, վաճառական կառավարութիւնը՝ լծի ակերին, Ներսիսեան անտառումը վրաններ սարքելիս է եղել: Այս անգամ չգիտեմ ինչի առաջին կանխադրութիւն էր եղած: Բարեբաղդարար մրրիկը ոչ միայն տարափ անձրև չբերաւ, այլ բոլորովին խաղաղեց և սիրուն արևի գորովալիւր երեսը բանալով՝ ամենքի տխրամած սրտերը ուրախացրեց պաշտառ ու ջնուցիչ լուսով:

Այդ օրուայ պատարագին էր Սրուանձտեան սրբազանը: Սովորութեան համեմատ, որ նորընծայ եպիսկոպոսը առաջին պատարագը մատուցանելով ս. Իջման սեղանի վերայ, Էջմիածնի միաբանութեան հիւրասիրութեամբ է ճաշկերութիւն, աղագէս էլ հ. Սրուանձտեանը հրաւիրել էր միաբանութեան: Միաբանութեան հետ հրաւիրուած էին շատ ուխտաւորներ, մանաւանդ հեռաւոր տեղերից և Տրապիզոնի վիճակից եկածները: Հաշի ժամանակ հիւրասիրող սրբազանը իւր կենաց բաժակի առաջարկութեան վերայ, մի գեղեցիկ և հոգեբուլիս ատենաբանութիւն արեց, որ ամենքի վերայ խորին տպաւորութիւն թողեց: Մեզ աչքայէս էր թւում, թէ մեր առաջ կանգնած են Կոմիտասը և Ալիշանը և հայրենի սրբութիւնները և չիշատակները դրուատելու համար պաշար են մտել: Պէտք է ասած, որ Սրուանձտեանը, ինչպէս իւր բոլոր աշխատասիրութիւնների մէջ, այս տեղ ևս առաւել սրտի հետ էր խօսում, քան մօքրի:

Համառօտութեամբ անցնենք երեկոյեան ժամանակ՝ հանդիսաւոր թափորով կաթողիկոսի վեհարանից ժամ իջնելը: Այդ հանդէսը մինչոչ կարգն ունէր, ինչ որ մի շարքի առաջ տեսանք և որի պատկերը ներկայացրել ենք ընթերցողին: Այս անգամ մեզ զարմացնողը՝ ուխտաւորի բազմութիւնն էր: Տաճարի ընդարձակ բակում մի տեղ չկար, որ ամբողջ բռնած չլինէր: Այդ ու կին, ծեր ու տղայ, չինա-

դրա տատակները կարծր քարից և ամուր երկաթից էլ լինին, այդ խաժան ամբոխի («ամէնիների»), («լապչիների»), («խուճողուռների»), («ջիզմէների»), («քօչերի»), («նալընների») և («տրեխների») չփուկուց կ'մաշուէին, ուր մնաց տախտակները, որոնք առանց աչն էլ պիտի տեսալից չեն: Այս երևոյթի պատճառը ես տալարած էի վերագրել անհրեղի անհոգութեան ձեւարանի վարչութեան կողմից, որովհետեւ ուրիշ բանաւոր պատճառ դժուար էր գտնել...

կան ու քաղաքացի, բոլորը իրար էին խառնուած ու խոնուած հանիքները, պատուհանները, ծառերի ոտները, մինչև անգամ շինութիւնների կարնիդները բռնուած էին: Մի խօսքով՝ չկար մի կէտ, որտեղից կարելի լինէր տեսնել թափորական հանդէսը, որ ժամօրի կանգնելու կռուան չլինէր: Երեսնից բերուած և վեհարանի դռնից մինչև տաճարի դուռը երկու կարգով կանգնած զօրքի վաշտն էր և նրանց հրացանների կոթը, որ խառնիճաղանձ ամբոխի հեղեղը մի կերպ բռնում էր և թափորի համար երկու-երեք կանգուն լաղութեամբ ճանապարհ պահում: Վաչ նրան, որ անզգուշութեամբ այդ ամբոխի ոտի տակը մնար,— փրկութիւնը անհնար էր: Վաչքի բակը ածու ածու բաժնուած մի գեղեցիկ ու պաշտառ բուրաստան էր ներկայացնում մեր աչքին՝ երբ մենք մի շարքի առաջ մտանք այս հրապարակը, բաց աչքի մէջ բոլոր ամբոխի ոտի տակ կոխկոտուել ու ապականուել էր:

Ինչպէս անցեալ շարքի, այս անգամ ևս երևոյեան ժամերգութեան կցորդեցին գիշերապին ժամի պաշտամունքը: Ժամից լեռու սկսուել էր աչն ուրախութիւնը, որ սովորաբար մեր ուխտադնացութեան չափակաւին է: Ամբողջ վաղարշապատը իւր ընդարձակ շրջապատով՝ անտխրական խնջոյքի և ցնծութեան հանդիսարան էր դարձել: Ուխտաւորները խումբ խումբ բաժանուած դուարձանում էին իրենց երկրի սովորութեան տարազով: Օղը թնդում էր ուրախութեան աղաղակներով, և ձեր ականջը մերթ խլացնում էին և մերթ պարարում աչն բոլոր ձայներով, որ Գողթան մուսաները հնարել էին ժողովրդական երաժշտութեան, նուագերգութեան և պարի համար: Ուր նայում էինք՝ անտխրական խնդութիւն էր տիրապետած, և ոչ մի թեղ չնկատեցինք, որ այդ ուրախութիւնը պատշաճի սահմանից անցած լինէր: Իհարկէ, ուրախացող խմբերի մէջ ամենից առաւել աչքի էր ընկնում թիֆլիսի համբարի ուրախութեան պատկերը: Այս բոլորը խամ մարդու վերայ փոքր ինչ օտարոտի տպաւորութիւն է թողնում, բաց փոքր ինչ անցնելով և խորը թափանցելով այս երևոյթի մէջ, զգում է, որ անարատ է և անսխեթ, բնական է ու անկեղծ և լաւ տպաւորութիւն է ածում:

Այս տեսարանի մէջ մեզ վերայ ամենից լաւ տպաւորութիւն արաւ աչն մխիթարական երևոյթը, որ վաչքի կողմից ի չարն չէր գործ զրվում ժողովրդի ջերմեւանդութիւնը և ուխտաւորը բռնադա-

տուած չէր քսակը բաց պահելու, որ ամեն մի քաղուժ նրա ճանապարհը կարող և փուշի նման՝ գանձանակը աչքը խոթող տիրացուի կամ մղառու տաղտկալի հրաւերից ազատուի: Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ այս կէտում մի տեսակ վեհանձն ցարաբերութիւն էր տիրում Մայր Աթոռի և ուխտաւորների մէջ, վանական տնտեսութեան կառավարիչների ոչ միւսի բերանից մի ակնարկ անգամ չլսեցինք, որ ուղղած լինէր դէպի ուխտաւորների ժլատութիւնը: Այն ինչ, այս մասին բոլորովին տեղիք կար դանդատուելու: Չկարծեմ, որ էջմիածինը այդ ուխտաւորներից աչքքան արդիւնք ստացած լինէր, որ նրանց կերածի, խմածի, ապականածի, կոտրած-թափածի ծախքը ծածկէր: Նուիրատութեան կողմից առատաձեռն էին Նոր-Նախիջևանից, Ղզլարից և Աստրախանից եկող ուխտաւորները:

ԺԹ.

Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը.—Նրա ճշանակութիւնը հալի համար.—Պատմական մի ակնարկ.—Օրհնութեան հանդէսը.—Ժամաւորի նեղութիւնը.—Օրհնութեան արարողութիւնները և կարգը.—Հին ու նոր ուխտաւորի փափազը.—Նկարագրիս նպատակը:

Վերջապէս լուսացաւ այն խորհրդաւոր առաւօտը, որ մեր ուխտաւոր իղձերի կատարն ու պսակն էր:

Յունիսի 15-ն էր և ո. էջմիածնի հիմնարկի տօնը: Նշանակը աչքքան հրաշալի էր, որ ամենեւին մոռացնել էր սորել նախորդ օրուայ մրրկի արհաւիրքը: Արարատեան բոլոր դաշտաւայրը մի արտասովոր չարժողութեան մէջ էր: Ուխտաւորների աշխարհախումբ բաճակը առանց աչք էլ մեծ էր, բայց դարձեալ նոր նոր գունդերով ստուարանում էր մօտակալ գիւղերից և Երևանից եկող ուխտաւորներով:

Բոլորովին իրաւամբ էր նկատել պ. Ա. Երիցեանը 1882-ի ս. Միւռոնի օրհնութեան առիթով, որ այդ հանդէսը ոչ միայն հոգևոր, այլ և ազգային ժողովրդական բողձալի ուրախութիւն է, և ամեն հաւքի համար մի վսեմ և խորհրդաւոր ճշանակութիւն ունի *): Մեր այսօրուայ կեանքի քաղաքական պայմանների մէջ, երբ հալը՝ Լօնդօնից սկըսած մինչև ձալա և հեռաւոր Հնդկաստան, հիւսիսային բևեռից մինչև արևադարձները, ամեն ուրեք ձիգ ու ցրիւ կն եղած,—ս. Միւռոնի

*) Ա. Երիցեան, «Արձագանք» 1882. № 13 «Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը»:

օրհնութիւնն է, որ որպէս ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռի անբռնաբարելի իրաւունք, ամեն տեղերի հաւերին կապում է ի մի և ամենքի աչքերը դարձնել է տալիս դէպի ազգային-եկեղեցական ընդհանուր կեդրոնը,—դէպի սքանչելի տեսլեան վեհապարը և Հայաստանեայց ուխտի լուսասփիւռ տաղաւարը *): Համազգական աթոռի նահատակութեան գնով նուիրագործուած իրաւունքի մէջ է ծածկուած ազգիս ընդհանուր միութեան լուստնական գաղափարը և այս է պատճառը, որ ս. Միւռոնի օրհնութեան ժամանակ ս. Էջմիածնի լաւնարձակ գաւթում բարեպաշտ հայերի աշխարհախոսմբ բազմութիւնը,—Հնդկաստանից, Ռուսիայից, Պարսկաստանից, Թիւրքիայից մի խօսքով երկրապնդիս բոլոր ոլորտներից, որտեղ հալը իւր հոգևոր միութեան բարբառով աղօթում է. «Մի չամօթ առնէր զմեզ, այլ արա՛ ընդ մեզ ըստ հեղութեան քում և ըստ բազում ողորմութեան քում»: Ս. Միւռոնը դեռ ևս հին ժամանակներում մեր ժողովրդի հոգևոր և բարոյական կեանքում մի առանձին և խորհրդաւոր նշանակութիւն է ունեցել: Հաշ ժողովուրդը մի շարք առանձններ, անէծքներ ու օրհնութիւններ ունի Միւռոնի վերաբերմամբ: «Արա ճակատին կասես թէ միւռոն չը լինի քսած»։ «Բերած մեռողը վկայ»։ «Մեռողից ամաչիր»։ «Ախոս էն մեռողը, որ ճակատիդ ես քսեմ» և սրանց նման շատ խորհրդաւոր խօսքեր հաշ ժողովրդի համար առաքինութեան և անբարոյականութեան աստիճաններ որոշող գաղափար են: «Նամուս», «ամօթ» և Միւռոն հոմանիշ բառեր են: Միջնադարեան ցոյնները, որ մեղադրում էին մեզ որպէս հերետիկոս՝ վերջին օծման խորհուրդը մահուան ժամանակ առանձին չկատարելու համար, լաւ նկատել էին, թէ որ աստիճան ազգայնացած ու ժողովրդականութիւն էր ստացած հաւերի մէջ ս. Միւռոնը և նրա օրհնութեան հանդէսը: Այս էր պատճառը, որ ժԲ դարում, Բիւզանդիայի Կիո Էմմանուէլ կապրը՝ կամենալով միացնել Հայաստանեայց եկեղեցին Օրթոդոքսի հետ, մեզ առաջարկած ինն խնդիրների մէջ հինգերորդը վերաբերում է ս. Միւռոնին. «Ձի առնիջիք զՄիւռոն ձիթով ի ծառոց» *): Յոյները պահանջում էին, որ մենք ս. Միւռոնի օրհնութիւ-

*) Ազգաթանգեղոս.

**) Ընդհան. տիպ երուս. եր. 157.

նը չկատարենք մեր սովորութեամբ, այլ նրանց նման զործ ածենք միմիայն ձիթենեաց պողի իւղը: Ներսէս Շնորհալին հերքում էր այդ առաջարկութիւնը՝ առարկելով, թէ քահանայական օրհնութիւնն ու աղօթքներն են, որ միացնում են ձիթոյ նիւթի հետ Աստուածալին շնորհքը, և թէ ոչինչ առաւելութիւն կամ թերութիւն չէ՝ եթէ զործածական ձէթը ծառի պողից լինի կամ բոյսի:

Այսպէս թէ այնպէս, բայց ս. Միւռոնի օրհնութիւնը՝ այսօր-Հայաստանեայց եկեղեցուն շատուկ ամենահին ծէսերից միւնն է: Դրա կատարման համար իսկապէս որոշուած ժամանակ չկալ, կատարվում է միշտ, երբ վիճակներում և Մալր Աթոռում սպասվում է ս. Միւռոնի պաշարը: Մեր դարում սովորաբար կատարվում է չորս-հինգ տարին մի անգամ, թէև ուամիկ ժողովրդի մէջ ընդհանրացած է այն կարծիքը, որպէս թէ եօթն տարին մի անգամ է կատարվում: Մեր մատենագրութեան մէջ տեղեկութիւն չկալ, թէ որքան անգամ օրհնած են Դաւիթը, Դանիէլը, Տիմոնը, Կարբեցին կամ Ներսէս Մ-ը՝ իւր տաւնչորս տարուայ քահանայապետութեան ժամանակ: Յալոնի է միայն, որ Մատթէոսը եօթնամեայ կաթողիկոսութեան ժամանակ մի անգամ օրհնած է, իսկ հանդուցեալ Գէորգ IV-ը տաւնից տարուայ հայրապետութեան ընթացքում չորս անգամ է կատարած.—1868, 1872, 1877 և 1882. թ. ուրեմն միջին թւով չորս տարին մի անգամ: Ներկայ Վ.հ. Կաթողիկոսի օրով անցեալ տարուայ կատարուածը առաջինն էր: Նոյնպէս առաջին անգամն էր, որ հանդէսը լուծիս ամսին էր նշանակուած.—սովորաբար կատարվում է կամ մայիս և կամ սեպտեմբեր ամիսներին:

Ս. Միւռոնի օրհնութեան հանդէսը իսկապէս սկսուած էր նախորդ օրուայ նախառօժակով, բայց Միւռոնի պղնձեայ մեծ կաթոնք գառուած ձիթով լցրած՝ արդէն 40 օր էր, որ դրուած էր աւագ սեղանի բեմի վերայ: Նրա բերանը ծածկած էր կափարջով և քօղարկուած՝ եօթնադոնեայ և եօթնապատիկ քօղով: Կափարջի վերայ դրուած էր մի մեծ ու ճաճանչաւոր խաչ, որի արծաթափայլ պատուանդանը ս. Էջմիածնի տաճարն էր ներկայացնում:

Թէև ս. Միւռոնի օրհնութեան հանդէսը նկարագրուած է մեղանում առաւել ճարտար ու կենդանի գրչով *) բայց կարծում ենք, որ

*) Ա. Արվադեան՝ «Հանդէս օրհնութեան ս. Միւռոնի», «Արձագանք» 1882. № 15.

մեր նկարագիրն աւելորդ չի լինիլ, — բաւական է, եթէ արդէն եղածը ընթերցողի միտը բերէ:

Առաւօտեան ժամերգութիւնը արդէն մինչև լուսաճալը վերջացել էր: Ժամը ուղիղ վեցն էր, որ Տաճարի քաղցրահնչիւն դանդաղների նուագը աւետում էին պատարագի ժամը: Ամեն ուխտաւոր աշխատում էր տաճարի մէջ մի տեղ բռնել, որ հանդէսը, ինչպէս ասում են, գոնէ մի աչքով էլ տեսնէ: Բայց կարելի էր արդեօք այդ և մի աչքովս խաթամուծ ամբոխ տեղաւորել կարգով: Տաճարի ներքին դրութիւնը մեզ չպահնէ: Բարձր սիւները, ս. Իջման սեղանը, հազարապետական աթոռները սեղմում են աւագ սեղանի տեսարանը, որտեղ կատարվում է օրհնութեան կարգը: Այժմ այդ տեսարանը աւելի սեղմուած է. — ս. Իջման սեղանը և հազարապետական աթոռները չըջապատած են ամուր և միահարթ տախտակամածով, որ խոստան ամբոխի ամենի ալիքներից բաղխուելով՝ չխորտակուին: Այս անպարմարութիւններին միանում է մի առաւել մեծ անցարմարութիւն: Իջման տաճարը վերնատուն չունի, ինչպէս քաղաքների կեղեցիկները ունին, որ կարող լինէր առաւել մեծ բազմութիւն տեղաւորել իւր մէջ, մանաւանդ իդական սեռի բազմութիւնը, որ ներկայ հանդէսի նման դէպքերում խառնակութեան, խռովութեան և ժխորի գլխաւոր պատճառն է դառնում *)

Մինչև ժամերգութեան սկսելը, տաճարը դատարկ է. նախ թափորը պիտի անցնի, որ ժամաւորին ներս թողնեն, ապա թէ՛ ո՛չ՝ անհնարին է: Դռները ամրացրած են կրկնակի. դրսից պահպանում են

*) Կուսանք, որ ներկայումս Էջմիածնի տաճարի շինութեան մտադրութեան ժամանակ, այս կարևոր հանգամանքը ուշադրութեան կառնուի: Այդ տաճարում կարելի է մի ընդարձակ, այդ, մինչև անգամ կրկնապարկ վերնատուն չինել՝ առանց տեղեկացնելու ներքին տեսարանը: Սրա հետ կարծում ենք առաւել նպատակաւոր մար կլինի, եթէ Իջման սեղանի կաթողիկէն շարժական լինի և Միւռնօրհնութեան հանդէսը կատարուի միջին չորս սիւնների մէջ՝ ժամանակաւոր շինուած տախտակամածի վերայ, ինչպէս կատարում են Թիֆլիսի Մայր եկեղեցում ոտնալուսի հանդէսը: Ս. Միւռնի կաթան ուղղակի կարելի է զետեղել Իջման սեղանի վերայ՝ համապատասխան տեղում: Դրանով հանդէսի տեսարանը տասնապատիկ կը բացուի և պատճառ կլինի կարգ-կանոն և հանդարտութիւն տիրապետելուն:

դիւտերները: Մտրակ է, որ անխնայ և անաչառ չորս կողմը շառաչում է և դարձեալ անհնար է լինում գրո՛ւ ամբոխի խուման առաջն առնել: Տաճարից դուրս՝ դիւտերներին է լանձնուած կարգապահութիւնը, ներսում՝ Թիֆլիսի համքարներին: Կարգադրուած է, որ հեռաւոր տեղերից եկողներին նախապատուութիւն տրուի, իսկ մնացածներին՝ երկրորդ, երրորդ տեղերը աստիճանաբար:

Բայց ահա դանդաղները մի նոր եղանակով հնչում են: Հեռուից լսվում է «Խորհուրդ խորհին»-ի ձայնը: Մեր երկու անգամ տեսած թափորը չարժում է նոյն ճանապարհով, որ բաց են պահել երկու կարգ շարուած դիւտերների շղթան: Հրացանները ողջունում են թափորը, որ այս անգամ առաւել հանդիսաւոր է և փառաւոր և դալիս է ուղղակի վեհարանից: Ահաւասիկ մէկ ձեռքը պարկեշտօրէն կուրծքի վերայ դրած և միւս ձեռքին արծաթագունդ դաւազանով՝ կարմիր կապան հագին՝ կաթողիկոսական շաբէրները, որ մեր կաթողիկոսներին Պարսից շահերի կողմից տրուած արտօնութիւններին մնացորդն է: Ներանց ծանր քաշերին հետևում են ճերմակ շապիկները հագին՝ դպիրների խումբը, որի դպրապետի կորովալիք ձայնը «Խորհուրդ խորհին»-ի գեղգեղանքներն է դուրս բերում զգացուած և ոգևորուած կրճքի խորքերից: Ի՛նչ հրաշալի ձայն: Դպիրներին հետևում են երկու կարգով տեղական և ուխտաւոր քահանաները, արեղաները և վարդապետները՝ — ամենքը չուրջառադգեստ: Այս կարգի մէջ ընթանում են խաչերը, խաչվառները և կերտները: Նրանց հետից չորս աւագ սարկաւազներ՝ սաղաւարտները գլուխներին և արծաթափալ տապանակները ձախ ձեռքում՝ հաւասար աղեղներով (ամպլիտուդա) և ներդաշնակ քաղնթաց խնկարկում են սուրբերի մատուցներին և հազարապետական քօղին: Տասներկու եպիսկոպոսներ՝ բոլորովին զգեստաւորուած՝ երկու կարգով բերում են Մայր Աթոռի սրբութիւնները. — Աջ կողմից՝ աստուածամուխ Գեղարդը, ծաղիկների հիւթը, Պետրոս առաքեալի ճկովթը, Արիստակէս Հաղապետի աջը և Աւետարանը: Ձախ կողմից՝ — Լուսաւորչի ս. Աջը, Գևորգաբժի խաչը, Թովմաս առաքեալի աջը, Բաղասանը, Թադէի աջը և Ազաւնին հին միւռնոսով:

Սրանց հետից շապկազգեստ չորս դպիրներ բռնած ունին հազարապետական քօղը, որի երկու կողմից բարձրացած կրում են կաթողիկոսական ձողաբարձ խաչը և դաւազանը: Քօղի հետից՝ շառագոյն

ամպհովանու տակ գալիս է Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ տեսնողներով աշխարհախումբ բանակը ալն ճաճանչաւոր քառաթեւան նշանով, որի մէջ ամփոփուած է կենաց փայտի ս. մասունքը: Վեհափառը զգեստաւորուած է պատարագչի զգեստով: Նրկու եպիսկոպոսներ, որոնք պիտի սպասաւորէին, կերպասեալ ձերմակ չապիկներով, բաղբաններով և փորուրաններով բարձրացրած կրում են հալածապետական ամենածանրադին շուրջառի քղանցները: Ամպհովանու չորս անկիւններից գնում են քչոցակալները քչոցները, մեղմիկ բաղխելով, իսկ ետևից կաթողիկոսական դաւաղանակիրը հովապետական ցուպը բարձր պահած: Թափորական հանդէսը փակուած են ալն ուխտաւորները, որոնց արտօնութիւն է չնորհուած հանդէսի ժամանակ՝ եկեղեցում նախադաս տեղ բռնելու: Բոլոր թափորը ներկայացնում էր մի շքեղ և փառազարդ տեսարան:—Մայր Աթոռը հանդէս էր հանել իւր գանձերի բոլոր ճոխութիւնը, փառքը և հարստութիւնը:

Հազիւ թափորը մտնում է եկեղեցի, վեհափառը, որպէս պատարագիչ՝ բարձրանում է աւագ սեղանը և դպիրները բռնում են իրենց տեղերը, և անա աւխտաւոր ամբոխը հեղեղի նման վերալ է տալիս ներս վազելու: Անցքերը պաշտպանող զօրքերի շղթան տատանում, երերում է ալն սարսափելի հեղեղի անդիմադրելի ալիքների առաջ: Շղթան խորտակվում է և չէ անցնում մի քանի րոպէ՝ և տաճարը լցվում է մի ալնալիսի խառնիճաղանձ բաղմութեամբ, որ եթէ վերևից ասեղ ձգէին, ինչպէս ասում են, դետին չէր ընկնիլ: Մի սեղ, մի կէտ չկար, որ ամբոխը հեղեղած չլինէր: Միմիաջ աւագ խորանի բնին էր ազատ, ալն ևս մասուեքակիր եպիսկոպոսների շղթան էր, որ վեցն աջ կողմից, վեցը ձախ՝ բռնած էր աստիճանների վերալ խրուհուած ամբոխը: Ի՜նչ սարսափելի աղաղակ է բարձրացել.—կարծէք ուկիրանոս էր խռովում և նրա ամենի ալիքները սարսափելի շառաչիւնով ժպտերին զարնուելով քեռ էր գնում: Առաջ դաւառապետը, քեռու վեհափառ պատարագիչը չորդորում են խուժանը, որ խաղաղի, հանդարտուի: Բայց կարելի է արդեօք հնազանդել.—ամբոխը կորցրած է ինքնազուպութեան զօրութիւնը. նա անպալման ևեթարկուած է նոյն րոպէին նրա ամբողջ գոյութիւնը համակած անզուտոյ ցանկութեան:—որի սիրտն է գնում, որը նուազում է, որը թուլանում է: Բայց և՛ կարող է դրանց դուրս բերելով աղատել.—անցք, ճանապարհ ա-

մենին չկալ. շարժուել՝ նշանակում է առաւել ճնշուել քրտինքը քամող ջխտիչի տակ: Արարողութիւնների և ընթերցուածների ունկնդիր լինելու մասին մտածել անգամ կարելի չէ: Խուռվեալ ուկիրանոսի սարսափելի աղաղակի և ժխտրի մէջ ամեն ձալն խեղդում է: Ընկերիս սիրտը գնաց.—նրան մի կերպ աղատեցին: Դպիրներից մինը նուաղեց.—անհարկն է լինում նրան բաղխող ալիքներից դուրս հանել և ժամաւորների գլխով սեղան հրել: Եւ գգում եմ, որ նուազում եմ. մատս սաստկութեամբ կրծում եմ, որ զգացութիւնս արթուն մնալ: Հազար վերստ կտրել, ինչ է՝ միւռնի օրհնութիւնը տեսնել և նուաղիլ: Չէ, լաւ է մտնել, բայց գոնէ բաց աչքով տեսնել: Նթէ իմ նրման մարդը, որ պիտի իմանալ քիչ թէ՛ շատ զսպել և նախապաշարմութեանից ազատ մնալ, այսպէս է տրամադրուած, —հապա ամբոխը ինչ դրութեան մէջ պիտի լինի: Ամենին չեմ կարող մեղադրել նրան, որ պատրաստ է ամեն բան տոնահարել.—միաջ թէ՛ տեսնէ միւռնի եփ գալը...

Խառնակութիւնը սարսափելի է. բայց առաւել սաստկացնում են բեմից տեղատարափ նետուած սառուցի կտորները: Հապա փառնող պճնազարդուած կանաք,—դրանց պատճառած խառնակութիւնը աւելի վատթար: Իւր ժամանակին չեն եկել և ցարմար տեղ չեն բռնել, այժմ պատարագի ժամանակ, մինչդեռ ամբոխը հեղեղել է եկեղեցին և շարժելու հնար չկալ.—նրանց առաջ մղելու համար՝ անծնալ հարուածող մտրակների շառաչիւնը ճղնում է անհնարին սեղմուած ժաժաւորը ճեղքել և անցք բանալ: Նրկաթէ ամուր վանդակները տապալում են: Ճարպիկները բարձրացել են տաճարի տանիքը և մեծ կաթողիկէի պատահաններից են նայում: Որքան սրտոտութիւն... Նրանցից մէկը անզգուշութիւնից սահի և վայր ընկնի՝ մեծ կտորը ականջը կը մնալ...

Պատարագը շարունակվում է այս խռովութեան և աղմուկի մէջ: Բայց անա, վերաբերումը կատարուեցաւ. ձայնում են (տղջոյն)ը: Վեհափառ պատարագիչը դառնալով դէպի ժամաւորները՝ բաղմում է սեղանի աջ կողմում Հալապետական աթոռի վերալ: Սկսում են օրհնութեան կարգը: Նրգում են և կարդում են օրհնութեան սաղմոսներ, աղօթքներ և ներսէս շնորհալու «Որ ցառաջարոյն» չարականը: Մասուեքակիր եպիսկոպոսները հնազնատ կարգով կարդում են

սահմանուած մարգարէական գրքերը, աւետարանները և թղթերը: Դպրական խումբը սկում է երգել Հոգոյն Սրբոյ Իջման նուիրեալ շարականներ: Մայր Աթոռի լուսարարագետը զգուշութեամբ վեր է առնում Միւսոնի կաթսայի վերալից ճաճանչաւոր մեծ խաչը, եօթնագոյն քօղը և կախարիչը («Աբօր ցնծամբ երկրաւորքս») շարականի վերջին հատուածի վերայ՝ Վեհափառ Կաթուղիկոսը կաթսայի մէջ խաչաձև թափում է հետզհետէ ծաղիկների հիւթը և Պալատանը, իսկ «Առաքելոյ Աղանդոյ»-ի վերայ՝ հին Միւսոնը: Այդ միջոցին զրախ զանգակները և քշոցները ուժգին ու ներդաշնակ հնչում են: Ժամաւորի սիրար տենդալին շարժման մէջ է և թրթրում է, որ սպասած երևութիւն չպատուելու վերաջ է. նա լարել է իւր տեսողութեան բոլոր ուժերը: Նոյն րոպէին նրա գոյութեան միակ ձգտումը, փափագը և նպատակն է՝—չնուաղիլ, որ բաց աչքով տեսնէ ս. Միւսոնի տեառնագրութիւնը ս. Գեղարդով և ս. Լուսաւորչի հրաշագործ Աջով, որոնց զօրութեամբ որպէս թէ եփ պիտի գալ: Նա ահա Վեհափառ Հայրապետը ձայնով սկըսում է տեառնագրել ս. Միւսոնը՝ նախ կենաց փախը ընկղմելով, քնոյ աստուածամուխ Գեղարդը և ապա ս. Լուսաւորչի Աջը և ամեն անգամ խաչաձև խառնելով: «Օրհնեսցինք»-ը Հոգևոր տէրը ինքն է ասում, իսկ երկոտասան եպիսկոպոսները մեղմօրէն ձայնակցում են: Սարկաւազը խնդրում է Վեհափառի օրհնութիւնը և նորանի օծեալ իւղի շնորհքը ուխտաւորների վերայ: Կաթսան փակում են նոյն կափարիչով, բայց առանց ծածկոցի: Վեհափառ Կաթուղիկոսը կնքում է հանգէսը «պահպանիչ»-ով և դառնում է զէպի սեղանը գոհութեան պատարագը մատուցանելու:

Բոլոր հանդէսը, սկսած թափորից մինչև տեառնագրութիւնը մօտ երեք ժամ տևեց: Նա լարել էի իմ բոլոր ուշադրութիւնը իմանալու, թէ որ աստիճան ուղիղ է ժողովրդի աւանդութիւնը, թէ կաթսայի Միւսոնը Գրիգոր Լուսաւորչի Աջով տեառնագրելիս ու խաչաձև խառնելիս, «միջի հիւթը ետ է գալիս և գոլորչի է արձակում» *): Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ մեր հոգևորականութեան կողմից ամենևին ձգտում էլ չէ եղած, որ այս հրա-

շապատում աւանդութիւնը հաստատ պահուի: Բայց նախելով մեր աշխարհիկ գրողների վկայութեան, ես էլ մի տեսակ հաւատ էի տալիս, որ այս աւանդութիւնը ճշմարիտ իրողութիւն է, մանաւանդ որ բնական օրէնքների նկատմամբ՝ աներկմիտ էի այս տեսակ երևութի հնարաւորութեան մասին: Սակաւն ուղիղն ասեմ, իմ ներկայութեամբ կատարուած միւսոնօրհնութեան ժամանակ՝ ես այս երևութիւնը չտեսաւ, չնախելով որ կաթսայից շատ հեռու չէի և տեսարանը բոլորովին բաց էր իմ աչքի առաջ: Գուցէ սօթն էր, կամ խոնջութիւնս, որ թուլացրել էին զգալարանքներս, մանաւանդ տեսողութիւնս:

Նա վրաւի, եթէ մի քանի վայրկեան ես աւել տեէր նեղուած գրութիւնս, անպատճառ կը նուաղէի: Բաղդի բերմամբ՝ այդ միջոցին ինձանից մօտիկ խմբուած փափկասուն տիկիներէից մինի սիրտը գնալով՝ անցնելու ճանապարհ ճեղքեցին նրա համար և ինձ, որպէս բժշկի, թրևեցին օգնութիւն հասցնելու: Իհարկէ, զօւար չէր օգնել, թարմ օդի կենդանացուցիչ լորձանքի մէջ ինքնին կը վերականգնէր շնչառութեան և երակների շարժման կանոնաւոր կարգը, — և ոգեսպառ հիւանդը կը կենդանանար: Ինչ որ էլ է, բայց պարտաւոր եմ խոստովանել, որ այդ հիւանդը, որին կանչուած էի օգնելու, իմ անփորձանք աղատուելուն պատճառ եղաւ: Այդ ոգեսպառ տիկնոջ սթափեցնելով, հազիւ հազ հասաւ բնակարանս և բոլորովին ուժասպառ և քրոնաթաթախ, ընկալ անկողնակալիս վերայ: Միաբանական ճաշի զանգակը սթափեցրեց ինձ: Ես ուրախութեամբ այդ օր ճաշելուց էլ կը հրաժարուէի. բայց կամենում էի տեսնել միաբանութեան ճաշը Հոգևոր Տիրոջ սեղանակցութեամբ: Հաւաստիացնում էին, թէ Վեհափառը իջնելու է սեղանատուն: Ակնկալութիւնս սնտոխ անցաւ և նա չեկաւ, ինչպէս չեկաւ և երեկոյեան ընթրիքին: Նրեակալութիւնս ինձ հեռու հեռու էր տանում: Կարծես՝ ես համակուած էի 1882 թ. ուխտաւորի զգացած վշտով, թէ «ինչի ալն երեկոյ ամենալն հաջոց պատրիարք կաթուղիկոսը մեծ ճաշկերպութ չպիտի ունենար» — եկաւոր երեւելի հայերին և հալուհիներին, հեռաւոր ու մօտաւոր գիւղերի տանտէրներին ու քէթխուտաներին հրաւիրելով: Որքան հոգեկան միութարութիւն պիտի պատճառէր ուխտաւորներին և որքան սերտ կապով պիտի կապէր նրանց վեհաբանի հետ... Նրեակալութիւնս նկարագրում էր, թէ ինչ տարւորութիւն պիտի դրոճէր 20—25 հազար

*) Մ. Թաղիադեանց, «Ճանապարհ», Երես 107 և Ա. Ներիցեան, «Ս. Միւսոնի օրհնութիւնը», «Արձագանք» 1882 № 13.

հոգուց բաղկացած ուխտաւոր բանակի վերալ, եթէ նոյն երեկոյ վե-
հափառ Հալապեալը՝ չըջապատած բարձրաստիճան եկեղեցականնե-
րով և ազգիս երեսկիներով, իւր բարձր կոչման համաձայն՝ փառքով
աչցելէր Ղազարապատը և աչն տեղերը, ուր բանակ էին զրել հեռա-
ւոր տեղերից խմբուած ուխտաւորները: Հոռոմէական կաթողիկո-
սեան մեծ ուժը արդեօք այսպիսի հանդէսներէ մէջ չ'է ծածկուած» *):

Վշտացած ուխտաւորի դիտողութեան առաջին կէտը փոքր ինչ
վիճակի է. բաց երկրորդը՝ բոլորովին ճշմարիտ է: Ես համոզուած եմ,
որ քանի մի հոգեւունչ և սրտաբուղիս մխիթարական խօսքեր զօրա-
ւոր սպեղանի կարող էին լինել և սիրտիս ու ամբիւր կակիծը և մոր-
մոքը աչն կապոյտ-կարմիր պալարներէ, որ մտրակների շառաչը և
հրացանների կոթերը թողել էին ուխտաւորների մարմնի վերալ: Բայց
դրա հակառակ՝ Տիրոջ խօսքը ծաւալելու նախանձախնդիր ճարպիկ
մարդորսները, մտել էին խուժան ամբոխի մէջ և, ո՛ր անդգնութեան,
նոյն իսկ ս. Իշման տաճարի դրան, Ներսէս Մ-ի Բնարանի մօտ դե-
տեղել էին իրենց արկղերը և Բիբլիական ընկերութեան հրատարա-
կութիւններն էին վաճառում: Բարեբաղդաբար նկատեցին այս լրպշի
անդգնութիւնը և դուրս վոնդեցին նրանց: Սակաճ կարելի էր ար-
դեօք խաղաղ հեռացնել դուրսը գտնուած ամբոխի հաղորդակցութիւ-
նից... Այո՛, կարելի էր, եթէ Մալր Աթոռը ունենար իւր հրատարա-
կութիւնները՝ Հայաստանեայց զուակի հոգևոր և բարոյական պահանջ-
ներին համապատասխան բովանդակութեամբ: Քանի որ այս չկար,
մարդորսների գործունէութեան ասպարէզը լայնարձակ էր, մանաւանդ
որ նրանց «օջախ»ը հեռու չէր...

Ներկողեան հրապարակութիւն կար, որ բաւականին ակնաւարար
տեսարան ունէր և բաղմութիւնը զուարճացնում էր: Նոյն զուռ-
նան, նոյն երգերը, նոյն պարերը և խաղերը, որ նախընթաց երե-
կոյին տեսանք, կրկնվում էին և այս երեկոյ, միայն առաւել աչ-
խուժով և առաւել եռանդով: Պատճառը պարզ էր: Ուխտաւորը
իւր սրտի ուխտը կատարուած տեսնելով, — ս. Միւռոնի կաթսան
ուխտադրեալ անգամ համբուրելով, իրաւունք էր համարում ուրախա-

նալ: Ներկուայ ուրախութիւնը նախատօնակ էր. ցնծութիւնը աչ-
սօր էր, Միւռոնի օրհնութիւնից լետու, Թախառելով ալք ուրախացող
լամբերի շուրջը, ակամայ ձեր սիրտն էլ ուրախանում է, մանաւանդ
տեսնելով, որ ալք Քէֆի մէջ պատշաճի սահմանից դուրս եկող մի ան-
վազել բան չէ պատահում: Այն գիշերն անցած էր, որ հրապարու-
թեան կանթեղները և լապտերները նուազած առկալծում էին: Նրանց
առկալծող լուսի հետ էլ նուազում էին ուրախացող ամբոխի աւիւն
ու եռանդը և ուխտաւոր բանակը կամաց կամաց քուն էր մտնում ի-
հարկէ, Աստուածաշէն չարկի աստեղազարդ խորանի տակ:

Դէհ, ընթերցող դրանց խաղաղ քնի հետ մեք էլ աւարտենք մեր
տեսածի, նշմարածի նկարագիրը: Գուցէ տակաւին շատ բաներ կան,
որ դիպողի համար հետաքրքրական էր՝ Օրմանեանի եպիսկոպոսա-
կան պատարագը, ուխտաւոր բանակի չուն, պատաւոր ուխտաւոր-
ների համար Վեհափառի տուած ձոխառաւ տեղանը, և վերջապէս
հուշակաւոր Քեարամի պանդոկն սխրագործութիւնը՝ վերադարձող ուխ-
տաւորների դէմ և նրա ձեռքից հրաշքով մեր աղատուելը: Սակաճ
կարծում եմ, որ այս ամենը թողնելով, ընթերցողին զրկած չեմ լինիլ:
Ուրեմն վերջացնենք մեր տողերը՝ աւելացնելով, որ եթէ պաշտօնա-
կան զբաղմունքից ազատ ընկերները նուիրել եմ՝ «Սալիանից էջ-
միածին» ուխտաւոր ուղեւորութեան նկարագիրը հայկարիւն ազգա-
կիցներիս ներկայացնելու, թելադիր եմ ունեցել Սիօնի տարփաւոր
հագներգուի պատգամը: «Պատմեցէք զՍիօնէ, որ սիրէք զՏէր»։ որով-
հետեւ «առկալծեալ լուս կենդանութեան ազգիս չ'գող չալ, բացի Ս.
Աթոռոյն Արարատեան Սիօնի և ի գերագահ Քահանայապետութենէ
նորա», (Ներսէս Աշտարակցի):

«Քանի գծուծ և ստորաքարչ է սիրտն, զոր ոչ արծարծիցէ կաշ-
ծակն լուսոյ կենաց հանդերձելոց», (Հ. Ղ. Ալիշան. «Սիսուան»):

*) Գ. Ն. «Թիֆլիսից էջմիածին», «Արձաղանք» 1882 № 30.

Ս է = 1

Ո - շ է 2

Երեւ 8-2
 ,, 17 հանձարն էր, ընտրել հանձարն էր ընտրել
 29 30 երե խոր
 ,, 29 հալատոր հալատոր
 53 9 տուեցին տուեց
 58 15 վա վա
 59 17 պարզութեամբ պարզութեամբ
 79 19 կ'հարատեկն կ'հարատեկն
 82 22 համարում համարում
 83 29 հարկ հարկ
 91 28 աներկիւղութեան, մասին աներկիւղութեան մասին
 103 16 պաշտօնի մէջ պաշտօնի մէջ սա էր
 104 17 է հարկաւ, թղթի է, հարկաւ թղթի
 110 7 խորաբերութեան մէջ խորաբերութեան մէջ
 ,, 26 մէջ վերայացմ
 122 24 կրքերով կրքերով
 123 28 ճաթի Նոր, Ջուղալի
 128 8 ժողովրդի ժողովրդի
 132 28 aliene aliene
 155 3 հիմնարկէի հիմնարկէի
 ,, 23 ժացի բաց 'ի

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն - Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

„Ն Ո Ր - Դ Ա Ր“

Ամենօրեայ թերթը հրատարակվում է Թիֆլիսում

ՅԱՅՏՆԻ ԴԻՐՔՈՎ ԵՒ ԾՐԱԳՐՈՎ.

Ստանում է սեփական հեռագիրներ:

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ն Է.

Յունվարի 1-ից . . . 10 ր. — 4.	Յուլիսի 1-ից . . . 6 ր. — 4.
Փետրվարի 1-ից . . . 9 » — »	Օգոստոսի 1-ից . . . 5 » 25 »
Մարտի 1-ից . . . 8 » 50 »	Սեպտեմբերի 1-ից . 4 » 50 »
Ապրիլի 1-ից . . . 8 » — »	Հոկտեմբերի 1-ից . 3 » 50 »
Մայիսի 1-ից . . . 7 » 25 »	Նոյեմբերի 1-ից . . 2 » 50 »
Յունիսի 1-ից . . . 6 » 50 »	Դեկտեմբերի 1-ից . 1 » 50 »

Եւրոպա, Թիւրքիա, Ամերիկա և Հնդկաստան տարեկան գինը՝
 30 Փրանկ է, վեց ամսականը՝ 20 Փրանկ:

Ուսանողները տարեկան վճարում են 10 ռուբլի:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакція «Норъ-Даръ», կամ Tiflis (Caucase)
 Rédaction «Nor-Dar».

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0255026

